

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKMENİSTAN’IN ENERJİ POLİTİKASI

**Begench BEGENJOV
2501141351**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN**

İstanbul-2018

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : BEGENCH BEGENJOV Numarası : 2501141351
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : AVRASYA ARAŞTIRMALARI Danışmanı : DR.ÖĞR.ÜYESİ.AYNA ASKEROĞLU ARSLAN
Tez Savunma Tarihi : 10.08.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : TÜRKMENİSTAN'IN ENERJİ POLİTİKASI

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DR.ÖĞR.ÜYESİ.AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul
2- DR.ÖĞR.ÜYESİ.MUHAMMED EMİN YILDIZLI		Kabul
3-DR.ÖĞR.ÜYESİ.ALİHAN LİMONCUOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DR.ÖĞR.ÜYESİ.ÖMER KUL		
2- DR.ÖĞR.ÜYESİ.SAİM ÇAĞRI KOCAKAPLAN		

ÖZ

TÜRKMENİSTAN'IN ENERJİ POLİTİKASI

Begench BEGENJOV

Türkmenistan, enerji kaynağı açısından zengin bir ülkedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Türkmenistan topraklarında bulunan petrol, özel yabancı şirketler tarafından sanayi boyutunda üretilmeye başlanmıştır. Türkmenistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılması ile petrol millileştirilmiştir ve bu yolla ülkede petrol endüstrinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında ülkede zengin doğalgaz yataklarının keşfedilmesi ile petrol üretimi ikinci plana atılmıştır. Türkmenistan SSCB üyesi olduğu dönemde, ürettiği doğalgazın büyük çoğunluğunu ham madde olarak (SSCB'nin diğer ülkelerine) ihraç etmekteydi.

Sovyetler döneminde Türkmenistan'ın enerji sektörü gelişme gösterdiyse de potansiyelinin oldukça altında kalmıştır. Ülkenin SSCB'den ayrılma kararı aldığı günden bu yana ihracatının büyük kısmını oluşturan petrol ve doğalgaz endüstrisinin geliştirilmesinde çeşitli adımlar atılmıştır. Kanıtlanmış doğalgaz rezervi açısından %10.1 oranı ile Türkmenistan dünyada dördüncü sırada yer almaktadır. Ancak Türkmenistan'ın doğalgaz üretimi dünyadaki toplam üretimin sadece %1.7'sini karşılamaktadır. Türkmenistan yeni enerji politikasıyla petrol ve doğalgaz üretimini yükselterek sadece ham maddede satışı yapmayı değil aynı zamanda ihracatta hazır (işlenmiş) petrol ve doğalgaz ürünlerine yer vermeyi de hedeflenmektedir.

Bu tezde, Türkmenistan'da bulunan petrol ve doğalgaz yatakları ve bu yatlardan sağlanan enerjinin üretim ve tüketim oranları yıl bazında karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Enerji sektörünün ülke içindeki yapılanması, yabancı petrol ve doğalgaz şirketlerinin ülkedeki konumu, ülkeler arası doğalgaz ticareti ve yabancı ortaklı projeler (boru hatları) hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Türkmenistan'ın Hazar üzerindeki politikası ve enerji durumu analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Enerji, Petrol, Doğalgaz, Boru hattı

ABSTRACT

ENERGY POLICY OF TURKMENISTAN

Begench BEGENJOV

Turkmenistan is a country located in middle Asia with rich energy resources. In the last quarter of the 19th century, the oil in Turkmenistan started to be produced by private foreign companies on an industrial scale. With the joining of Turkmenistan to the Soviet Union, oil nationalized, thus, it was aimed to develop the oil industry in the country. In the second half of the 20th century, by the discovery of rich natural gas deposits in the country, the oil production was relegated to the second place. When Turkmenistan was a part of the USSR, the country exported the most of its natural gas as a raw material (to other countries of the USSR).

Despite the energy sector in Turkmenistan had been improved during the Soviet period, it was remained well below its potential. Since the country decided to secede from the USSR, various steps have been taken in order to develop the oil and gas industry, which accounts for the bulk of its exports. With a 10.1% share in terms of proven natural gas reserves, Turkmenistan ranks fourth in the world. However, Turkmenistan's natural gas production accounts for only 1.7% of the world's total production. With the new energy policy of Turkmenistan, it is aimed to increase the sales rate of petroleum and gas production and not only by providing crude oil and gas, but also by selling the producing oil and gas products.

This thesis covers comparative information on production and consumption rates of oil and gas deposits in Turkmenistan, as well as the energy production on a yearly basis. The aim of this thesis is to provide information about the structure of the energy sector of Turkmenistan, the position of foreign oil and natural gas companies in the country, as well as natural gas trade between states and joint projects with foreign participation (pipeline projects). In addition, it was analyzed Turkmenistan's policy towards the Caspian Sea and its energy situation.

KeyWords: Turkmenistan, Energy, Oil, Gas, Pipelines

ÖNSÖZ

“Türkmenistan’ın Enerji Politikası” başlıklı tezimizde Türkmenistan ekonomisinin bel kemiğini oluşturan petrol ve doğalgaz üretiminin durumu hakkında bilgi verilmesi ve bu alanın geliştirilmesi için uygulanan politikaların araştırılması amaçlanmıştır. Tezde öncelikle Türkmenistan’ın petrol ve doğalgaz geçmişi incelenmiş, şimdiki konuma gelme süreci anlatılmış ve ayrıca geleceğe yönelik yapılan yatırımlar açıklanmaya çalışılmıştır.

Tez giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Türkmenistan’ın enerji politikasını daha doğru analiz edilebilmek için ilk bölümde Türkmenistan’ın petrol ve doğalgaz rezervinin nasıl ortaya çıktığı ve SSCB döneminde ülkenin enerji üretim-tüketim durumu incelenmiş ve doğal kaynak potansiyeli ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Türkmenistan’da petrol ve doğalgaz sektörünün yapılanması incelenmiş, bağımsızlık sonrası bu alanlarda yapılan gelişmeler araştırılarak Türkmenistan’ın enerji alanında belirlediği hedeflerden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde, Türkmenistan’ın petrol ve doğalgaz alanındaki gelişmeleri etkileyen yabancı yatırımcı şirketlerinin Türkmen petrol ve doğalgaz üretimindeki faaliyetleri ve bu alanda yaptıkları yatırımlar yer almaktadır. Aynı zamanda üçüncü bölümde Türkmenistan’ın Hazar Denizi’nin statüsü konusundaki bakışı incelenmiş ve Hazar’da yer alan tartışmalı yataklarda Türkmenistan’ın politikası analiz edilmiştir. Dördüncü bölümde ise Türkmenistan’ın yabancı ülkelere doğalgaz ihracat geçmişi ve ortaya atılan projelerle beraber ülkenin enerji politikasında yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Tezin yazımı aşamasında, Türkmenistan’ın enerji alanının geliştirilmesinde yaptığı atılımlar/yatırımlar/ortaklıklar daha tam olarak faaliyete geçmemiş olmasına rağmen ülkenin enerji politikasındaki aktif adımları ve komşu ülkelerle olan ilişkilerini göstermesi açısından önemli görülmüş ve bu nedenle henüz faaliyete geçmemiş veya yapımından vazgeçilmiş doğalgaz boru hattı projeleri de teze dahil edilmiştir.

Tez konusunun araştırılması esnasında karşılaştığımız en önemli sorun, Türkmenistan’ın politikası, ekonomisi, enerji kaynakları ile ilgili Türkiye’de çok az çalışmanın yapılmış olması ve yapılan çalışmaların yüzeysel bilgi vermesidir. Bu nedenle tezde yabancı dildeki kaynaklara (İngilizce, Rusça ve Türkmençe) ağırlık vermek zorunda kalınmıştır. Bir diğer problem ise Türkmenistan’ın Sovyetler Birliği’ne katılmasının üzerinden 94, bağımsızlığını kazanmasının üzerinden ise 27

yıl geçmiş olması nedeniyle yüz yıllık bir süre içerisinde Türkmenistan coğrafiyasında petrol ve doğalgaz alanındaki gelişmelerin detaylı incelenebilmesi için kaynak bulmada yaşanan sıkıntıdır. Türkmenistan’da bulunan doğalgaz ve petrol kaynakları, bu kaynaklardan çıkarılan enerjinin üretim, tüketim ve ihracat oranları gibi çeşitli bilgiler ülkenin bu alandan sorumlu birimlerinin yayınladığı resmi verilerden alınmıştır. Objektif bakış açısıyla durumu değerlendirebilmek adına, Türkmenistan başta olmak üzere aynı coğrafiyada yer alan ve Türkmenistan ile enerji münasebetleri bulunan diğer ülkelerdeki uluslararası, güvenilir ve bölge siyasetiyle ilgili çalışmalarda söz sahibi yayınların verileri kullanılmıştır. Farklı bakış açılarının doğru analiz edilebilmesi adına, Türkmenistan kaynaklarının yanında, Türkiye, Rusya, Azerbaycan, AB, İngiltere ve Amerika’da yayınlanmış kaynaklara da başvurulmuştur. Bununla birlikte Türkmenistan’da enerji alanında faaliyet gösteren pek çok yabancı menşeili şirketin yayınladıkları yıllık raporlardan da yararlanılmıştır.

Tezin yazımı esnasında benden desteğini esirgemeyen, teze devam etmem konusunda motivasyon veren ve her konuda sabırla yaklaşan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROğLU ARSLAN’a, tez çalışmamın tamamlanmasında ve düzeltmelerin yapılmasında emeği geçen Arş. Gör. Dr. Filiz FERHATOğLU’na, tezde kaynak olarak kullandığım nadir eserlerin bulunması konusunda yardım eden Ayna ve Nuri BEGENJOV’lara teşekkürlerimi sunuyorum. Bu tezi ablam Aynur’a ithaf ediyorum.

Begench Begenjov

Süleymaniye/İstanbul, 2018

İÇERİKLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
TABLolar LİSTESİ.....	vii
HARİTALAR LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'IN PETROL-DOĞALGAZ ENDÜSTRİSİNİN OLUŞUMU VE REZERVİ

1.1. Türkmenistan'da İlk Petrol Üretimi.....	7
1.2. Sovyet Döneminde Türkmenistan'ın Petrolü.....	9
1.3. Sovyet Döneminde Türkmenistan'ın Doğalgazı.....	15
1.4. Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Havzaları.....	21
1.4.1. Güney Hazar Petrol-Doğalgaz Havzası.....	21
1.4.2. Amuderya Petrol-Doğalgaz Havzası	22
1.4.3. Kuzey Kafkasya-Mangışlak Petrol-Doğalgaz Havzası	23
1.5. Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgazı	23
1.5.1. Türkmenistan'ın Petrol Rezervi	24
1.5.2. Türkmenistan'ın Doğalgaz Rezervi ve Galkınış Yatağı.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'IN ENERJİ SEKTÖRÜ

2.1. Türkmenistan Ulusal Petrol ve Doğalgaz Kurumları.....	28
2.2. Petrol İşletme Tesisleri	31

2.2.1. Türkmenbaşy Petrol Rafineri Fabrikası	31
2.2.2. Seydi Petrol Rafineri Tesisi.....	32
2.2.3. Özel Dragon Oil Petrol Rafineri Tesisi	32
2.3. Petrol Ticaret Yolları	33
2.3.1. Türkmenbaşy-Mahaçkale-Novorossiysk (Rusya)	34
2.3.2. Türkmenbaşy-Astrahan (Rusya).....	35
2.3.3. Türkmenbaşy-Bakü (Azerbaycan)	36
2.3.4. Türkmenbaşy-Neka (İran)	39
2.3.5. Seydi/Türkmenbaşy-Akina (Afganistan)	40
2.4. Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Petrol Üretimi ve Tüketimi	43
2.5. Doğalgaz İşletme Tesisleri.....	45
2.5.1. Döwletabat Doğalgaz İşletme Tesisi.....	46
2.5.2. Körpece Doğalgaz İşletme Tesisi.....	46
2.5.3. Nayıp Doğalgaz İşletme Tesisi.....	46
2.5.4. Bagaca Doğalgaz İşletme Tesisi	47
2.5.5. CNPC Doğalgaz İşletme Tesisleri.....	47
2.5.6. Galkınış Doğalgaz İşletme Tesisleri.....	48
2.5.7. Kiyanlı Doğalgaz İşletme Tesisi	49
2.5.8. Ovadandepo Doğalgaz İşletme Tesisi	50
2.5.9. Özle Doğalgaz İşletme Tesisleri.....	50
2.6. Türkmenistan'ın Doğalgaz Boru Hatları	52
2.6.1. Orta Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı.....	52
2.6.2. Türkmenistan- İran Doğalgaz Hatları.....	53
2.6.3. Türkmenistan- Çin Doğalgaz Boru Hatları	53
2.6.4. Doğu-Batı Doğalgaz Boru Hattı.....	54
2.7. Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Doğalgaz Üretim ve Tüketimi	56

2.8. TAPI Doğalgaz Boru Hattı Projesi	61
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'DA ÜRETİM PAYLAŞIMI YAPAN ŞİRKETLER VE TÜRKMENİSTAN'IN HAZAR'DAKİ KONUMU

3.1. Türkmenistan'da Yabancı Petrol ve Doğalgaz Yatırım Şirketleri	66
3.2. Türkmenistan'da Üretim Paylaşım Anlaşması İle Çalışan Şirketler	69
3.2.1. PETRONAS (Malezya)	70
3.2.2. ENI (İtalya).....	72
3.2.3. Mitro International (Avusturya)	74
3.2.4. Dragon Oil (BAE)	75
3.2.5. Maersk Oil (Danimarka).....	78
3.2.6. CNPC (Çin)	79
3.2.7. Buried Hill Energy	82
3.2.8. DEA (Almanya).....	84
3.2.9. İTERA (Rusya).....	86
3.3. Hazar'ın Statüsü Sorunu	91
3.3.1. Hazar'ın Kısa Tarihçesi	93
3.3.2. Hazar Beşlisinin Hazar'ın Statüsüne Bakışı	95
3.3.3. Türkmenistan'ın Hazar'ın Statüsüne Dair Görüşü	98
3.3.4. Azerbaycan ve Türkmenistan Arasında Petrol Yatakları Problemi	99

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'IN DOĞALGAZ TİCARETİ

4.1. Ukrayna.....	107
4.2. Gürcistan	113
4.3. Ermenistan	118
4.4. Azerbaycan	121

4.5. Rusya.....	124
4.6. İran	135
4.7. Çin.....	137
4.8. Kazakistan.....	142
4.9. Türkiye	146
SONUÇ.....	156
KAYNAKÇA	162
EKLER.....	203

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1.1: Çarlık Rusya’da Türkmenistan’ın Petrol Üretimi. (Miktar- ton).....	8
Tablo 1.2: SSCB dönemi Türkmenistan Petrol Üretimi. (Miktar- Bin ton).....	11
Tablo 1.3: Sovyetler Döneminde Açılan Türkmenistan’ın Önemli Petrol Yatakları.....	12
Tablo 1.4: Türkmenistan’ın SSCB Dağılmadan Önceki Petrol Üretim ve Tüketim Verileri (Üretim, Tüketim- Milyon ton).....	14
Tablo 1.5: Sovyet Dönemi Türkmenistan’da Petrol ile Beraber Çıkarılan Ugurdaş Gaz (Miktar- Milyon m ³).....	17
Tablo 1.6: Sovyet Dönemi Türkmenistan’da Petrol ile Beraber Çıkarılan Ugurdaş Gaz Kaybı (Miktar- Bin m ³).....	18
Tablo 1.7: Sovyet Dönemi Türkmenistan’da Erkin Gaz Üretimi (Miktar- Milyon m ³).....	19
Tablo 1.8: Sovyet Dönemi Türkmenistan’ın Doğalgaz Üretimi (1970-1985) (Miktar- Milyar m ³).....	20
Tablo 1.9: Türkmenistan’ın SSCB Dağılmadan Önceki Doğalgaz Üretimi ve Tüketim Verileri (Milyar- Milyar m ³).....	20
Tablo 2.1: Türkmenistan’daki Petrol İşletme Tesisleri (Kapasite- Milyon ton/yıl).....	32
Tablo 2.2: Kasım 2016 için Hazar Denizi’nde Petrol ve Petrol Ürünü Nakliye Fiyatları. (Fiyat- usd/ton).....	33
Tablo 2.3: Türkmen Petrolünün Hazar Denizi Üzerinden İhracatının Toplam Masrafları (Fiyat- usd/ton).....	39
Tablo 2.4: Türkmenistan’ın Petrol Rafineri Fabrikalarından Demiryolu İstasyonlarına Transfer Masrafları (Fiyat- usd/ton).....	42
Tablo 2.5: Türkmenistan’ın Bağımsızlık Sonrası Petrol Üretim ve Tüketimi (Miktar- Milyon ton).....	43
Tablo 2.6: Türkmenistan’ın 2012-2016 Petrol Üretim Hedefi (Miktar-	

	Bin ton).....	45
Tablo 2.7:	Türkmenistan'daki Doğalgaz İşletme Tesisleri.....	50
Tablo 2.8:	Türkmenistan'ın Doğalgaz Boru Hatları (Kapasite- Milyar m ³ /yıl.).....	54
Tablo 2.9:	Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Doğalgaz Üretim ve Tüketimi (Miktar- Milyar m ³).....	57
Tablo 2.10:	Türkmenistan'ın 2012-2016 Doğalgaz Üretim ve İhracat Hedefi (Miktar- Milyar m ³).....	59
Tablo 3.1:	Türkmenistan'da Üretim Paylaşım Anlaşması ile Çalışan Şirketler.....	90
Tablo 4.1:	1993 Türkmen Gazının Gürcistan'a İhraç Edilen Doğalgaz Fiyatı ve Taşıma Ücreti Artışı (Fiyat- Bin m ³ Başına, Transit- Bin m ³ /100 km).....	114
Tablo 4.2:	Rusya'nın BDT Ülkelerinden Doğalgaz İthalatı (Miktar- Milyar m ³).....	133
Tablo 4.3:	Türkiye'nin Doğalgaz İthalatı, 2016 (Miktar- Milyar m ³).....	154

HARİTALAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Harita 1.1: Türkmenistan'ın Orta Asya'daki Konumu.....	2
Harita 1.2: Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Haritası.....	23
Harita 2.1: Hazar Denizi ile Azak Denizini Bağlayan Volga-Don Nehir Hattı.....	35
Harita 2.2: Azerbaycan Uluslararası Petrol Hatları.....	36
Harita 2.3: Türkmenistan'ın Demiryolu Altyapısı.....	40
Harita 2.4: Türkmenistan'ın Doğalgaz Boru Hatları.....	55
Harita 2.5: TAPI Botu Hattı Güzergahı ve Taliban'ın Etki Alanı.....	62
Harita 3.1: Hazar'ın Deniz veya Göl Statüsüne Göre Paylaşımı.....	92
Harita 3.2: Hazar'ın Sektörlere Ayrılmasında Ülkelerin Farklı Tutumları	99
Harita 4.1: Ukrayna'nın Uluslararası Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları....	109
Harita 4.2: Güney Kafkasya Çatışma Alanları ve Uluslararası Enerji Şebekeleri.....	116
Harita 4.3: Orta Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı ve Tahmini Hazar Kıyısı Doğalgaz Boru Hattı.....	127
Harita 4.4: Beyneu- Bozoy- Çimkent Doğalgaz Boru Hattı ve Orta Asya-Çin Boru Hattına Bağlanması.....	145
Harita 4.5: Türkiye'nin Uluslararası Doğalgaz Boru Hatları.....	153

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADB	: Asya Kalınma Bankası
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BOTAŞ	: Boru Hatları ve Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum
Bkz.	: Bakınız
CCPA	: Canadian Centre for Policy Alternatives
CDB	: Çin Kalkınma Bankası
CNPC	: Çin Ulusal Petrol Şirketi
CPF	: Central Processing Facility
EBRD	: Avrupa İmara ve Kalkınma Bankası
EIA	: Energy Information Administration
Ed.	: Editör
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
FIR	: Flight Information Region
GC&A	: Gaffney, Cline & Associates
GİT	: Doğalgaz İşletme Tesis
GTP	: Gas Treatment Plant
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IFC	: Uluslararası Finans Kuruluşu
IMF	: Uluslararası Para Fonu
LNG	: Sıvılaştırılmış Doğalgaz

NATO	: Kuzey Atlantik İşbirliği Teşkilatı
NIGC	: İran Ulusal Doğalgaz Şirketi
OGS	: Oil Gas Separation
ONGC	: Hindistan Ulusal Petrol ve Doğalgaz Şirketi
OMEL	: ONGC Mittal Energy Limited
PSG	: Pipeline Solutions Group
RSFSR	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: Sayfa numarası
ss.	: Sayfa numarası aralığı
ŞİÖ	: Şangai İşbirliği Örgütü
SOCAR	: Azerbaycan Ulusal Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı
TAP	: Trans Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı
TAPI	: Türkmenistan- Afganistan- Pakistan- Hindistan
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCP	: Trans Hazar Doğalgaz Boru Hattı
TNGİZT	: Türkmenbaşı Petrol Rafinerileri Tesisleri Toplumu
TNÖ	: Türkmen Petrol Ürünleri
TSSR	: Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TTP	: Türkmenistan Transkontinental Pipeline
Yay.	: Yayın, yayınları

GİRİŞ

Türkmenistan Cumhuriyeti coğrafi olarak (beş ülkenin dahil edildiği) Orta Asya bölgesinde yer almaktadır. Toplam 491210 km² alanı ile Orta Asya ülkeleri arasında, genişlik olarak Kazakistan'dan sonra ikinci sıradadır. Türkmenistan 53-66° doğu boylamı ile 36-43° kuzey enlemleri arasında bulunmakta olup, ülkenin yüz ölçümü doğudan-batıya 1100 km, kuzeyden-güneye ise 650 km'dir. Kuzeyde Kazakistan, kuzeydoğu ve doğuda Özbekistan, güneydoğuda Afganistan ve güneyde İran ile komşudur. Batıda ise Hazar Denizi'ne kıyısı vardır.¹ Orta Asya ülkeleri arasında sadece Türkmenistan'ın İran'a sınırının olması nedeniyle ülke, bölge ülkelerinin sadece Orta Doğuya açılan kapısı değildir aynı zamanda bu ülkeler için pek çok açıdan (ticaret, sanayi, turizm vb.) önemli olan Türkiye, Pakistan ve Basra Körfezi'ne çıkış noktası görevini de üstlenmektedir. Bu güzergâh, Orta Asya ülkelerine Çin ve Rusya dışında dünyaya açılma alternatifi sunmaktadır.

Türkmenistan'ın Kazakistan gibi Hazar Denizi'ne kıyısının olması, Türkmenistan'ın doğusunda kalan Orta Asya ülkelerinin başta Güney Kafkasya olmak üzere Küçük Asya'ya ve Batı'ya ulaşmasını sağlamaktadır. Ayrıca Türkmenistan'ın yapılması planlanan *Demir İpek Yolu*² hattının üzerinde yer alması, bölge ülkeleri ile güzergâhtaki diğer ülkeler arasında bağlantı görevi göreceği anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle Türkmenistan konumundan dolayı Batı ile Doğu'nun birleşmesindeki önemli zincirlerden birisi olacaktır.

Türkmenistan'ın güneydoğusunda Afganistan ile 744 km'lik sınır hattı bulunmaktadır. Afganistan'da uzun yıllardır süren iç savaş ve çatışmalar ve ayrıca ülkenin dünyanın en önemli uyuşturucu merkezlerinden biri olması Türkmenistan'ın güvenlik önlemleri almasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca Afganistan başta olmak üzere, İran ve Irak'ta bulunan Türkmen etnik kökenli nüfusun azınlıkta olarak

¹ “Umumy Maglumatlar”, Türkmenistan'ın Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Büyükelçiliği, <https://uk.tmembassy.gov.tm/tk/turkmenistan/general-information> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

² Ayrıntılı bilgi için Bkz. Adem Üzümcü, Sıdika Akdeniz, “Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi”, **Avrasya Etüdleri**, S. 45 (1), 2014, ss. 171-199.

yaşamını sürdürmesi nedeniyle Türkmenistan'ın uygulayacağı dış politika, bölge ülkeleri açısından önem arz etmektedir.³

Harita 1.1. Türkmenistan'ın Orta Asya'daki Konumu

Kaynak: nationsonline.org

Türkmenistan toprağının 4/5'i çölden oluşmaktadır. Dünyanın en büyük çölllerinden biri olan Karakum çölü 350000 km² olup ülkenin büyük kısmını kaplamaktadır. Çöl bölgesi ile sadece Karakum çölü kastedilmemektedir. Karakum'a komşu olan yerlerin birçoğu çöl rölüfeline benzer sahalara sahiptir. Bu sahalara Batı Türkmen Ovası, Krasnavodsk ve Çeleken yarımadaı, Karaboğaz gölü çevresi, Horezm düzlüğü, Bathız ve Karabil platolarının kuzey etekleri örnek verilebilir. Türkmenistan'ın petrol ve doğalgaz rezervleri de bahsettiğimiz bu çöl bölgelerinde ve Hazar Denizi kıyısında bulunmaktadır.

Ülkede orta yüksekliğe sahip dağlar yer almaktadır. Ülkenin güneydoğusunda Köyten dağı, güneyinde Köpet dağı ve güneybatısında Büyük ve

³ Gülzare Novruzova, "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları: Mevcut Durum, Problemler, Çözüm Arayışları", Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü, 2015, s. 58-60.

Küçük Balkan dağları bulunmaktadır. Türkmenistan'ın akarsuları ülke içinde doğan ve ülke sınırı dışından gelen olmak üzere ikiye ayrılır. Orta Asya'nın en büyük akarsuyu olan Amuderya nehri Türkmenistan'ın da en önemli su kaynağıdır. Toplam uzunluğu 2500 km olan bu nehrin 1000 km'si Türkmenistan sınırlarından geçmektedir. Aynı zamanda Murgap, Tecen, Etrek nehri ve Karakum kanalı gibi akarsular, çöl bölgeleri içerisindeki vahalara hayat verir. Ülkenin can damarı olan en büyük akarsular ülke sınırları dışında doğarak ülke sınırları içerisine girmektedir. Ülke sınırları içerisinde doğan akarsuların hepsi Köpet dağından başlamaktadır.⁴

Türkmenistan'ın günümüz coğrafi sınırları SSCB zamanında çizilmiştir. Türkmen toprakları SSCB'ye katılmadan önce Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. İlk olarak 1869'da Hazar üzerinden Krasnavodsk (Kızıl-su)⁵ bölgesine gelen Rus İmparatorluk ordusu burada askeri üs kurmuştur.⁶ Ruslar, Türkmenlerle yaptıkları I. Gökdepe Savaşı'nda (1879) yenilmişler,⁷ ancak 1881'de yapılan II. Gökdepe savaşında galip gelmişler ve böylece Türkmen topraklarında ilerlemişlerdir. 1984'te Merv'in savaşı bir şekilde Çarlık Rusyası topraklarına katılması ile Türkmenistan tamamen Rusların kontrolüne geçmiştir. Türkmenistan'ın işgali, Rusya'nın Batı Türkistan işgalinin son zincirini oluşturmaktadır.⁸

Ekim 1917 Devrimi ile Çarlık Rusya'nın tarihe karışmasının ardından yerine kurulan SSCB hükümetinin Çarlığa ait topraklar üzerinde hakimiyet kurmak isteme politikası sonucu, 1924'te Türkmenistan, Sovyetler Birliği'ne dahil edilmiştir. Bolşevik hükümetine katılmak istemeyen diğer Türkistan ülkeleri gibi Türkmenistan'da da ayaklanmalar başlamıştır. Türkmenistan'ın kuzeyinde Cüneyit Han, SSCB iktidarını kabul etmeyip Kızıl Ordu'ya karşı özgürlük mücadelesi

⁴ Nurgeldi Arbatov, "Türkmenistan'ın Fiziki Coğrafyası ve Doğal Koruma Bölgeleri", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016. s. 14, 27, 69.

⁵ (İng.) Red Water. Bkz. H. Scheel, G. Jäschke, H. Braun, V.d., **The Muslim World: A historical Survey, Part IV, Modern Times**, Çev. F. R. C. Bagley, Leiden, E. J. Brill Yay, C. 144, 1981, s. 144.

⁶ Alfred J. Rieber, **The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A.I. Bariatinskii 1857-1864**, Paris, Mouton & Co Yay, 1968, s. 66.; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 24, Isparta, Aralık 2011, s. 62.

⁷ Mehmet Saray, **Türkmenler İmperyalizm Zamanında, Türkmen Halkının ve Onun Rusya İmperyasına Biriktirilmeginin Taryhy**, Çev. Seyitniyaz Atayev, Aşgabat, Türkmenistanın Bilim Ministerlygy, 1994, s. 233-236.

⁸ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993, s. 32-35.

vermiştir. Ancak 1927’de gerçekleşen Gazavat Savaşı’nda Sovyet ordusunun galip gelmesi ile Türkmenistan’ın kontrolü tamamen SSCB’ye geçmiştir.⁹

Türkmenistan, gerek Çarlık Rusyası, gerekse Sovyetler Birliği döneminde izlenen genel ekonomik politikanın bir sonucu olarak, dışarıya hammadde sağlayıcı bir ülke olarak yapılandırılmıştır. Bu anlamda ülkedeki sosyo-ekonomik yapılanma, bir transfer ülkesi olma konumunun ötesine geçememiştir. Türkmenistan, ham madde üretimi karşısında ihtiyaç duyduğu işlenmiş ürünleri merkezi planlama aracılığıyla Sovyetler Birliği’ndeki diğer ülkelerden karşılamıştır. Bu durum, Türkmenistan’ın mevcut üretim yapısının geliştirilmesine yönelik politikasının oluşumunu engellemiştir. Diğer bir deyişle, Türkmenistan SSC’sinin Birliğin ihtiyacı olan ham madde üretim hedefini yerine getirmenin dışında bu ürünlerin transfer edilmesinde, pazarlanmasında veya hazır ürün haline getirilmesi konusunda bir sorumluluğu bulunmamaktaydı.

Ülkenin monokültür üretim yapısı Sovyet sistemine tam bağımlı olmasına neden olmuştur. Örneğin, Türkmenistan, doğalgaz ve pamuk gibi ham madde ürünlerini Sovyet endüstrisine sağlamış ve karşılığında farklı ürünler temin etmiş ve bu ürünleri kendi sınırları içerisinde işleyecek tesisler geliştirmemiştir. Nitekim üst kimliğe ya da diğer bir ifadeyle merkeze bağımlılık neticesinde Sovyet Türkmenistan’ında kurumsallaşmaya (sanayi, ticaret, üretim vb.) yönelik önemli birikim yapılmamıştır. Moskova’nın izlediği bu strateji, günümüz Türkmenistan’ın iç ve dış siyasetinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bağımsız Türkmenistan eskiden kalma bu politikaların olumsuz yansımalarını aşmak için alternatif çözümler geliştirmeye yöneldikçe daha özerk veya bireysel politikalar oluşturabilecektir.¹⁰

Türkmenistan, 27 Ekim 1991’de bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlık ilanının hemen sonrasında 16 Kasım 1991’de eski Komünist Partisi, Türkmenistan Demokrat Partisi olarak isim değiştirerek çalışmaları devralmıştır. Türkmenistan’ın ilk Devlet Başkanlığına ise tek aday olan Saparmurat Niyazov seçilmiştir. Yönetim biçimi Cumhuriyet olan Türkmenistan’da, 18 Mayıs 1992 kabul edilen Anayasayla Devlet Başkanı’na geniş yetkiler verilmiştir. Bu Anayasa, başkanlık sistemini ön

⁹ “Dzhunaid Khan «King of the Karakum Desert»”, **Central Asian Review**, C. 13, S. 3, 1965, s. 220-225.

¹⁰ Haluk Alkan, “Türkmenistan’da Siyasal Rejimin Geleceği: İç ve Dış Dinamikler Açısından Bir Değerlendirme”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, USAK Yay, C. 1, S. 2, 2006, s. 5-8.

görmekte olup Devlet Başkanına çok büyük yetki tanımaktadır. Buna göre Devlet Başkanı, Bakanlar Kabinesi'ne başkanlık etmektedir. Devlet Başkanı, ileride meclisin onayına sunmak koşulu ile kanun yapma hakkına sahiptir. Başkan yardımcıları, bakanlar, hakimler (belediye başkanı, vali) ve yüksek mahkeme başkanları, Devlet Başkanı tarafından atanmaktadır.¹¹ Türkmenistan kurulduğundan itibaren 2012 yılına kadar tek partili rejimde yönetilmiştir.¹²

12 Aralık 2015'te Türkmenistan Birleşmiş Milletler (BM) tarafından "Daimi Tarafsız Ülke" olarak kabul edilmiştir. Türkmenistan dış sorunlara karşı bağımsız ve tarafsız strateji izlemeye çalışmaktadır. Türkmenistan dış politikasında devletlerarası ittifaklara, bloklara veya birliklere katılmamaktadır. Bununla birlikte Türkmenistan, kendi topraklarında yabancı ülkelere ait askeri üslerin kurulmasına veya topraklarının yabancı askeri güçler tarafından kullanılmasına tarafsızlık statüsünü zedeleyeceğini düşündüğünden dolayı izin vermemektedir. Ancak Türkmenistan iç ve dış egemenliğini güçlendirecek BM, AGİT gibi uluslararası örgütlerde yer almaktadır.

Türkmenistan ilk Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un 21 Aralık 2006'da ani vefatının ardından, 11 Şubat 2007'de Gurbangulu Berdimuhamedov seçimleri kazanarak Türkmenistan'ın ikinci Devlet Başkanı olmuştur. Berdimuhamedov'un iktidara gelmesi ile "aktif tarafsızlık" ve "açık kapılar" siyaseti çerçevesinde Türkmenistan ikili ve çok taraflı ilişkilerde yeni adımlar atmaya başlamıştır.¹³

Halen Başkanlık sistemiyle yönetilen Türkmenistan'da Bakanlar Kurulu Başkanlığı (Başbakanlık) görevini de Devlet Başkanı üstlenmektedir, aynı zamanda ülkenin en büyük siyasi partisi olan Türkmenistan Demokratik Partisi'nin de başkanıdır. 2007'de seçimleri kazanan Berdimuhamedov, ülkede yapılan 2012 ve 2017 (%97.69)¹⁴ seçimlerinde de galip gelmiştir.¹⁵

¹¹ Durmuş Tatlılıoğlu, "Türkmenistan'da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dini Hayat", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, s. 208.

¹² "Turkmenistanda Senagatchylar ve telekechiler partiyasy doredildi", **Altın Asır**, <http://turkmenistan.gov.tm/tmt/?id=1468> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³ "Türkmenistan'ın Siyasi Görünümü", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁴ "Election of The President of Turkmenistan, February 12 2017", Central Commission for Holding Elections and Referendums in Turkmenistan, <http://saylav.gov.tm/en/elections/80> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁵ "Inauguration Ceremony of President of Turkmenistan Gurbanguly Berdimuhamedov Has Begun in Rukhyet Palace", **Turkmenistan Golden Age**, <http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=7694> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Ekonomik açıdan Türkmenistan'ın¹⁶ Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYH), 2016 için 36.18 milyar Amerikan doları olmuş, 2017 senesi için GSYH ise 42.36 milyar Amerikan dolarına yükselmiştir.¹⁷ Türkmenistan'ın başlıca ihracat kalemi; doğalgaz, petrol yağları, pamuk, altın, ham petrol, mineral ve tekstil ürünlerinden oluşmaktadır. Başlıca ithalat kalemleri ise, demir ve çelik ürünleri, inşaat malzemeleri ve motorlu araçlar, altın, petrol yağları şeklinde sıralanabilir.¹⁸ Ülkenin başlıca ticaret ortakları, Çin, Rusya, İran ve Türkiye olmakla beraber Türkmenistan dünyanın 119 ülkesi ile ticari ilişkide bulunmaktadır.¹⁹

Türkmenistan Ahal, Marı, Lebap, Balkan ve Daşoguz olmak üzere beş vilayete ayrılmıştır. Başkenti Aşkabat ise Ahal vilayetinde yer almaktadır. Ülke nüfusu 6.7 milyon²⁰ olarak açıklanmıştır.²¹ Bu rakam ile Türkmenistan Orta Asya ülkeleri arasında en düşük nüfus oranına sahip ülke konumundadır.

¹⁶ Türkmenistan'ın ekonomisi hakkında bilgi için Bkz. Türkmenistan'ın Maliye ve İktisadiyat Bakanlığı, <http://www.minfin.gov.tm/tm> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁷ Bkz. "Turkmenistan GDP (current USD)", World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TM&year_high_desc=false (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁸ "Türkmenistan'ın Ekonomisi", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹ Türkmenistan'ın Dışişleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tm/en/articles/4> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰ World Bank verilerine göre ülkenin 2017'de nüfusu 5758075'dir. Bkz. https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=TM&name_desc=false (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²¹ Türkmenistan'ın Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tm/tk/articles/2> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'IN PETROL-DOĞALGAZ ENDÜSTRİSİNİN OLUŞUMU VE REZERVİ

1.1. Türkmenistan'da İlk Petrol Üretimi

Türkmen topraklarında petrolün ilk kez çıkartılması 13. yüzyıla rastlamaktadır. Türkmenistan'ın batısında bulunan Nebitdağ yatağında ilkel yöntemlerle petrol çıkartıldığı kaynaklarda geçmektedir. Örneğin Harezimli²² coğrafyacı Muhammed İbn-i Hicab Bekran, burada 13. yüzyılın ilk yarısında, gölün içinde, doğal şekilde oluşan adada, derin olmayan kuyulardan, deriden yapılmış kovalarla petrolün çıkartıldığından bahseder. Bölgedeki petrol, gölün içinde yer alan adalarda kuyular kazılarak çıkartılmaktaydı. Rus hidrograf M. Baranov'a göre de Nebitdağ (*şim.* Balkanabat) bölgesinde bu şekilde petrolün çıkartılması, 19. yüzyılın başlarında gölün bozulmasına kadar devam etmiştir. Sonrasından petrolün çıkartılması zorlaşınca üretimi durdurulmuştur.²³

Türkmenistan'ın en eski petrol bölgelerinden bir diğeri ise Nebitdağ'dan uzak olmayan ve Hazar'ın doğusunda yer alan Çeleken²⁴ (*şim.* Hazar) yarımadasıdır. 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında, bölgeye giden seyyahlar, yerli halkın derinliği 10-15 metreyi geçmeyen kuyu veya çukurlar kazarak, petrolün çıkartıldığına şahit olduklarını anlatmışlardır. Türkmenler buradan ürettikleri petrolleri, deriden yapılan çuval ve tulumlara doldurarak, yelkenli gemilerle Astrahan²⁵ ve İran'a, develerle ise Harezm'e göndermişlerdir.²⁶ Nitekim 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Çarlığı'nın düzenlediği Türkmenistan ve Hive seferine öncülük eden N. N. Murov bölgede bulunan "sonsuz" petrol kuyularından bahsederek, üç bine yakın kuyu saydığını belirtmiştir.²⁷

Maden ve galerilerdeki petrol üretimini hesaba katmazsak kuyulardan ilk sanayi petrolü elde edilmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu anlamda

²² Abdülkerim Özaydın, "Harizm", *DİA*, C. 16, 1997, s. 217.

²³ A. G. Babayev, *Sovetskiy Soyuz Turkmenistan*, Moskova, Mysl Yay, 1969, s. 147.

²⁴ A. G. Babayev, *a.g.e.*, s. 141.

²⁵ İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *DİA*, C. 25, s. 137.

²⁶ A. G. Babayev, *a.g.e.*, s. 142.

²⁷ Ovez Gundogdyev, *Türkmenistanın "Gara Altyny"*, Aşabat, Türkmenistanın Nebitgaz Senagaty ve Mineral Serishdeler Ministrliği, 2008, s. 10.

petrol üretimi, Türkmenistan'da ilk olarak 1872'de Çeleken'de gerçekleştirilmiştir.²⁸ Petrolün varlığı daha sonra Çeleken yarımadasına yabancı sanayicileri çekmiştir. 1874'te Nobel kardeşler ve sanayici Plashkovskiy, toprakları 20-25 seneliğine Türkmenlerden kiralamıştır. Yabancılar, ucuz fiyata arsaları Türkmenlerden satın alarak, getirdikleri teknik ekipmanlarla yerli halkın kuyularından daha derin kuyular kazmışlardır. 1876'da Nobel kardeşler Çeleken'de 37 metre derinliğinde ilk endüstriyel boyutta petrol veren kapsamlı bir kuyu açmıştır. Plashkovskiy ise kuyuların haricinde kerosen²⁹ üretimi için fabrika kurmuştur. Böylece burada petrol üretimi ticari boyuta ulaşmıştır. 1887'de Çeleken'de petrol üretimi durma noktasına gelmiş ancak 1890'larda üretim tekrardan canlanmıştır. Araştırmacı A. Gılicov'a (Gylyjov) göre Çeleken'deki petrol üretiminin artmasını, boru hatlarının ve Garagol körfezinde gemi limanlarının inşa edilmesi sağlamıştır. Nobeller (Nobel kardeşler) Çeleken'de yer alan kuyularından Garagol köyüne kadar 12 km uzunluğunda bir boru hattı yapmışlar ve buradan petrol taşımacılığında kullanılmak üzere büyük gemilerin yanaşabileceği bir de liman inşa etmişlerdir. Bunun dışında, Garagol'un doğusunda Gajinski, Rylski, Melik-Dadayev gibi petrol sanayicileri tarafından bir iskele daha inşa edilmiştir.³⁰

Çeleken'de petrol yatakları oldukça verimlidir. 1900 senesine gelindiğinde burada 23 şirket petrol çıkartmaktadır.³¹ Bu şirketlerin çoğunluğu ise Rus şirketlerinden oluşmaktadır: “Moskova Toplumu”, “Çeleken-Dağıstan Toplumu”, “Kuzmin & Co”, “Bostonjoglo”, “Güney Kafkasya Madencilik Toplumu”, “İkinci Moskova Toplumu”, “İvankov & Co” ve bunların dışında Sakin'in, İ. Gajinski'nin ve Ya. V. Vişav'ın şirketleri ve 1908'den sonra “Şagird” ve “Çarkent” toplumları Çeleken'de çalışmalar yapmıştır.³²

Tablo 1.1. Çarlık Rusya'da Türkmenistan'ın Petrol Üretimi (Miktar- ton)

Yıl	1873	1895	1910	1911	1913	1925
-----	------	------	------	------	------	------

²⁸ N. A. Yerermenko, **Geologiya Nefti i Gaza**, Ed. S. P. Maksimov, Moskova, Nedra Yay, 1968, s. 4.

²⁹ Kerosen- halk arasında gazyağı olarak bilinen ancak gaz yağından daha gelişmiş ve farklı alanlarda kullanılan bir petrol ürünüdür. Bkz. <http://www.acarchemicals.com> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁰ Ovez Gundogdyev, **a.g.e.**, s. 17-19.

³¹ Tatyana Ocheredko, Alkaji Mahran, “Pervye Upominaniya o Sposobah Dobychi Nefti i Gaza”, **Bulatovskiye Chteniya: Materialy I Mezhdunarodnoy Nauchno-Prakticheskoy Konferentsii (31 Marta 2017 g.)**, Ed. O.V. Savenok, C. 5, Krasnodar, Dom-Yug Yay, 2017, s. 248.

³² Ovez Gundogdyev, **a.g.e.**, s. 17.

Üretim	600	30.000	153.000	220.000 ³³	131.000	6.000
---------------	-----	--------	---------	-----------------------	---------	-------

Kaynak: Ovez Gundogdyev, **a.g.e.**, s. 21.

Türkmenistan'ın Rusya Çarlığı döneminde ³⁴ petrol üretimi 1872'den itibaren Çeleken yarımadasında ve 1882'den itibaren Nebitdağ'da gerçekleştirilmekteydi. ³⁵ Çarlığın Türkmen topraklarını kendine katmasından sonra yerli halk petrol üretiminden uzaklaştırılmış, yerine Rus ve diğer yabancı şirketler gelerek bölgede endüstriyel seviyede petrol üretimi başlatılmıştır. Tablo 1'de görüldüğü üzere, zamanla yabancı sermaye ve çağdaş kuyuların inşası ile petrol üretimi sürekli artış göstermiştir. 1911'de Türkmenistan'daki petrol üretimi 220 ton ile maksimum seviyesine ulaşmıştır. Ancak daha sonra ülkedeki petrol üretiminde sürekli bir düşüş görülmektedir. Bunun sebebi yanlış kazılmış ve uygun olmayan şekillerde işletilmiş kuyulardan kaynaklanmaktadır. ³⁶ Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın başlaması ³⁷ ve Rusya'daki İç Savaş müdahaleleri İmparatorluk genelinde petrol sanayisini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. ³⁸ 1917 Devrimi'nden sonra Sovyet hükümetinin kurulması ile tüm petrol yatakları millileştirilmiştir. ³⁹ Yabancı petrol şirketleri de petrol yataklarını terk etmiştir. Böylece Sovyet Türkmenistan'a, dağılmış ve petrol çıkarma umudu olmayan bir Çeleken Petrol bölgesi kalmıştır.

1.2. Sovyet Döneminde Türkmenistan'ın Petrolü

1917 Ekim Devrimi'yle Rus Çarlığının yıkılmasından sonra Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1922'de aynı topraklar içerisinde iç savaşın sona ermesiyle birlikte Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği (SSCB)

³³ A. G. Babayev, **a.g.e.**, s. 142.

³⁴ Rusya İmparatorluğunda ilk petrol üretimi 4 bin ton ile 1860 senesinde başlamıştır. İlk milyon tona ulaşması ise 1883'de gerçekleşmiştir. 1890 yılında Çarlık Rusya'da toplam 3.9 milyon ton petrol üretilmiştir. Bkz. Sergey Kara- Murza, **Narodnaya Hozyastvo SSSR**, Moskova, Algoritim Yay, 2012, s. 241.

³⁵ N. A. Yerermenko, **a.g.e.**, s. 4.

³⁶ A. G. Babayev, **a.g.e.**, s. 142.

³⁷ I. Dünya Savaşından hemen önce, 1913 senesinde tüm Rus İmparatorluğunun petrol üretiminin %83'ü Bakü'den, % 14'ü Grozni'de (Çeçen Cumhuriyeti) üretilmekteydi ve sadece %3'lük kısmı Embe (Kazakistan), Batı Türkmenistan ve Fergana (Özbekistan) payına düşmekteydi.

³⁸ M. S. Burshtar, M. S. L'vov, **Geografiya i Geologiya Nefti i Gaza SSSR i Zarubejnyh Stran**, Ed. İ. V. Vysotskiy, Moskova, Nedra Yay, 1979, s. 23.

³⁹ Ovez Gundogdyev, **a.g.e.**, s. 21.

kurulmuştur.⁴⁰ Türkmenistan, Sovyetler Birliği'ne 27 Ekim 1924 tarihinde katılmıştır.⁴¹

Çarlık Rusya'sından kalma topraklarda iç savaş nedeniyle genel olarak üretim düşmüştür. Petrol de üretimi düşen alanlardan biridir.⁴² Türkmenistan'da da durum farklı değildi ve ülkede petrol üretiminin en düşük seviyesinin SSCB'ye katıldığı ilk sene olduğu görülmektedir.⁴³

Türkmenistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasını ardından ülkede enerji adına büyük yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Ünlü Rus jeolog İ. M. Gubkin, Türkmen topraklarının petrol ve doğalgaz perspektifini olumlu görmüştür. Türkmenistan'ın petrol potansiyelini yükseltmek üzere, Moskova, Bakü, Grozni şehirlerinden petrol endüstrisi ile yakından ilgilenen önemli uzmanlar Türkmenistan'a getirilmiştir. 1927 senesinde Balkan Dağlarının merkezinde yer alan eski petrol sahası Nebitdağ'da araştırma amaçlı sondaj açma çalışmaları yapılmıştır.⁴⁴ Ancak 1927-1931 yılları arasında Nebitdağ'da açılan kuyuların hiçbirinden petrol çıkartılamamıştır.⁴⁵ Bunun üzerine 1931'de buradaki araştırma ve geliştirme işlerinin durdurulması gündeme gelmiştir.⁴⁶

Yalnız Mart 1932'de, 12 numaralı sondaj kuyusundan birden bire yüksek basınçla petrol fışkırmıştır. Bunun üzerine Nebitdağ sahası daha geniş bir şekilde araştırılmaya başlanmıştır. Öyle ki 1932 yılında, 1927-1928 yıllarından on kat fazla sondaj kuyuları açılmıştır. Ayrıca teknolojinin gelişmesiyle de daha derine doğru sondaj çalışmalarının yapılması sağlanmıştır.⁴⁷

II. Dünya Savaşı sırasında Türkmenistan coğrafyası önem kazanmıştır. SSCB'nin batısı Alman istilasına altında olması nedeniyle, Stalin batıda bulunan fabrikaları doğuya taşımıştır. 1942 yılında, savaş nedeniyle Kafkasya'da yer alan Tuapse petrol işletme fabrikası deniz yolu ile tahliye edilerek Türkmenistan'ın

⁴⁰ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, Selenge Yay, 2011, s. 407-409.

⁴¹ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi...**, s. 40.

⁴² 1920 yılında Rusya genelinde petrol üretimi 1913'e nazaran 60% oranında azalarak yıllık 3.85 milyon ton petrol üretilebilmiştir. Bkz. M. S. Burshtar, M. S. L'vov, **a.g.e.**, s. 23.

⁴³ A. G. Babayev, **a.g.e.**, s. 95.

⁴⁴ M. S. Burshtar, **a.g.e.**, s. 27.

⁴⁵ Yapılan araştırmalar beklentileri karşılamıştır. Aynı şekilde Çeleken yarımadasında, senelerce petrolün bittiği düşünülmüştür. Ancak jeolog İvan Gubkin, bu yarımada da asıl petrolün daha derinde olduğunu iddia etmiştir. Bkz. A.G. Babayev, **a.g.e.**, s. 142.

⁴⁶ G. G. Zybkin, **Skvajinalaryn Buravlanysy ve Tehniki Progres**, Ed. Alty Cahryyrov, Aşgabat, Turkmenistan Yay, 1972, s. 40.

⁴⁷ G. G. Zybkin, **a.g.e.**, s. 40.

batisında, Hazar'ın kıyısında yer alan Krasnovodsk (*sim. Türkmenbaşı*) şehrine taşınmıştır.⁴⁸ 1942 sonbaharında tahliye edilen bu fabrika 1943 sonbaharında çalışmaya açılmıştır. Haziran'da ise ilk ton benzini cepheye göndermiştir.⁴⁹ Savaş sırasında Türkmenistan'da sadece Nebitdağ'da petrol üretilmiştir.

1948'de Batı Türkmenistan'da yer alan **Gumdağ** yatağı ve ardından eskiden de petrol kaynağının olduğu bilinen Çeleken yarımadasında 1951 senesinde yeni kuyular açılmıştır. Toplamda üç petrol yatağına ulaşan Batı Türkmenistan Bölgesi, petrol üretiminde de büyük gelişmeler göstermiştir. Yükselen petrol üretimi ile Çeleken petrol sahası 1954'de büyütülmüştür. 1948 yılında 1.3 milyon ton petrol üretebilen Türkmenistan, 1950'de 2 milyon ton petrol üretmiş ve 1955 yılında bu rakam 3 milyon tona kadar çıkmıştır.⁵⁰

1959'da Çeleken'de 100'e yakın petrol kuyusu kazılmıştır ve aynı sene içinde sadece Çeleken'de üretilen petrolün miktarı 1.5 milyon tona ulaşarak, o tarihe kadarki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Sonradan petrol üretimi azalmış ve 1960'da kuyular Hazar Denizi kıyılarında kazılmaya başlanmıştır. Doğu Azerbaycan ile Batı Türkmenistan tabiat yapısı olarak benzerlik gösterdiğinden dolayı, Çeleken'de de Bakü'deki gibi petrol kuyuları denizin içine kadar uzatılmıştır. Bununla kalmayıp, sahilden denize uzanan Türkmen **Petrol Taşları (Neftyanye Kamni)**⁵¹ olarak adlandırılan 2.5 km uzunluğunda köprü ayakları inşa edilmiştir. Böylece 1965 senesine gelindiğinde Çeleken'de de, Bakü'deki gibi Hazar Denizi'nin derinliklerinde petrol üretimi yapılmaktaydı.⁵² SSCB'de denizden petrol sadece üç yerde çıkartılmaktaydı. Bunlar, Azerbaycan'da Bakü, Türkmenistan'da Çeleken ve Rusya'da Sahalin⁵³ sahalarıdır.⁵⁴

Tablo 1.2. SSCB Dönemi Türkmenistan Petrol Üretimi (Miktar- Bin ton)

Yıl	1925	1928	1929	1930	1931	1945	1950	1951
-----	------	------	------	------	------	------	------	------

⁴⁸ “Turkmenbashi complex of oil refineries marks 70th anniversary”, <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/17248.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁹ Company, <http://turkmenpetroleum.com/en/company/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁰ M. S. Burshtar, **a.g.e.**, s. 28.

⁵¹ Türkmençe Nebit Daşlary olarak geçmektedir.

⁵² A. G. Babayev, **a.g.e.**, s. 142.

⁵³ Ahmet Taşağıl, “Yakutlar”, **DİA**, C. 43, 2013, s. 295.

⁵⁴ Ernest Bakirov, A. K. Mal'tsev, “Osobennosti Poiskov i Razvedki Morskikh Mestorojdeniy Nefti i Gaza”, **Geologiya Nefti i Gaza**, Ed. Ernest Bakirov, Moskova, Nedra Yay, 1990, s. 149.

Üretim	6	8	9	12	14	629	2.021	2.363
Yıl	1952	1953	1954	1956	1961	1966	1973	1975
Üretim	2.651	2.743	2.862	3.430	6.110	10.672	16.000	15.500 ⁵⁵

Kaynak: Ovez Gundogdyev, **a.g.e.**, s. 22.

1956'dan sonra Türkmenistan'a keşif amaçlı seferler düzenlenmeye ve ülkede yeni petrol yatakları açılmaya başlanmıştır. 1956'da **Goturdepe**, 1962'de **Barsagelmez** petrol-doğalgaz yatakları keşfedilmiştir. 1960'larda bu yataklar geliştirilerek petrol üretimine başlanmıştır. Devamındaki keşiflerde yeni yataklar bulunmuş ve bunların 1960'ların ikinci yarısı ile 1970'lerin ilk yarısında üretime geçmesi Türkmenistan'ın önemli derecede petrol üretmesine neden olmuştur. Ancak ileriki zamanda keşfedilen yataklar ağırlıkla doğalgaz rezervi içermelerinden dolayı Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TSSC) doğalgaz üretimine ağırlık vermiştir. Böylece 1975'ten sonra ülkede ciddi şekilde petrol üretimi düşüşe geçmiştir.⁵⁶

Türkmenistan SSC'sinde 19 tane önemli hidrokarbon petrol yatağı bulunmaktaydı. Bunların 2'si petrol, 4'ü doğalgaz-kondansat ve 13'ü petrol-doğalgaz-kondansat içeren yataklardır. Ayrıca üretim bakımından bunların 13'ü küçük, 4'ü orta ve 2'si büyük yataklardır. En büyük iki sahası, toplam petrol üretiminin %66'sını karşılamaktaydı.⁵⁷

Tablo 1.3. Sovyetler Döneminde Açılan Türkmenistan'ın Önemli Petrol Yatakları (Tür: P- petrol, G- doğalgaz ve K- kondansat)

	Yatak	Tür	Keşif yılı	İşletilmeye açılması	Rezerv (bin ton)
1.	Goturdepe	PGK	1956	1959	165.713
2.	Barsagelmez	PGK	1964	1966	66.448

⁵⁵ Tatyana Ocheredko, **a.g.m.**, s. 248.

⁵⁶ Aynı.

⁵⁷ I. I. Sharapova, E. B. Barteneva, **Gosudarstvennyy Balans Zapasov Poleznyh i Iskopaemyh SSSR**, Ed. L. N. Simirnov, C. 11, S. 60, Moskova, Soyuzgeolfond Birleşimleri Yay, 1990, s. 8,18.

3.	Nebitdağ	P	1882	1929	26.919
4.	Çeleken	P	1950	1950	21.452
5.	Gumdağ	P	1947	1949	18.963
6.	Guyjyk	PGK	1968	1973	2.467
7.	Gamışla	PGK	1959	1975	2.668
8.	Burun	PGK	1972	1975	2.381
9.	Okarem	PGK	1958	1962	2.147
10.	Bank LAM	PGK	1976	1978	1.244
11.	Keymir	PGK	1977	1982	619
12.	Bank Janova	PGK	1971	1972	586
13.	Gorgandağ	PGK	1972	1987	394
14.	Ak-Patlouk	GK	1983	1988	90
15.	Korpeje	PGK	1986	-	-
16.	Bank Livanova	PGK	1974	-	-
17.	Barinova (adında)	PGK	1976	-	-
18.	Doğu Çeleken	PG	1980	-	-
19.	Priçelekenskiy Kupol	PG	1977	-	-

Kaynak: I. I. Sharapova, **a.g.e.**, s. 92-135.

Sovyet döneminde Türkmenistan'da petrol üretimi devlete bağlı **Türkmenneft** ve **Kaspmorneftegaz** kurumları tarafından yürütülmekteydi. Üretimin büyük bölümü Türkmenneft şirketi tarafından sağlanmaktaydı, **Kaspmorneftegaz** ise Hazar Denizinde (offshore) petrol üretiminden sorumluydu.

Orta Asya'daki⁵⁸ diğer ülkelerde de petrol üretimi aynı şekilde devlete bağlı şirketler tarafından yürütülmekteydi. Kırgızistan'da **Kırgızneft**, Tacikistan'da **Tacikneft**, Özbekistan'da **Özbekneft** ve bunların dışında Orta Asya'da **Sredazgarprom** şirketi bulunmaktaydı. Tüm Orta Asya enerji ekonomik bölgesi **Mingeo SSCB**, **Minneftegazprom SSCB** ve **Gazprom** kuruluşları tarafından işletilmekteydi.⁵⁹

Orta Asya'da üretilen petrol maliyetinin en düşük olduğu şirket, Sredazgazprom'du. Ürettiği petrol ton başına, 17.06 rubleye mâl olmaktaydı. Ancak senelik 0.01-0.2 milyon tonluk üretimi ile diğer şirketlere göre az üretim yapmaktaydı. Ondan sonra 1 ton ham petrol için maliyeti 25.41 rubleyle Türkmenneft şirketi gelmektedir. Sırayı Özbekneft (33.19 ruble), Kırgızneft (59.07 ruble) ve Tacikneft (83.80 ruble) takip etmektedir.⁶⁰

Tablo 1.4. Türkmenistan'ın SSCB Dağılmadan Önceki Petrol Üretim ve Tüketim Verileri (Üretim, Tüketim- Milyon ton)

Yıl	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Üretim	6.8	6.6	6.5	5.7	5.8	5.7	5.4
Tüketim	4.9	3.5	3.5	3.5	3.5	4.6	5.2

Kaynak: bp.com

Türkmenistan, 1950'lerde SSCB içinde petrol üretimi ile üçüncü sırada gelmekteydi.⁶¹ Sovyetlerin dağılmasına doğru ülkede petrol üretimi düşmesine rağmen SSCB'de Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan'dan sonra dördüncülüğünü korumuştur. Ülkenin batısında üretilen ham petrol, Krasnovodsk petrol rafineri fabrikasında işlenmekteydi. Türkmenistan'da üretilen petrolün yarıdan fazlası ülke içindeki ihtiyaçlara harcanırken kalan miktar Sovyetler Birliği'nin diğer ülkelerine transfer edilmekteydi. Tablo 4'te 1989 sonrası, SSCB'nin dağılmaya başlamasıyla Türkmenistan ürettiği petrolü ağırlıklı kendi ülke içi tüketimine harcadığı

⁵⁸ SSCB'de Orta Asya tabiri Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan olmak üzere dört ülkeyi kapsamaktaydı. Günümüz Orta Asya bölgesi için Sovyet döneminde "Orta Asya ve Kazakistan" terimi kullanılmaktaydı.

⁵⁹ I. I. Sharapova, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁶⁰ **A.g.e.**, s. 11.

⁶¹ Ovez Gundogdyev, **a.g.e.**, s. 22.

görülmektedir. 1 Ocak 1990 tarihinde Türkmenistan'ın petrol (A+B+C₁) rezervleri 211.9 milyon ton olarak tahmin edilmiştir.⁶² Sovyetlerin hedeflediği grafiğe göre, yıllık 4.968 milyon ton üretimle, ülkedeki petrolün 42 sene kadar yeteceği düşünülmüştür.⁶³ SSCB'ye dahil olmasından 1 Ocak 1990 tarihine kadar Türkmenistan'da 328.158.000 ton petrol üretilmiştir.⁶⁴ Bu rakamın üzerine Türkmenistan'ın 1990 yılı içindeki 5.7 milyon ton petrol üretimi eklenirse, toplam miktar 333.858.000 tona çıkmaktadır. 27 Ekim 1991 tarihinde Türkmenistan SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir.⁶⁵

1.3. Sovyet Döneminde Türkmenistan'ın Doğalgazı

Doğalgaz üretimi Sovyetler döneminde başlamıştır. Ekim 1917 Devrimi'nden önce 1913'te Rusya'da, 17 milyon m³ gaz üretilmiştir ancak bu gaz, kömür ve şistlerden elde edilmiştir. SSCB'nin ilk dönemlerinde az miktarda da olsa doğalgaz üretilmiştir. Doğalgaz, Sovyetler için yeni bir buluş olmakla beraber, yüksek rezervli yatakların keşfedilmesiyle popülerlik kazanmıştır. 1928'de 304 milyon m³ doğalgaz çıkartılmıştır. İlk milyar m³ (1.05 milyar m³) doğalgaz üretimine ise 1932 yılında ulaşılabilmektedir.⁶⁶

Türkmenistan'da ilk defa doğalgaza 1951 yılında rastlanmıştır.⁶⁷ Öncesinde ise 1930'dan beri az da olsa petrol ile beraber **ugurdaş gaz** üretilmekteydi. Ancak o dönemde SSCB genelinde petrol üretimine önem verilmiştir. Sovyet Orta Asyası'nda zengin doğalgaz yataklarının keşfedilmesi, petrol arama çalışmaları sırasında olmuştur.

Sovyet zamanında Türkmenistan'da yapılan keşifler, savaş öncesi 1926-1940 yıllarını kapsayan birinci arama döneminde büyük gelişmeler kaydedilmemiştir. 1941-1958 yıllarında yapılan çalışmalar Türkmenistan'ın önemli

⁶² C₂ rezervi 59.2 milyon ton olarak tahmin edilmiştir.

⁶³ I. I. Sharapova, **a.g.e.**, s. 11,18.

⁶⁴ Bu miktarın 326.218.000 tonu karadan çıkartılırken, 1.940.000 tonu Hazar Denizi'nden (offshore) çıkarılmıştır. Bkz. I. I. Sharapova, **a.g.e.**, s. 14,134.

⁶⁵ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi...**, s. 69.

⁶⁶ Kara-Murza, **a.g.e.**, s. 247.

⁶⁷ Shohrat Ussanepesov, "Ekonomik Açıdan Türkmenistan Doğal Gaz Sektörüne Genel Bir Bakış", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Trabzon, 2008, s. 12.

doğal kaynak bölgelerinin tamamını kapsamıştır.⁶⁸ Ancak ülkenin doğalgaz perspektifinin olduğu kanıtlanırsa da keşifler üst derecede gerçekleşmemiştir. Ülkede önemli jeolojik araştırmalar ancak 1959'dan sonra yapılmıştır. 1959-1965 yılları arasında yapılan keşiflerde, jeolojik araştırmalardaki modern yöntemlerin hepsi kullanılmış ve önemli sayıda doğal kaynak yatakları keşfedilmiştir.⁶⁹

Türkmenistan'da doğalgaz endüstrisinin oluşumu 1966'da **Ocak** yatağının bulunmasına bağlıdır. Aynı sene içerisinde, SSCB Doğalgaz Endüstri Bakanlığı tarafından **Turkmengazprom**⁷⁰ kurumu kurulmuştur. Genelde doğalgaz yatakları bulunmalarından sonra 3-5 sene içerisinde geliştirilerek, doğalgaz işletimine geçilmektedir. Ancak Ocak yatağı 1966 yılının Şubat ayında keşfedilmiş, Buhara-Ural ve Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattına⁷¹ yakın olması sebebiyle, 1966 Kasımı'nda, yani 8 ay gibi rekor sürede geliştirilmesinin ardından, Buhara-Ural doğalgaz hattına gaz vermeye başlamıştır. Bir sene sonra, 1967 Kasımı'nda ise, Ocak yatağından üretilen doğalgaz, Orta Asya-Merkez boru hattı boyunca Moskova yönünde aktarılmaya başlanmıştır. Türkmenistan'da doğalgaz endüstrisinin oluşumu ve gelişmeye başlaması bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁷²

Turkmengazprom Kurumu oluşturulduktan sonra, Türkmenistan'ın doğalgaz endüstrisinde önemli rol alan yapıların kontrolü Turkmengazprom'a verilmiştir. Bu kuruluşun yetkilerine örnek olarak Ocak yatağındaki doğalgaz işletmeciliği, ana doğalgaz boru hatlarının idaresi, yapım ve montajlama işleri, sondaj açabilen iki keşif grubu ile Turkmengazrazvedka Kurumu'nun idaresi gösterilebilir. Nitekim Turkmengazprom Kurumu 1968 yılında, 36.8 bin metre sondajlama işlemleri gerçekleştirmiştir.⁷³ Aynı sene içerisinde Türkmenistan doğalgaz alanında diğer bir önemli gelişme yaşanmıştır. 1968'de Marı şehrinin yakınında **Şatlık** yatağı keşfedilmiştir. Sınırlı zamanda Güneydoğu Türkmenistan'da açılan bu zengin

⁶⁸ Türkmenistan ile Özbekistan sınırında zengin doğalgaz rezervine sahip **Gazlı** yatağının keşfedilmesi ile Orta Asya doğalgaz endüstrisinde dönüm noktası olmuştur. Bkz. M. S. Burshtar, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁹ H. Matiyev, **Türkmenistanın Mavi Yangınları**, Ed. A. Charyyrov, Aşkabat, Türkmenistan Yay, 1970, s. 9.

⁷⁰ Soyuzgazprom'un alt kuruluşudur.

⁷¹ Orta Asya- Merkez doğalgaz boru hattı, öncelikle Özbekistan topraklarından başlatılmış olsa da Türkmenistan'da da doğalgaz yataklarının bulunması ile Türkmenistan'dan da çekilmiştir. Türkmen ve Özbek sınırlarından başlayan bu doğalgaz boru hattı Kazakistan sınırından Rusya sınırına uzanmaktadır.

⁷² H. Matiyev, **a.g.e.**, s. 18-19.

⁷³ **A.g.e.**, s. 19.

doğalgaz yatağı sayesinde, Türkmenistan, SSCB’de doğalgaz endüstrisine hammadde sağlayan sayılı ülkelerden biri haline gelmiştir.⁷⁴

Türkmenistan’da ilk doğalgaz hatları 1950’de yapılmaya başlanmıştır. 1969 senesine gelindiğinde ise, ülkede önemli gaz şebekeleri inşa edilmiştir. Gaz şebekeleri ve uzunlukları şöyledir: Vışka-Nebit Dağ 28.2 km, Azizbekov Mah.-Çeleken Şeh.- Garaköl Mah. 10 km, Gumdağ-Nebitdağ 45 km, Gızılğum-Gumdağ 13 km, Goturdepe-Belek-Krasnovodsk 142 km, Goturdepe-Çeleken 56 km, Belek-Nebitdağ 65 km uzunluğundadır. Bunun yanında 400 km uzunluğunda May-Aşgabat- Büzmeyin doğalgaz boru hattı da yer almaktadır. Ancak ülkenin en önemli doğalgaz hattı ise, Kıtalararası Orta Asya-Merkez boru hattıdır.⁷⁵

Orta Asya-Merkez boru hattının gaz tedarikçisi Türkmenistan ve Özbekistan, Merkeze doğalgaz göndermekle yükümlüydü. Bu boru hattı inşa edildiği zaman dünyanın en uzun doğalgaz boru hattı olmuştur. Borunun iki başlangıç noktası vardır: Biri Türkmenistan’dan uzanırken diğeri Özbek topraklarından başlamaktadır. Boru hattı başlangıç ülkelerin sınırlarını geçtikten sonra Kazakistan üzerinden Rusya topraklarına kadar uzanmaktadır.⁷⁶

Türkmenistan’da doğalgaz yatakları aktif olarak işletilip Merkeze gaz ithal edilmeden önce, ülkedeki doğalgaz üretimi ağırlıkla petrol-doğalgaz yataklarından temin edilmekteydi. Petrol üretimi ile beraber **ugurdaş gaz**⁷⁷ olarak adlandırılan doğal gazlar çıkartılmaktaydı ve gaz ülke içinde kullanılmaktaydı.⁷⁸ Petrol üretiminde, petrolle beraber gelen gazın kullanılacağı alanın geniş olmasından, üretilen gazın büyük miktarı doğrudan havaya verilerek veya yangın çıkmaması için yakılarak imha edilmekteydi.⁷⁹

Tablo 1.5. Sovyet Dönemi Türkmenistan’da Petrol ile Beraber Çıkartılan Ugurdaş Gaz (Miktar- Milyon m³)

⁷⁴ M. S. Burshtar, **a.g.e.**, s. 84-85.

⁷⁵ H. Matiyev, **a.g.e.**, s. 20.

⁷⁶ “Srednyaya Aziya: Kak Vse Nachinalos”, **Golubaya Magestral**, S. 10 (1518), Saratov, 6 Nisan 2017, s. 1,3.

⁷⁷ İng. Associated gas.

⁷⁸ Doğalgazı oluşturan hidrokarbon bileşikleri, yeraltındaki petrolün de bileşenleridir. Gaz, yeraltında yalnız başına veya petrol ile birlikte bulunabilir. Bkz. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, <http://www.pigm.gov.tr/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁷⁹ H. Matiyev, **a.g.e.**, s. 21.

Yıl	1940	1945	1950	1951	1952	1953	1954
Miktar	9.2	14.9	64.5	77.7	27.3	80.7	98.1
Yıl	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Miktar	140.8	170.1	193.1	224.3	231.8	234.4	242.9
Yıl	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Miktar	238.0	190.2	534.6	1054.5	1212.6	1299.9	1209.0

Kaynak: H. Matiyev, a.g.e., s. 22.

Tablo 1.6. Sovyet Dönemi Türkmenistan’da Petrol ile Beraber Çıkarılan Ugurdaş Gaz Kaybı (Miktar- Bin m³)

Yıl	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Miktar	219.9	197.8	295.4	343.6	444.8	418.0
Yıl	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Miktar	383.0	434.8	664.4	850.2	798.5	942.0
Yıl	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Miktar	1127.8	913.9	688.2	738.9	1086.0	1437.3

Kaynak: H. Matiyev, a.g.e., s. 23.

Tablo 1.6.’da görüleceği üzere ugurdaş gazın üretiminin bir kısmı havaya karışarak veya yakılmak suretiyle kullanılmaz hale getirilmekteydi. Tablo 1.5. ve Tablo 1.6.’yı değerlendirirsek 1965 sonrasında genel üretime nazaran, ugurdaş gaz kaybının azaldığını görmekteyiz. Bunun sebebi ise, Türkmenistan’da doğalgaz sanayisinin 1966’ya gelişmiş olmamasından kaynaklanmaktadır. Hatta üretimde ugurdaş gazın milyar m³ rakamına çıktığı görülmektedir. Yapılan boru hatları sayesinde gazın ülkenin farklı yerlerine ulaşılabilmesi sağlanmış, Türkmenistan’ın batısındaki Çeleken ve Nebitdağ şehirlerinde ve etrafındaki yerleşkelerde kullanılmıştır. 1960’ların sonunda ise, 142 km uzunluğundaki Goturdepe-Belek-

Krasnavodsk gaz şebekesinin inşasıyla, gaz Krasnavodsk petrol işletme fabrikasına kadar uzatılmış ve üretilen gazın, sıvı gaz üretimi üzere tüketime dahil edilmesi sağlanmıştır.

Türkmenistan'da asıl doğalgaza verilen önem ise, **erkin gaz** olarak bilinen doğalgaz yataklarından yüksek miktarda doğalgaz üretilmesi ile başlamıştır. İlk başta ugurdaş gazdan bile az üretilen doğalgaz, zamanla Ocak yatağının işletilmesi ile önem kazanmış ve Türkmenistan doğalgazını sadece ülke içinde değil, SSCB'nin diğer ülkelerine transfer etmeye başlamıştır.

Tablo 1.7. Sovyet Dönemi Türkmenistan'da Erkin Gaz Üretimi (Miktar-Milyon m³)

Yıl / Yatak	Gızılğum	Goturdepe	Çeleken	Ocak	Toplam
1962	15.7	-	-	-	15.7
1963	64.3	-	-	-	64.3
1964	90.1	44.4	23.6	-	158.1
1965	102.8	-	-	-	102.8
1966	100.0	-	-	51.3	151.3
1967	150.9	-	-	925.9	1076.8
1968	107.0	-	-	3526.3	3633.3

Kaynak: H. Matiyev, **a.g.e.**, s. 24.

Üretilen doğalgazın kullanımı açısından önemli gelişmelerden biri ise 1958'de Krasnavodsk petrol işletme fabrikasında sıvı gaz üretme bölümünün açılmasıdır. Buradan üretilen sıvı gaz, ülkenin dört bir yanına dağıtılmıştır.⁸⁰ Ocak yatağının işletilmesinden bir sene sonra ise Türkmenistan'ın erkin gaz üretimi bir milyarı geçmiştir.

1970'li ve 1980'li yıllarda SSCB'de gaz üretimi oldukça arttı ve nakliye kompleksleri kuruldu. Rezervler yeni ekipmanlar ile teçhiz edildi, yeni kaynaklar

⁸⁰ H. Matiyev, **a.g.e.**, s. 24.

için keşifler yapıldı, tesislerde çalıştırılmak üzere personel alındı ve gaz boru hatları inşa edildi. 1970’den Sovyetler Birliği dağılana kadar doğalgaz üretimi her sene sabit oranda yükselmiş ve 1990’da üretim 4.1 kat büyümüştür.⁸¹ 1970’ler Türkmenistan için de doğalgaz üretimde önemli artışın görüldüğü bir dönemdir. 1966-1970 yılları arası Ocak ve Mayskiy yatakları kullanılmaya başlamıştır. 1970-1971-1975 yıllarında Kuzey Ocak, Kükürtlü, Güney ve Batı Şatlık yatakları, 1973-1983 yıllarında Kuzey ve Güney Nayıp, Sakar, Bayramalı, Kerpiçli, Tecen ve Döletabat- Dönmez doğalgaz ve gaz kondensat yatakları işletmeye açılmıştır.⁸²

Tablo 1.8. Sovyet Dönemi Türkmenistan’ın Doğalgaz Üretimi (1970-1985)
(Miktar- Milyar m³)

Yıl	1970	1971	1975	1976	1980	1981	1985
Üretim	11.7	15.5	46.9	55.7	63.3	63.8	78.0

Kaynak: Shohrat Ussanepesov, **a.g.e.**, s. 14.

Tablo 1.8’de görüldüğü üzere Türkmenistan’da doğalgaz üretimi stabil şekilde sürekli yükseliş göstermiştir. Türkmenistan, SSCB’de doğalgaz üretiminde Rusya’dan sonra ikinciliğini korumuştur. Ülkede yüksek miktarda doğalgaz üretilmesine rağmen, Sovyet dönemi Türkmenistan’da doğalgaz işletme tesisi kurulmamıştır. Üretilen gaz Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı ile SSCB’nin sanayi üretim yapan diğer ülkelerine gönderilmiştir.

Tablo 1.9. Türkmenistan’ın SSCB Dağılmadan Önceki Doğalgaz Üretimi ve Tüketim Verileri (Miktar- Milyar m³)

Yıl	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Üretim	78.7	80.2	83.4	83.6	85.1	83.1	79.8
Tüketim	8.2	13.2	13.2	13.3	13.8	9.3	9.1
Tüketim (%)	10.4%	16.5%	15.8%	15.9%	16.2%	11.9%	11.4%

Kaynak: bp.com

⁸¹ Kara-Murza, **a.g.e.**, s. 247.

⁸² Almagül Bazarova, “Türkmen Doğalgazının Türkmenistan Ekonomisine Yansımaları”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2015, s. 72.

Tablo 1.9.'da görüldüğü üzere Türkmenistan'da üretilen doğalgaz oranı yüksek olmasına rağmen çok küçük bir kısmı ülke içinde tüketilmektedir. Bunun sebebi de SSCB yönetiminin doğalgazın çok büyük bölümünü ülke dışına transfer etmesidir. Hatta 1989'da SSCB'nin dağılmaya başlamasıyla beraber Türkmenistan SSC'i birlikten ayrılana kadar Türkmen doğalgazı merkeze gitmeye devam etmiştir. Türkmenistan Sovyetler döneminde genel itibariyle SSCB'ye ham madde temin eden ülke konumunda kalmıştır. 1989 yılından itibaren siyasi belirsizlik nedeniyle ülkedeki doğalgaz üretimi azalmış, 1990-1991 yıllarında dağılmanın etkisiyle tüm yapılarda meydana gelen çöküş petrol ve doğalgaz üretim ve dağıtım tesislerini de olumsuz etkilemiştir.

Türkmenistan doğalgazın dışında, petrol ve petrol ürünlerini, pamuk, doğal ipek, halı, sodyum sülfat, kükürt, iyot, brom, bentonit, elektrik kablosu, yağ, gübre, petrol pompası, soğutma vantilatörleri de ihraç etmiştir. Bu ürünlerin az bir kısmı, işlenmiş endüstri ürünleri olmakla beraber, 40'tan fazla yabancı ülkeye ihraç edilmekteydi.⁸³

1.4. Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Havzaları

Türkmenistan'ın su sahasında ve kara kısmında üç büyük petrol ve doğalgaz havzası bulunmaktadır. Bunlardan Güney Hazar ve Amuderya Havzaları ağırlıkla Türkmen toprakları içerisinde kalmaktadır. Kuzey Kafkasya-Mangışlak Havzası ise Türkmen sınırıyla az bir kesişim alanı olmasıyla birlikte henüz tam olarak araştırılmamıştır. Ülkenin gelecek vaat eden toplam petrol ve doğalgaz sahası ise 472 bin km² alanı kapsamaktadır.⁸⁴

1.4.1. Güney Hazar Petrol-Doğalgaz Havzası

Jeolojik açıdan Güney Hazar petrol-doğalgaz havzası Gürcistan, Azerbaycan ve Türkmenistan topraklarını kapsamaktadır.⁸⁵ Güney Hazar petrol-doğalgaz

⁸³ A. G. Babayev, **a.g.e.**, s. 122.

⁸⁴ M. N. Knepel', V. I. Vyskotskiy, **Sovremennoe Sostoyanie i Tendensii Razvitiya Neftgazovogo Kompleksa Turkmenistana i Drugih Sentral'noaziatskih Stran Bližnego Zarubej'ya**, Moskova, Vniizarubejgeologiya Yay, 2010, s. 18.

⁸⁵ I. M. Aliyev ve G. A. Arjevskiy'ye göre ise bu havza güneyde İran'ın küçük bir bölümünü de kapsamaktadır.

havzasının ana petrol ve gaz barındıran bölgesi havzanın güneyinde, Hazar çukurunda bulunmaktadır. Havzanın doğu kısmı 89.2 bin km²'yi kapsamakta olup, Batı Türkmenistan'ın deniz ve kara sınırına kadar uzanmaktadır.⁸⁶

Havzadaki petrol üretimi yüzyılı aşkın bir geçmişe sahiptir. Azerbaycan ve Batı Türkmenistan'da petrolün çıkarılması antik çağlara kadar dayanmakta olup, petrol oluşumu 15. yüzyıldan itibaren kapsamlı olarak bilinmektedir. Modern anlamda ilk kuyular 19. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da Abşeron ve Türkmenistan'da Çeleken (*Hazar*) yarımadalarında ortaya çıktı. Bölgede 1873'ten beri, petrol üretimi endüstriyel boyutta gerçekleştirilmektedir.⁸⁷ Havza uzun dönemden beri incelenmesine rağmen, umut vaat eden kısmının dörtte birinden biraz fazlasına sondaj açılmıştır. Rus uzmanları, havzanın rezervinin 7-8 milyar ton petrol ve 5.3 trilyon m³ doğalgaz olduğunu tahmin etmektedir.⁸⁸

1.4.2. Amuderya Petrol-Doğalgaz Havzası

Amuderya petrol-doğalgaz havzasının büyük bir kısmı⁸⁹ Türkmen topraklarını kapsamaktadır. Az bir bölümü Özbekistan sınırında yer almakta ve havzanın doğu ucu Kuzey Afganistan'a uzanmaktadır. Havzanın toplam alanı 465.300 km² olup, bunun 382.900 km²'si Türkmenistan sınırları içerisinde yer almaktadır.⁹⁰

Havzanın jeolojik yapısı hakkında ilk bilgi 20. yüzyılın başlarına aittir. İlk olarak 1929'da Buhara bölgesinde petrol arama çalışmaları başlatılmıştır. 1935-1952 seneleri arasında, havzada oldukça geniş arama çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1957'de Gazlı yatağının keşfinden sonra, bölgede geniş ve ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kısa sürede, havzanın çeşitli bölgelerinde ağırlıklı doğalgaz yataklarının açılmasını sağlamıştır. İlk olarak Özbekistan sınırında kalan bölgeden araştırılmaya başlanan havzada, sonradan

⁸⁶ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 18.

⁸⁷ A. T. Kolotuhin, M. P. Loginova, **Neftegazonosnyye basseyny Rossii i SNG**, Saratov, Saratovskiy Gosudarstvennyy Universitet im. N.G. Chernyshevskogo, 2008, s. 354.

⁸⁸ A. T. Kolotuhin, **a.g.e.**, s. 356-357.

⁸⁹ Bazı uzmanlar tarafından Amuderya petrol-doğalgaz havzası, 500 bin km²'nin üstünde bir alana sahip Karakum petrol-doğalgaz havzası olarak da değerlendirilmektedir.

⁹⁰ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 29.

Türkmenistan’da kalan kısmının detaylı incelenmesiyle, zengin doğalgaz yataklarının olduğu keşfedilmiştir.⁹¹

Amuderya petrol-doğalgaz havzası, doğalgaz potansiyeli olarak Batı Sibirya ve Basra Körfezinden sonra dünyada üçüncü sıradadır. Türkmenistan ve Özbekistan’ın doğalgaz rezervlerindeki artış bu havza sayesinde olmaktadır. Ayrıca son yıllarda Türkmenistan’da keşfedilen zengin doğalgaz yatakları yine bu havza içerisinde bulunmaktadır.⁹² Şimdiye kadar bu havzada 320 petrol-doğalgaz yatağı bulunmuştur. Bunların 125’i doğalgaz ve doğalgaz kondansatı, 16’sı petrol olmak üzere, toplamda 141 tanesi Türkmenistan’ın payına düşmektedir.⁹³

1.4.3. Kuzey Kafkasya-Mangışlak Petrol-Doğalgaz Havzası

Türkmenistan, Kuzey Kafkasya-Mangışlak⁹⁴ petrol-doğalgaz havzasının güneydoğu uzantısında yer almaktadır. Türkmenistan’a denk gelen kısmının çoğunluğu da Hazar Denizi’ne düşmektedir. Havzanın Türkmen bölgesinde ise sadece bir tane küçük doğalgaz yatağı bulunmaktadır.⁹⁵

1.5. Türkmenistan’ın Petrol ve Doğalgazı

Türkmenistan’daki doğal kaynak yataklarının büyük çoğunluğu (%90) 1961-1990 yılları arasında keşfedilmiştir. 1991 yılından sonra Türkmenistan’ın petrol ve doğalgaz arama çalışmaları oldukça azalmıştır. Ancak ülkedeki doğal kaynak rezervinin artışı, eskiden bulunan Diayerbekir, Magtymguly (Blok 1), Cıgalıbeg, Ceytun (Blok 2), Nebitlice ve Akpatlovuk yataklarında yapılan ek keşifler sayesinde olmuştur. Bunun dışında Maşrikov (Blok 1), Şatut, Balkan, Uzboy ve ön önemlisi de Güney Yolöten-Osman (*şim. Galkınış*) gibi yeni yatakların keşfi, Türkmenistan’ın rezervinin artmasını sağlamıştır.⁹⁶

Harita 1.2. Türkmenistan’ın Petrol ve Doğalgaz Haritası

⁹¹ A. T. Kolotuhin, **a.g.e.**, s. 190.

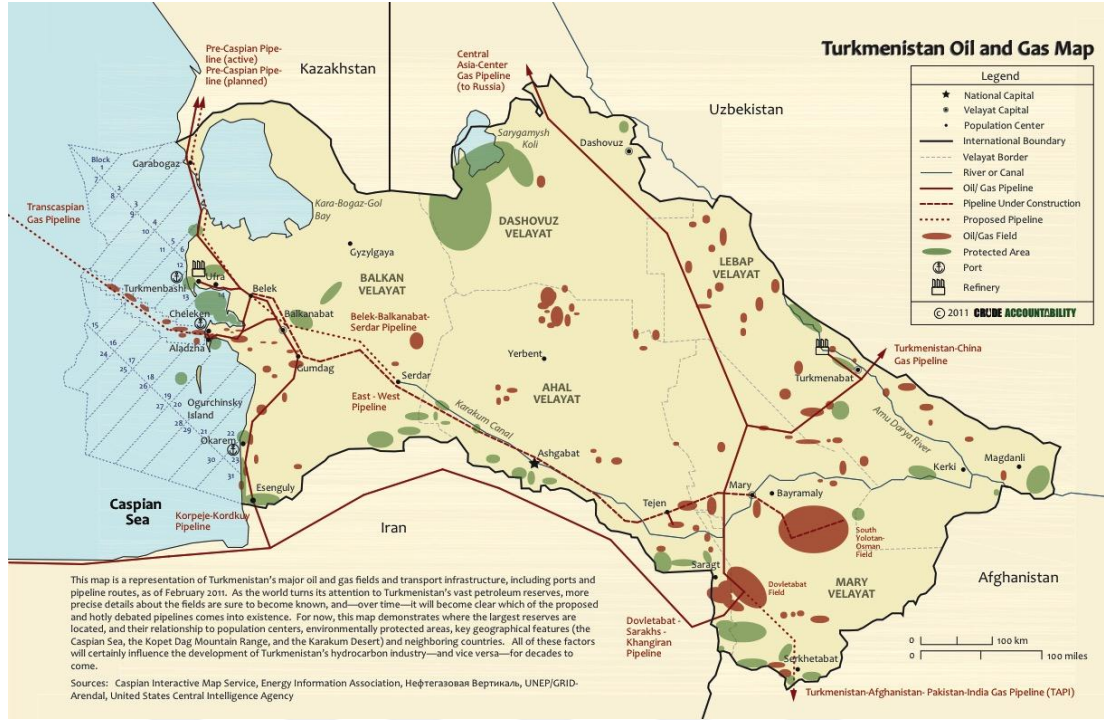
⁹² M. N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 28.

⁹³ M. N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 36.

⁹⁴ Ahmet Taşağıl, “Mangışlak”, **DİA**, C. 27, 2003, s. 569-570.

⁹⁵ M. N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 38.

⁹⁶ M. N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 40-41.

Kaynak: Crude Accountability, www.crudeaccountability.org

Türkmenistan’da petrol rezervi ağırlıklı olarak ülkenin batısında, doğalgaz rezervi ise ülkenin doğusunda yer almaktadır. Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, Hazar Denizi’nin kendisine ait kısmını 32 blokla ayırmıştır. Ülkede denizden petrol çıkaracak yabancı şirketlere bu bloklar verilmektedir.

1.5.1. Türkmenistan’ın Petrol Rezervi

Türkmenistan, petrol rezervi ile öne çıkmamakla birlikte üretiminin yarısını dışarıya pazarlayabilen bir ülkedir. BP’nin yayınladığı 2017 Dünya Enerji İstatistikleri’ne göre, Türkmenistan’ın kanıtlanmış petrol rezervi 2016 yılı için 0.6 milyar varil veya diğer bir deyişle 0.1 milyar tondur. Aynı istatistikte, Türkmenistan’ın 2015 yılı kanıtlanmış petrol rezervi 0.6 milyar varil petrol olarak verilmiştir.⁹⁷ ENI 2017 Dünya Petrol İstatistikleri’nin verisine göre de Türkmenistan’ın hem 2015 yılı hem de 2016 yılı için kanıtlanmış petrol rezervi 600 milyon varil olarak verilmiştir.⁹⁸ Aşgabat’ta düzenlenen 2016 Türkmenistan Petrol Doğalgaz Konferansı’nda, uzmanların Türkmenistan’ın petrol rezervinin 71.21

⁹⁷ BP Statistical Review of World Energy 2017, S. 66, s. 12, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁹⁸ World Oil Review 2017, ENI, C. 1, S. 16, Roma, 2016, s. 4.

milyar ton olarak tahmin ettikleri belirtilmiştir. Tahmini petrol rezervinin 53.01 milyar tonu karada, 18.2 milyarı da deniz altında⁹⁹ olduğu açıklanmıştır.¹⁰⁰

BP 2018 Dünya Enerji İstatistikleri'ne göre, Türkmenistan'ın 2017 yılı ispatlanmış petrol rezervi 0.6 milyar varil veya daha net olmak gerekirse 82.191.780 ton olarak verilmiştir.¹⁰¹ Yalnız BP verilerinin Avrupa standartlarına göre kanıtlanmış rezervleri içerdiğini, Türkmen kaynaklarındaki verilerin ise kanıtlanmış olmayıp Türkmenistan'ın tahmini petrol rezervini içerdiğini belirtmemiz gerekir.

1.5.2. Türkmenistan'ın Doğalgaz Rezervi ve Galkınış Yatağı

Türkmenistan yeraltı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Kanıtlanmış petrol rezervi çok yüksek olmasa da, doğalgaz rezervi bakımından Dünya dördüncüsüdür. BP 2018 Dünya Enerji İstatistiklerine göre, 35 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz rezervi ile Rusya Federasyonu ilk sırada yer almaktadır. Ardından 33.2 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz rezervi ile İran İslam Cumhuriyeti gelmektedir. Üçüncü sırada 24.9 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz rezerve sahip Katar yer almaktadır. Dördüncü sırada ise dünya üzerinde kanıtlanmış doğalgaz rezervinin %10.1'ine denk gelen 19.5 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz rezervine sahip Türkmenistan gelmektedir.¹⁰²

Yalnız Türkmenistan hükümeti Türkmen doğalgaz rezervinin bu sayıların çok daha üstünde olduğunu iddia etmektedir. Bu açıklamanın sebebi ise Türkmenistan'ın Marı vilayetinde, 2003 yılında Dömleabat-Dönmez yatağına 70 km uzaklıkta **Güney Yolöten** yatağının ve 2004'te ona 40 km mesafede **Osman** yatağının bulunması olmuştur. 2009'da burada araştırma amaçlı sondaj açıldıktan sonra, bu iki yatağın aslında 2000 m² alanı kaplayan tek bir büyük yatak olduğu anlaşılmıştır.¹⁰³ Bu sırada İngiltere'nin bağımsız şirketi Gaffney, Cline & Associates'in denetim sonuçlarına göre, Güney Yolöten-Osman yatağında tahmini

⁹⁹ Uzmanlar Hazar Denizi'nin Türkmen kısmında, toplam petrol rezervlerinin 18.2 milyar ton olduğunu tahmin etmektedirler. Bkz. The company "Dragon Oil" - Turkmenistan: the positive experience of cooperation, <http://www.oilgas.gov.tm/en/compositions/42> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁰⁰ "V Ashkhabade otkrylsya mezhdunarodnyy neftegazovyy forum", <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/42204.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁰¹ BP Statistical Review of World Energy 2018, S. 67, s. 12, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁰² A.g.r., s. 26.

¹⁰³ M. N. Knepel', a.g.e., s. 55.

rezerv; en düşük 4 trilyon m³, en uygun 6 trilyon m³, en yüksek 14 trilyon m³ olarak tahmin edilmiştir.¹⁰⁴

2004 yılında yine Marı vilayetinde Güney Yolöten-Osman yatağına yakın, Amuderya petrol-doğalgaz havzasında yer alan **Yaşlar** yatağı da bulunmuştur. GC&A'nın burası için tahmini rezervi ise en düşük 0.33 trilyon m³, optimal 0.7 trilyon m³, yüksek 1.5 trilyon m³ doğalgaz olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁵

BP 2009 Dünya Enerji İstatistiklerine göre, 2007 sonu için Türkmenistan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervi 2.43 trilyon m³ olmaktaydı ve 2008 sonrası için bu sayı 7.94 trilyon m³'e yükselmiştir.¹⁰⁶ Bir sonraki senenin BP 2010 Dünya Enerji İstatistikleri'ne göre ise, Türkmenistan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervi 8.10 trilyon m³'e çıkmıştır.¹⁰⁷

2011 yılında, Türkmenistan Hükümet toplantısında, Türkmenistan'ın başbakan yardımcısı Baymırat Hojamammedov, Türkmen uzmanlarının, Güney Yolöten-Osman, Minare ve yakınında bulunan doğalgaz yatakların aslında devasa büyüklükte bir yatağın parçası olabileceğini düşündüklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Türkmenistan Devlet başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov, zengin doğalgaz rezervini bulunduran Güney Yolöten-Osman, Minare ve diğer yatakların, bundan sonra **Galkınış** olarak adlandırılması kararını kabul etmiştir.¹⁰⁸

2011'de GC&A'nın yeni raporunda, Galkınış'ın doğalgaz rezervi şu şekilde açıklanmıştır: %95 ihtimal 13.1 trilyon m³, %50 ihtimal 16.4 trilyon m³, %5 ihtimal de 21.2 trilyon m³. İngiliz şirketi 2013'te bir önceki raporundaki verilerini tekrarladıysa da, doğalgaz rezervinin aslında daha yüksek olabileceğini belirtmiştir. Buna sebep olarak Galkınış sahasının, Kuzey ve Güney yönünde eskiden tahmin edilen sınırlarını aşması gösterilmiştir. GC&A bu verilere dayanarak, Galkınış yatağının, her hâlükârda, Basra Körfezi'ndeki Katar ve İran'ın paylaştığı Kuzey

¹⁰⁴ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 57.; G. Hasanov, "Turkmenistan discovers large gas fields in east of country", <https://en.trend.az/casia/turkmenistan/1494593.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁰⁵ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 57.

¹⁰⁶ **BP Statistical Review of World Energy 2009**, S. 58, s. 22, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁰⁷ **BP Statistical Review of World Energy 2010**, S. 59, s. 22, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁰⁸ "Sverhgigantskoye gazovoye mestorozhdeniye v Turkmenistane poluchilo nazvaniye «Galkynysh»", <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/36728.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Saha/Güney Pars'tan sonra dünyanın en büyük ikinci doğalgaz yatağı olacağını belirtmiştir.¹⁰⁹

BP 2012 Dünya Enerji İstatistikleri'nde, 2011 sonu için Türkmenistan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervinin 24.3 trilyon m³ olarak yayınlamıştır.¹¹⁰ Yalnız bir sonraki sene BP 2013 Dünya Enerji İstatistikleri'nde bu sayı 2012 yılı gibi, 2011 yılı için de 17.5 trilyon m³ olarak düşürülmüştür. Buradaki rezerv sayının düşüşü sadece Türkmenistan için geçerli olmayıp, aynı düşüş Azerbaycan, Kazakistan, Rusya, Ukrayna ve Özbekistan gibi Post Sovyet ülkelerinin kanıtlanmış doğalgaz rezervlerinde de rastlanmıştır. Rezerv miktarının düşürülmesi, Batı muhasebe standartlarına uygun olmamasından dolayı olup,¹¹¹ BP tarafından bu ülkelerin kanıtlanmış doğalgaz rezervleri yaklaşık üçte biri kadar indirilmiştir.¹¹²

2017 yılının 23-24 Mayıs'ında gerçekleşen, Türkmenistan'ın Uluslararası Doğalgaz Kongresi'nde, Ulusal Türkmengaz şirketinin vekil başkanı Mırad Arçayev, Gaffney, Cline & Associates'in bağımsız araştırmaları sonucunda, **Yaşlar** ve **Garakel** yatakları ile beraber Galkınış sahasında, toplam 27 trilyon m³ doğalgaz rezervinin bulunduğu tahmin edildiğini belirtmiştir. Bunun yanında Arçayev raporunda, verilere göre Türkmenistan'ın toplam doğalgaz rezervinin 50 trilyon m³ olduğunun tahmin edildiğini de belirtmiştir.¹¹³

BP 2017 Dünya Enerji İstatistikleri'nde, 2016 yılı için Türkmenistan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervinin 17.5 trilyon m³ ve böylece dünyanın kanıtlanmış doğalgaz rezervinin de %9.4'lük kısmına sahip olduğu bilgisi verilmiştir.¹¹⁴ Yalnız BP 2018 Dünya Enerji İstatistikleri'nde bu sayı 2 trilyonluk artış göstererek, 19.5 trilyon m³ olarak arttırılmıştır.¹¹⁵

¹⁰⁹ Annette Bohr, **Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism**, Londra, Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, 2016, s. 72.

¹¹⁰ **BP Statistical Review of World Energy 2012**, S. 61, s. 20, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹¹¹ Annette Bohr. **a.g.e.**, s. 72.

¹¹² **BP Statistical Review of World Energy 2013**, S. 62, s. 20, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹¹³ "Gaffney, Cline & Associates" increased the estimate of natural gas reserves in Turkmenistan", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1015> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹¹⁴ **BP Statistical Review of World Energy 2017**, S. 66, s. 26.

¹¹⁵ **BP Statistical Review of World Energy 2018**, S. 67, s. 26.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'IN ENERJİ SEKTÖRÜ

Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan yeraltı ve yeraltı kaynakları devletin münhasır malıdır. Bu yeraltı kaynaklarının korunması ve halkın çıkarları için rasyonel şekilde kullanılmasını sağlamak ise devletin görevidir. Bu karar Türkmenistan Anayasası'nın 14. maddesine işlenmiştir.¹¹⁶ Ayrıca Aralık 1992 tarihli ve Aralık 2014'de düzenlenmiş **Yeraltı Zenginlikleri Hakkında**¹¹⁷ Türkmenistan Kanunu'nda yer almaktadır.¹¹⁸

Türkmenistan'daki yabancı yatırımcılar ise ulusal çıkarlara ve Anayasa'ya uygun olarak geliştirilmiş, 30 Aralık 1996 tarihli **Hidrokarbon Kaynakları Hakkında**¹¹⁹ Türkmenistan Kanunu'nun sağladığı yasal korumalarla güvence altına alınmaktadır. Bu Kanunlar, hidrokarbon kaynaklarının rasyonel ve verimli bir şekilde kullanılmasını ve Türkmenistan'ın zengin doğal kaynaklarının korunmasını amaçlamaktadır. Türkmenistan'ın yargı ve yetkisi altında bulunan yeraltı kaynaklarının, deniz ve iç sular da dahil olmak üzere tüm petrol operasyon işleri için lisans verilmesi ve anlaşmaların yapılmasını da içermektedir. Ayrıca petrol operasyonunu gerçekleştiren devlet kurumlarının, şirketlerin, işletmelerin ve kuruluşların yetkilerini, haklarını ve görevlerini düzenlemektedir. Bu yasanın kapsamı hem yerel hem de yabancı petrol şirketleri için de aynı derecede geçerlidir. **Hidrokarbon Kaynakları Hakkında** Kanunu, Türkmenistan'daki petrol operasyonları alanında diğer yasama normlarına göre önceliklidir.¹²⁰

2.1. Türkmenistan Ulusal Petrol ve Doğalgaz Kurumları

Türkmenistan'ın enerji kaynaklarının idaresinden sorumlu en büyük ve önemli güç Türkmenistan Devlet başkanlığına bağlı **Hidrokarbon Kaynaklarının**

¹¹⁶ **Türkmenistanın Konstitutsiyasy**, Aşkabat, Turkmen Dovlet Neshiryat Gullugy, 2016, s. 15-16.

¹¹⁷ Tkm. Yeraltı Baylyklary Hakynda.

¹¹⁸ “Yerasty Baylyklar Hakynda, Turkmenistanyň Kanuny”, **Türkmenistan Gazetesi**, Ed. Kakamyrat Rejebow, 14 Aralık 2014, s. 5-8.

¹¹⁹ Tkm. Uglevodorod Seridshdeleri Hakynda.

¹²⁰ A. K. Shurkalin, D. K. Polaev, “Napravleniya Razvitiya Neftegazovoy Otrasy Turkmenistana”, **Trudy RGU Nefti i Gaza im. I. M. Gubkina**, S. 262, No. 1, Moskova, 2011, s. 123-124.

Yönetimi ve Kullanımı Ajansı'dır.¹²¹ Ajans, Türkmenistan'ın **Hidrokarbon Kaynakları Hakkında** Kanunu uyarınca ve Türkmenistan Devlet başkanının yetkilerine uygun olarak, Türkmenistan'ın hidrokarbon kaynaklarını yönetme ve kullanma yetkisine sahip devlet kuruluşudur. Ülkenin hidrokarbon rezervlerini yönetme hakkına sahip olan Ajans, aynı zamanda tüm yabancı petrol ve gaz şirketleriyle ilgili düzenlemeleri de yapmaktadır. Kurumun ana görevleri; yatırım önerilerini değerlendirmek, hidrokarbon kaynaklarının kullanımı için lisans vermek, petrol operasyonlarının ilerlemesini kontrol altında tutmak, müzakereler ve yabancı şirketler ile boru hatlarının yapımı ve kullanımı hakkında anlaşmalar yapmaktır.¹²² Devlet başkanının emri altındaki bu kurum, Türkmenistan Petrol ve Doğalgaz Bakanlığı'nın üstündendir.

Türkmenistan Petrol ve Doğalgaz Bakanlığı petrol, gaz ve maden kaynakları arama, keşif, alan geliştirme, üretme, işleme, hidrokarbonların taşınması ve rasyonel ve verimli kullanımının sağlanması için politika üreten bir hükümet kuruluşudur. Ayrıca Türkmen enerji kaynaklarının dünya pazarlarına açılması için çeşitli gaz taşıma sistemlerinin geliştirilmesinden sorumludur. Bakanlık, faaliyetleri koordine eder ve tüm petrol ve gaz tesislerinin kalkınma stratejisini belirler. Analitik işler yürütür, projelerin değerlendirmesini yapar. Petrol kimya endüstrileri de dahil olmak üzere petrol ve gaz endüstrisinin kalkınması için uzun vadeli planlar ve programlar geliştirir. Türkmenistan'ın petrol ve gaz endüstrisine yabancı yatırımcıları çekmek üzerine çalışmalarda yer alır. Petrol ve doğalgaz sektöründe yüksek nitelikli uzmanların eksikliğini belirler ve onların yetiştirilmesi sürecinde katkıda bulunur.¹²³

Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ajansı ve Türkmenistan Petrol ve Doğalgaz Bakanlığı'nın dışında Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz ile ilgili kurum ve kuruluşları şunlardır:

Türkmengaz: Devlet kuruluşudur. Asıl görevi Türkmenistan sınırları dahilinde bulunan gaz yataklarından doğalgaz ve gaz kondansatı çıkartılması,

¹²¹ Türkmençe ismi; Türkmenistanyň Prezidentiniň Yanyndaky Nebitgaz Serişdelerini Dolandyrmak we Peýdalanmak Baradaky Döwlet Agentlygy.

¹²² "The State Agency on Management and Use of Hydrocarbon Resources at the President of Turkmenistan", <http://www.oilgas.gov.tm/tm/m/page/page/23> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹²³ "The Ministry of Oil and Gas of Turkmenistan", <http://www.oilgas.gov.tm/m/page/page/22> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

hazırlanması ve işlenmesidir. Ayrıca doğalgazın, ülke içindeki tüketicilere ulaştırılması ve yurt dışına ihraç edilmesinden de sorumludur.¹²⁴

Türkmennebit: Devlet kuruluşu olup, petrolün üretimi ile ilgilenmektedir. Ayrıca Türkmenistan'ın petrol ve gaz endüstrisinin gelişimi için kapsamlı stratejik programlar sunmaktadır.¹²⁵

Türkmengeologiya: Devlet kurumudur, jeolojik keşiflerle ilgilenmektedir. Türkmenistan toprak bütünlüğünün kapsamlı şekilde incelenmesi ve içerisindeki her türlü doğal rezervin keşfedilmesi ve araştırılması üzerine uzmanlaşmıştır.¹²⁶

Türkmennebitgaz: Devlete ait ticaret kurumudur. Petrol ve doğalgazdan işlenmiş ürünlerinin alım ve satımından sorumludur.¹²⁷ Doğalgaz satışları ülkeler bazında yapıldığı ve uzun vadeli anlaşmalarla gerçekleştirildiğinden dolayı doğalgaz satımı, petrol satımına göre farklı olmaktadır. Onun için, ülkede genelde doğalgaz ihraçları en çok doğalgaz üreten Türkmengaz devlet kuruluşu tarafından yapılmaktadır.

Türkmennebitgazgurluşyk: Devlet kuruluşudur ve ülkenin petrol ve doğalgaz tesisleriyle ilgili inşaat işlerinden sorumludur. Petrol yataklarının hazır hale getirilmesi, petrol ve doğalgaz boru hatlarının yapılması, petrol ve doğalgaz arıtma tesislerinin imar edilmesi ile ilgilenmektedir.¹²⁸

Türkmenbaşı Petrol İşletme Tesisleri Toplumu (TNGIZT): Türkmenistan'da petrol ürünleri üretmektedir.¹²⁹ Toplum Türkmenbaşı Petrol rafineri fabrikası hem de Seydi Petrol rafineri fabrikasını içerir.¹³⁰ Ayrıca *Türkmennebitönümleri (TNÖ)* şirketi 2015'te TNGIZT'in kontrolüne geçmiştir.¹³¹

¹²⁴ "Turkmengas" State Concern, <http://www.oilgas.gov.tm/tm/m/page/page/25> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹²⁵ "Turkmen Oil" State Concern, <http://www.oilgas.gov.tm/m/page/page/26> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹²⁶ "Turkmengeology" State Corporation, <http://www.oilgas.gov.tm/en/m/page/page/27> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹²⁷ "Saparmurat Niyazov uprazdnil Gosudarstvennyu torgovuyu korporatsiyu «Turkmenneftegaz»", http://www.turkmenistan.ru/index.php?page_id=3&lang_id=ru&elem_id=7527&type=event (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹²⁸ "Türkmennebitgazgurlushyk" State Concern, <http://www.oilgas.gov.tm/m/page/page/28> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹²⁹ Turkmenbashi Complex of Oil Refineries, <http://www.oilgas.gov.tm/en/m/page/page/29> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³⁰ <http://turkmenpetroleum.com/en/company/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³¹ "The President of Turkmenistan designated priority tasks for 2016", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/119/2016> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmennebitönümleri (TNÖ): Türkmenistan nüfusunun, Türkmenistan’da bulunan işletmelerin ve kuruluşların petrol ürünlerini kullanımını sağlamak ve kontrol etmekle sorumludur.¹³² Türkmenistan içerisinde, özel benzin istasyonları bulunmamaktadır ve tüm mazot satışları devlete bağlı olmakla beraber tamamen TNÖ’nün kontrolü altındadır.

2.2. Petrol İşletme Tesisleri

Petrol işletme tesisleri Türkmenistan’da ilk defa Sovyet döneminde inşa edilmiştir. Bağımsızlık sonrası geliştirilen petrol işletme tesisleri dünya standartlarına uygun kaliteli petrol ürünleri vermektedir.

2.2.1. Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası

Türkmenbaşı (esk. Krasnavodsk)¹³³ petrol rafineri fabrikası 1943’te kurulmuştur.¹³⁴ Türkmenistan’ın batısında yer alan bu tesis, Sovyet döneminde inşa edilmiş ve burada Hazar kıyısından çıkan petrolün işlenmesi hedeflenmiştir.¹³⁵ Yenilenen tesis senelik 10 milyon ton petrol işletebilme kapasitesine ulaşmıştır.¹³⁶

Türkmenbaşı petrol rafineri tesisi, Türkmenistan petrol arıtma sektörünün lideridir. Yetmiş beş seneyi aşkın deneyimi ile son teknoloji ile donatılan bu tesis büyük imkanlar sunmaktadır. Bugün, kompleks ülkedeki sanayi üretiminin dörtte birini karşılamaktadır.¹³⁷ Bunların içinde; Ai-80, Ai-92 ve Ai-95 tipi yüksek kaliteli kurşunsuz benzin, düşük kükürtlü dizel yağlar, suyla işleminden geçirilmiş dizel yağlar, hafif katalizörlü hafif gazlar, düşük sülfürlü akaryakıt, ev tipi yakıt, TS-1 tipi reaktif motor yakıtı, aydınlatma ve teknik gazyağı, baz yağlar, polipropilen, viskoz

¹³² http://www.turkmenistan.ru/index.php?page_id=3&lang_id=ru&elem_id=7527&type=event (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³³ 1942 senesinde, savaş nedeniyle Tuapse petrol rafineri fabrikası Krasnavodsk’a taşınmıştır. Haziran 1943 yılında bu tesis İkinci Dünya Savaşı cephesine ilk ton yakıt teslim etmiştir.

¹³⁴ <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/17248.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³⁵ A. G. Babayev, **a.g.e.**, s. 137.

¹³⁶ <http://turkmenpetroleum.com/en/company/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³⁷ <http://www.oilgas.gov.tm/en/m/page/page/29> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

petrol bitüm, kalsine ve petrol kok, endüstriyel kükürt, sıvılaştırılmış gaz ve diğer ürünler bulunmaktadır.¹³⁸

2.2.2. Seydi Petrol Rafineri Tesisi

Ülkenin doğusunda yer alan Seydi Petrol Rafineri tesisi 1991 yılında faaliyete geçmiştir. Doğu bölgesinde üretilen petrolün işletilmesi için kurulan tesis, Türkmenistan'ın doğusunda yer alan Yaşıldepe, Baharlı, Yılaklı, Mıdar, Soltanbent petrol-doğalgaz yataklarından ham madde temin etmektedir. Ayrıca, Türkmengaz'ın kontrolünde ülkenin doğusunda yer alan Naip ve Bagaja doğalgaz işleme tesislerinde üretilen kondansat da bu tesise getirilmektedir.¹³⁹ Kompleks senelik 6 milyon ton hammadde işleyebilme kapasitesine sahiptir.¹⁴⁰

2017'de tesis geliştirilmiş ve Euro 5 standartlarına uygun Ai-98 tipi yakıtın üretimine başlanmıştır. 2016'da inşa edilen Kerki-İmamnazar-Akina demiryolu sayesinde üretilen yakıtın büyük bir kısmı Afganistan pazarına satılmaktadır.¹⁴¹

2.2.3. Özel Dragon Oil Petrol Rafineri Tesisi

Türkmenbaşı ve Seydi petrol rafineri tesislerinden başka Türkmenistan'da bir tane özel petrol rafineri tesisi bulunmaktadır. Özel petrol rafineri tesisi, 1999 yılında Türkmenistan hükümeti ile Üretim Paylaşım Anlaşması üzerine Hazar Denizi'nin Türkmen sektöründeki II. Blokunu kapsayan **Çeleken sözleşmesi** dahilinde Türkmenistan'da petrol ve doğalgaz üretmekte olan Dragon Oil şirketine aittir.¹⁴² 2007'de Hazar kıyısında inşa edilen bu kompleks senelik 2.5 milyon ton petrolü işletebilecek kapasitededir.¹⁴³

¹³⁸ Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası ürünleri için bkz; Products, <http://turkmenpetroleum.com/en/products/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹³⁹ "The Seydi oil refinery adjusted export of high-octane gasoline", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1511> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁴⁰ M. N. Knepel, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁴¹ "Seidi oil refinery has successfully implemented the programme for the production of export-oriented products", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1699> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁴² **Investment Opportunities in Turkmenistan (Political Risks Analysis)**, Moskova, International Institute for Political Expertise Yay, 2011, s. 62.

¹⁴³ "First foreign-owned oil refinery opens in Turkmenistan", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/5428> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Tablo 2.1. Türkmenistan'daki Petrol İşletme Tesisleri (Kapasite-Milyon ton/yıl)

		Açıldığı yıl	Kapasitesi
1.	Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası	1943	10
2.	Seydi Petrol Rafineri Tesis	1991	6
3.	Dragon Oil Petrol Rafineri Tesis	2007	2.5

İki ulusal petrol rafineri fabrikası üretilen petrolün işlenmesi için yeterli olmaktadır. Biri ülkenin batısında ve diğerinin doğusunda olması petrol ürünlerinin iç ve dış piyasalara ulaştırılmasında kolaylık sağlamaktadır. Ülkede 1991'den sonra petrol işleten fabrikaların kurulmaması ise üretimin yoğun olmamasından kaynaklanmaktadır. Mevcut çalışmakta olan ve modern teknoloji ile donatılan iki petrol rafineri tesisi ülke içi ihtiyacı karşıladığı gibi burada üretilen petrol ürünleri dış pazarlara da satılmaktadır.

2.3. Petrol Ticaret Yolları

Türkmenistan'da petrol büyük ağırlıkla ülkenin batısında üretilmekte olup, ham petrol Hazar Denizi üzerinden yurtdışı pazarlarına ulaşmaktadır. Ayrıca Hazar kıyısında yerleşen Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası'nın petrol ürünleri tankerlerle Hazar Denizi üzerinden Batı istikametinde, demiryoluyla Afganistan başta olmak üzere Doğu yönündeki pazarlara gönderilmektedir. Ülkenin Doğu kısmında üretilen petrol ise, Seydi Petrol Rafineri Tesisinde işlenerek üretilen petrol ürünleri başta Afganistan olmak üzere demiryolu vasıtasıyla yurtdışı piyasasına çıkmaktadır.

Türkmenbaşı, Okarem, Alaca gibi Türkmen limanlarından Hazar Denizi'ne çıkan Türkmen petrolü, aşağıda Tablo 2.2.'de görüleceği üzere Hazar'ın çeşitli limanlarına dağıtılmaktadır. Ham petrol yüklenecek denize çıkan tankerlerin masrafı, gideceği limanın uzaklığına göre fiyat farklılığı göstermektedir. Hazar

Denizi'ne çıkan Türkmen petrolünün, şirketlerin anlaştığı hatlara ve son ulaşması gereken yere göre rotası belirlenmektedir.

Tablo 2.2. Kasım 2016 için Hazar Denizi'nde Petrol ve Petrol Ürünlü Nakliye Fiyatları (Fiyat- usd/ton)

	Rota	Fiyat
1.	Türkmenbaşı- Mahaçkale	17.00- 19.00
2.	Türkmenbaşı- Bakü	11.00- 12.00
3.	Türkmenbaşı- İran Limanları	16.50- 21.00
4.	Türkmenbaşı- Kafkas/ Kerç	48.00- 50.00
5.	Türkmenbaşı- Herson/ Nikolaeva	60.00- 63.00
6.	Türkmenbaşı- Burgas/ Varna	72.00- 75.00
7.	Türkmenbaşı- Astrahan	22.00- 24.00
8.	Türkmenbaşı- Gürcistan Limanları	50.00- 56.00

Kaynak: Argus Media, Kasım 2016.

Türkmenistan'da üretilen petrol ve petrol ürünleri aşağıda bahsedilecek hatlar boyunca yurtdışı pazarına dağıtılmaktadır.

2.3.1. Türkmenbaşı-Mahaçkale-Novorossiysk (Rusya)

Mahaçkale Rusya Federasyonu'na bağlı otonom Dağıstan Cumhuriyeti'nin başkentidir.¹⁴⁴ Türkmenbaşı'dan tankerlerin Mahaçkale'ye gitmesinin birinci nedeni bu şehrin Hazar Denizi'ne kıyısı olmasıdır. Diğer bir nedeni ise, Mahaçkale ile Novorossiysk arasında, petrol boru hattı olmasıdır. Bu boru hattı sayesinde, Türkmen petrolü Karadeniz'e çıkmaktadır. Ayrıca bu güzergâhta demir yolu hattı da bulunmaktadır.

Türkmenbaşı ile Mahaçkale arasında gemi ve tanker ticaret seferleri 2006 senesinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.¹⁴⁵ Mahaçkale ile Novorossiysk arasında inşa edilen petrol boru hattının senelik 7.5-8 milyon ton kapasitesi olduğundan

¹⁴⁴ Ziya Musa Buniyatov, "Dağıstan", **DİA**, C. 8, 1993, s. 404-406.

¹⁴⁵ Y. Hodjamuradov, "Neftegazovyy Kompleks Turkmenistana: zapasy, dobycha, eksport, perspektivy", **Neft, Gaz i Biznes**, Ed. Igor' Mishenko, S. 148, No. 9, Moskova, 2012, s. 10.

Mahaçkale'ye Türkmenistan'dan getirilen petrolün miktarı sınırlı olmaktadır. Ayrıca bu hat üzerinden sadece Türkmen petrolü değil Kazak ve Azerbaycan petrolü de Karadeniz'e çıkarılmaktadır.¹⁴⁶ Türkmenistan'da petrol üretimi yapan Dragon Oil ve Mitro International şirketleri bu hat üzerinden Türkmen petrolünü Batı pazarına ulaştırmaktadır.

Petrolün Mahaçkale'den Novorossiysk'e ulaşana kadar miktarının azalması ve bazen petrolün kalitesinin düşmesi gibi sorunlardan dolayı, 2016'da Türkmen petrolünün bu güzergâh üzerinden taşınmasından vazgeçilmiştir. Rusya'nın ana petrol boru hatları operatörü **Transneft**'in belirttiğine göre, bu boru hattı boyunca transfer edilen petrolün, toplamdan %0.2'sinden fazlasının boruda kalmaması gerekmektedir. Ancak Türkmen petrol nakliyecilerinin açıklamalarına göre 2013'te petrolün pompalanmasındaki kayıp %0.69, 2014'te %0.84, 2015'te %0.44 ve 2016'nın ilk çeyreğinde %1.43'e kadar ulaşmıştır. Boru hattı **Dagnefteprodukt** şirketinin kontrolü altındadır. Şirkete endüstriyel güvenlik gereksinimlerinin ihlalden on bir idari suç davası açılmış olsa da, bu genel durumu düzeltmediği gibi daha da kötüleştirmiştir.¹⁴⁷

Bu hat üzerinden petrol transferini ilk olarak Rus petrol şirketi **Lukoil** durdurmuştur ardından ise, Türkmen petrolünü bu hat üzerinden ihraç eden Dragon Oil ve Mitero International güzergâh değiştirmiştir.¹⁴⁸

2.3.2. Türkmenbaşı-Astrahan (Rusya)

Türkmenbaşı'dan deniz-nehir tankerleriyle transfer edilen petrol, Rusya'nın Hazar Denizi'ne sınırı olan Astrahan şehrine getirilir. Ardından Rusya sınırı içerisindeki Volga-Don nehirleri üzerinden, Azak Denizi'ne çıkarılmaktadır. Azak Denizi'ne ulaşan petrol ve petrol ürünleri buradan Karadeniz'e taşınır ve Romanya, Bulgaristan ve Türkiye gibi Karadeniz'e sınırı olan limanlara dağıtılır.¹⁴⁹

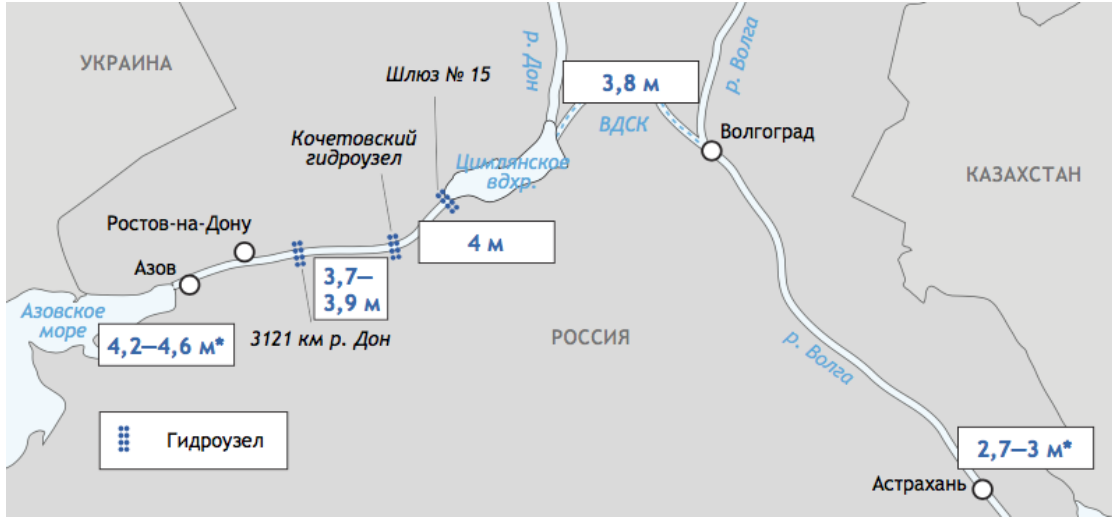
Resim 2.1. Hazar Denizi ile Azak Denizini Bağlayan Volga- Don Nehir Hattı

¹⁴⁶ "Turkmenistan nachnet prokachku nefiti po trube Makhachkala-Novorossiysk", http://ogjruussia.com/news/view/turkmenistan_nachnet_prokachku_nefti_po_trube_makhachkala_novorossiysk/11 (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁴⁷ "O kriminal'nykh ugrozakh prekrashcheniya tranzita nefiti cherez port Makhachkala", <http://www.transneft.ru/newsPress/view/id/11332> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁴⁸ Stepan Pavlovskiy, "Perevalka turkmenskoy nefiti cherez port Makhachkaly prekrashchena", <https://teknoblog.ru/2016/08/03/66317> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁴⁹ Y. Hodjamuradov, **a.g.m.**, s. 10.

Kaynak: Argus Media.

Volga-Don nakliye kanalının derin olmamasından dolayı, ağır olan yükler bazen iki partiye bölünür ve bir kısmı sığ-taslak gemilere aktarılmaktadır. Bu da kargonun duraksamasına neden olmaktadır. 2014 senesinde Rusya'nın iç sularından geçen Türkmen petrol ürünlerinin miktarı 626 bin tonken, 2015 senesinde bu sayı 221 bin tona kadar düşmüştür. Miktarlardaki bu düşüş Türkmenistan'ın Afganistan'a daha fazla petrol ürünü satmaya başlaması ve Aşağı Don bölgesinde düşük yağış oranından dolayı kanalda biriken su miktarının az olmasından kaynaklanmıştır.¹⁵⁰

2.3.3. Türkmenbaşı-Bakü (Azerbaycan)

Türkmenbaşı ve Bakü limanları, Hazar Denizi'nde birbirlerine en yakın iki limandır. Bakü ve Mahaçkale portlarından Türkmen petrolü demir yoluyla, Baltık Denizi'nin limanlarına veya güneyde Novorossiysk, Kavkaz, Yisk, Tuapse ve Feodosya limanlarına çıkabilir. Demir yollarının dışında, çoğunlukla boru hatları kullanılmaktadır.¹⁵¹

Harita 2.2. Azerbaycan Uluslararası Ham Petrol Hatları

¹⁵⁰ Neftepraduktov. Argus Yay. S. 16, No. 5, Mayıs 2016, s. 8.

¹⁵¹ Y. Hodjamuradov, a.g.m., s. 10.

Kaynak: socar.com

Türkmenistan'dan Bakü'ye ulaşan Türkmen petrolünün batı yönünde ilerlemesi için birkaç seçenek mevcuttur. Bakü'den petroller, üç farklı ülkeye ulaşabilmektedir.

Boru hatlarından birincisi, 1996'da faaliyete başlayan Bakü-Novorossiysk petrol boru hattıdır.¹⁵² Bu hat üzerinden, Türkmen petrolü Rusya'nın Novorossiysk ve Tuapse¹⁵³ limanlarına ulaşabilmektedir.¹⁵⁴

İkincisi Bakü-Supsa petrol boru hattıdır. Petrol, Bakü'den Gürcistan'ın Karadeniz'e çıkışı olan Batum ve Supsa limanlarına ulaştırılmaktadır. Önceden petrolün transferi için 20. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Bakü-Batum petrol boru hattı¹⁵⁵ kullanılmışsa da günümüzde, 1999 senesinde kullanıma açılan Bakü-Supsa petrol boru hattı üzerinden ham petrol Gürcistan limanlarından uluslararası sulara

¹⁵² Baku-Novorossiysk Oil Pipeline, <http://www.socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-novorossiysk-oil-pipeline> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁵³ Süleyman Jamuhanov, "Çeçenistan", *DİA*, C. 8, 1993, s. 245.

¹⁵⁴ Y. Hodjamuradov, *a.g.m.*, s. 10.

¹⁵⁵ "Stroitel'stvo unikal'nogo truboprovoda Baku-Batumi", <http://www.socarplus.az/ru/article/531/stroitelystvo-unikalynogo-truboprovoda-baku%EF%BF%BDbatumi> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

çıkılmaktadır.¹⁵⁶ Ayrıca Bakü-Batum arasında demiryolu ile de petrol taşınmaktadır.¹⁵⁷

Üçüncü ve en popüler hat ise Temmuz 2013 senesinde inşa edilen ve ilk defa Kafkasya ile Anadolu'yu boru hattı ile bağlamış olan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)¹⁵⁸ ham petrol hattıdır. Bu boru hattı sayesinde, Kafkasya ve Orta Asya petrolünün; Azak denizi, Karadeniz, Marmara ve Ege denizlerine ihtiyaç duyulmadan Akdeniz'e ulaşması sağlanmıştır. Bu hat taşımacılık açısından masrafları azalttığı gibi boğazlardan limitli sayıda geçen petrol tankerleri sorununu da ortadan kaldırmıştır.¹⁵⁹

Bu boru hattı sayesinde Türkmen petrolü Bakü'ye ulaştıktan sonra, Gürcistan topraklarından geçerek, Türkiye'nin Akdeniz'e yakın olan Ceyhan İhraç Terminali'ne ulaşmaktadır. Ardından ise Akdeniz limanları kullanılarak, petrol dünya pazarına çıkmaktadır. 2015 senesinde BTC üzerinden 3.5 milyon ton, 2016'da ise 2.8 milyon ton Türkmen petrolü, Akdeniz'e transfer edilmiştir.¹⁶⁰

Türkmenistan'ın petrol sahasında petrol üretmekte olan İtalyan ENI şirketi BTC Co. hissedarlarından biri olarak, %5 paya sahiptir.¹⁶¹ BTC hattı boyunca petrolün transfer masrafı, hattın hissedarları için varil başına 3.75- 4.00 usd iken, hisse sahibi olmayanlar için tarife fiyatı 5.00- 9.00 usd'dır. Bakü-Novorossiysk boru hattı boyunca petrol transferi masrafı ton başına 694.61 ruble (2016 usd-ruble kuru; maks. 70.63- min. 60.76) olmaktadır. Bakü-Supsa boru hattına ise bir ton petrol için 10.70 usd ödenmektedir. Ve en ucuz olan Mahaçkale-Novorossiysk boru hattı ücreti ton başına 355.00 rubledir.¹⁶² BTC hattından petrol Akdeniz'e ulaşmasında ve ücretlendirilmesi varil başına olması diğer alternatif hatlara göre pahalı olmaktadır.

¹⁵⁶ Baku-Supsa Western Export Pipeline, <http://www.socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-supsa-western-export-pipeline> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁵⁷ **Transport Kaspiya, Obzor Rynka Transportnyh Uslug v Stranah Kaspiya i Sredney Azii**, Argus Yay, S. 3, No. 22, Kasım 2016, s. 38.

¹⁵⁸ Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.btc.com.tr/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁵⁹ Serkan Arıkan, "Türkiye Azerbaycan Enerji Birlikteliğinde Tanap Örneği", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2014, s. 5.

¹⁶⁰ **Rynok Kaspiya, Ejenedelnyy Obzor Rynka Nevti i Nevteproduktov stran Kaspiya i Sredney Azii**, Argus Yay, S. 10, No. 5, Şubat 2017, s. 10.

¹⁶¹ Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, https://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/BTC.html (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁶² **Rynok Kaspiya...**, s. 2.

Deniz yolu ile taşınan Türkmen petrolü bazı dönemlerde petrol zengini Azerbaycan'a da satılmaktadır. Azerbaycan, BTC ham petrol boru hattını doldurmak ve kendi iç ihtiyaçlarında oluşan eksikliği gidermek için bazı dönemler Türkmen mazotunu satın almaktadır. Azerbaycan 2016'da kendi ürettiği petrol ve doğalgazı yurt dışına ihraç ettikten sonra ülke içi enerji ihtiyacını tam olarak karşılayamamıştır. Ülkede elektrik santrali için hammadde eksikliği yaşanınca, Rusya, Bulgaristan ve Türkmenistan'dan 200 bin ton mazot satın alınmıştır.¹⁶³

2.3.4. Türkmenbaşı-Neka (İran)

İran'ın Neka limanı, senelik 8.1 milyon ham petrol kabul edebilecek kapasitededir. Tankerlerle Türkmenistan'dan çıkan petrol, İran'a ulaştıktan sonra iki şekilde işlem görmektedir: Bunlardan ilki petrolün doğrudan İran piyasasına satılmasıdır. İkincisi ise Türkmen petrolünün Basra Körfezi'nde İran petrolü ile değiştirilmesidir (swap). Bu ikinci sistem hem yabancı şirketlerin hem de İran'ın lehinedir. Türkmenistan'da petrol üreten yabancı şirketler, ürettiği petrolü, coğrafik dezavantajlardan dolayı dünya pazarına ulaştırmakta zorluk yaşamaktadırlar. Petrol değişim maliyeti olsa da, yol masrafları yerine, ulusal sulara çıkan Basra Körfezi'nden, Türkmen petrolüne karşılık, yabancı şirketler İran petrolünü teslim almaktadır. Bu işlem aynı zamanda İran için de avantajlı bir durum yaratmaktadır. Çünkü İran güney bölgesinde petrol üretmekte ve petrolün kuzeye taşınması fazladan masraf çıkarmaktadır. Hazar üzerinden getirilen Türkmen petrolünü ülkenin kuzeyinde yer alan kentlerinde kullanmaktadır.¹⁶⁴

Tablo 2.3. Türkmen Petrolünün Hazar Denizi Üzerinden İhracatının Toplam Masrafları (Fiyat- Usd/Ton)

	Okarem/ Alaca- Mahaçkale-	Okarem/ Alaca- Bakü-	Okarem/ Alaca- Bakü-	Okarem/ Alaca- Neka
--	---------------------------------	----------------------------	----------------------------	---------------------------

¹⁶³ Rynok Kaspiya..., s. 9.

¹⁶⁴ BAE Ulusal petrol şirketi Enoc'a ait olup Türkmenistan'da petrol üretimi yapan Dragon Oil, Hazar Denizi'nde Rus şirketinin tankerleri ile Türkmenistan'ın Alaja/Okarem portundan İran'ın Neka limanındaki İran Ulusal Petrol Şirketi'ne ait terminallere, 2017 Ağustosunda petrol aktardığı belirtilmiştir. Bu hareket, Amerika'nın İran'a yapılan ambargolardan sonra, BAE'nin bu ülkeye gönderdiği ilk petrol olmuştur. Bkz. Cem Şimşek, "ENOC, İran'a Türkmen Petrol Ürünleri Sevkiyatına Başladı", <http://enerjienstitusu.com/2017/08/09/enoc-irana-turkmen-petrol-urunleri-sevkiyatina-basladi/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

	Novorossiysk	Batum	Ceyhan	
Hazar nakliye masrafları	17.45	12.00	11.40	11.00
Aktarma masrafı	8.00	8.20	8.20	-
Demiryolu masrafları	-	21.25	-	-
Boru hattı tarifesı	5.36	-	29.17	-
Değişim maliyeti	-	-	-	16.00
Aktarma masrafları	3.20	6.00	-	10.00
Toplam	34.01	47.45	48.77	37.00

Kaynak: Argus Media, Şubat 2017.

Ancak 2010 senesinde İran’a karşı uygulanmaya başlanan ambargo nedeniyle Neka’ya getirilen Türkmen petrolünün büyük kısmı Batum ve Mahaçkale limanlarına kaymıştır.¹⁶⁵

2.3.5. Seydi/Türkmenbaşı-Akina (Afganistan)

Bu güzergâh diğerlerinden farklı olarak tamamen karadan geçmektedir. Türkmen petrol ürünleri bu demiryolu hattı üzerinden Afganistan’a gitmektedir.

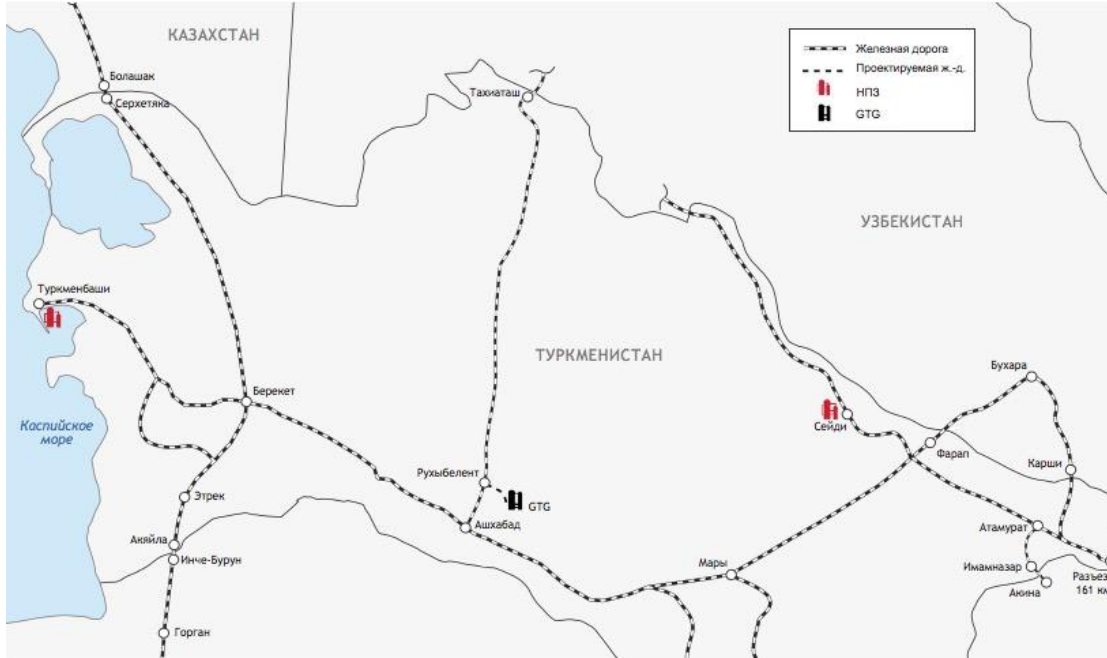
Türkmenistan-Afganistan-Tacikistan arasında inşa edilecek Asya Uluslararası Demiryolu projesi anlaşmasının yapılması ile Türkmenistan’da mevcut olan demir yolu hattının Atamurat istasyonundan bağlantı kurularak, Özbekistan sınırına girilmeden, Afganistan üzerinden Tacikistan’a kadar uzatılması kararı alınmıştır.¹⁶⁶ Devletlerarası bu anlaşmanın ardından, 5 Haziran 2013’te projenin ilk aşaması olan Türkmenistan’ın Afganistan sınırındaki İmamnazar istasyonu ile Afganistan’ın Türkmenistan sınırındaki Akina istasyonuna kadar demiryolu inşaatı başlatılmıştır. Atamurat ile İmamnazar istasyonu arası 88 km iken, İmamnazar ile Akina arasındaki mesafenin ise sadece 3 km’si Afganistan sınırından

¹⁶⁵ Y. Hodjamuradov, **a.g.m.**, s. 10.

¹⁶⁶ “President of Turkmenistan and Afghanistan address participants of new railway opening ceremony”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=6971> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

geçmektedir.¹⁶⁷ İki ülke arasındaki demiryolu bağlantı hattı 28 Kasım 2016'da açılmıştır.¹⁶⁸

Harita 2.3. Türkmenistan'ın demiryolu altyapısı.

Kaynak: Argus Media.

İnşa edilen yeni demiryolu hattı Afganistan'a Türkmenistan üzerinden daha fazla kargo ulaşmasını sağlamıştır. Bu hat üzerinden Afganistan'a ulaşan malların yarısı petrol ürünüdür.¹⁶⁹ Türkmenistan'ın doğusunda yer alan Seydi Petrol Rafineri Tesisinde üretilen petrol ürünleri,¹⁷⁰ Türkmenistan'ın batısında yerleşen Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası'ndan da taşıt mazotu Afganistan'a satılmaktadır. Ancak Türkmenistan'ın batısında yer alan rafineri fabrikası Afganistan sınırına uzak olduğundan, buradan demiryolu ile taşınan petrol ürünlerinin taşıma masrafı yüksektir. Afganistan'ın Türkmenistan'dan ithal ettiği başlıca petrol ürünleri ise Ai-95 benzin, Ai-92 benzin, dizel yakıt, parafin ve jet yakıtıdır.¹⁷¹

¹⁶⁷ “Zaversheno stroitel'stvo zheleznodorozhnoy magistrali Atamurat-Imamnazar-Akina” <http://www.oilgas.gov.tm/blog/519> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁶⁸ “Golden juncture” of the first link of the Asian transnational transport corridor is fastened, <http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=6970> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁶⁹ **Transport Kaspiya...**, s. 9.

¹⁷⁰ Marstal Bektasov, “Strengthening transport potential of the region”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=4794> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁷¹ **Transport Kaspiya...**, s. 10.

Afganistan’a TS-1 tipi jet yakıtının ihraç edilmesi, bölgede halen bulunan NATO güçlerinden kaynaklanmaktadır. 2014’te Afganistan’da NATO birliklerinin azalmasının ardından, NATO üyesi AB ülkeleri Baltık limanlarından uçak için jet yakıtlarının ihraç edilmesini kesmişlerdir. Ancak az miktarda da olsa 2015’te Avrupa petrol rafineri fabrikalarında üretilen A-1 tipi jet yakıtları, Türkmen petrol ürünlerinin Avrupa’ya ulaştığı rota üzerinden Türkmenistan sınırına getirilmiştir. Yani Avrupa’dan çıkıp Gürcistan limanlarına ulaşan yakıt, Azerbaycan’a üzerinden veya Volga-Don nehri üzerinden Türkmenistan’a getirilmektedir. Türkmenistan’a ulaşan jet yakıtları demiryolu veya kara yolu ile Afganistan’a ulaştırılmaktadır.¹⁷²

Tablo 2.4. Türkmenistan’ın Petrol Rafineri Fabrikalarından Demiryolu İstasyonlarına Transfer Masrafları (Fiyat- usd/ton)

	Rota		Fiyat
1.	Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası	Atamurat İstasyonu	68.3
2.	Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası	İmamnazar İstasyonu	24.4
3.	Seydi Petrol Rafineri Fabrikası	Atamurat İstasyonu	67.5
4.	Seydi Petrol Rafineri Fabrikası	İmamnazar İstasyonu	20.9

Kaynak: Argus Media, 2016.

Rafineri fabrikalarından, istasyonlara taşıma masrafları, mesafenin uzaklığına göre değişmektedir. Taşıma masrafını azaltmak için Türkmenbaşı Petrol Rafineri ve Seydi Petrol Rafineri Fabrikalarının üst kurumu olan Türkmenbaşı Petrol İşleme Toplumu, İmamnazar’da 7’si 5 bin m³ ve 10 tane 2 bin m³ toplam 46 bin m³ alana sahip motor yakıtı ve sıvı gaz deposu kurmayı hedeflemektedir.¹⁷³

Afganistan dışında Türkmen petrol ve petrol ürünleri, demir ve kara yolları ile Tacikistan, Özbekistan, Letonya gibi Post-Sovyet ülkelere ve İran’a ihraç edilmektedir. Bu ülkelere satılan petrol ve ürünleri yüksek miktarda olmayıp bazı dönemlerde satılamamaktadır. 2016’da Tacikistan pazarına 118.2 bin ton Türkmen

¹⁷² Rynok Kaspiya..., s. 2,3.

¹⁷³ Transport Kaspiya..., s. 9.

petrol ürünü satılmıştır. Bunların arasında dizel yakıt, jet yakıt, petrol koku ve sıvılaştırılmış gaz yer almaktadır.¹⁷⁴

2.4. Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Petrol Üretimi ve Tüketimi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, senelerce tek beden olarak yürüyen ekonomi bağlarının kopması tesislerdeki işleyiş mekanizmasının bozulmasına ve petrol yataklarında Sovyet döneminde açılan kuyuların petrol rezervlerinin tükenmeye başlaması Türkmenistan'da petrol üretimin azalmasındaki en önemli etkenlerdir.¹⁷⁵ Sovyet üst kimliği altında tesislere Türkmenistan dışından getirtilen yöneticiler, uzmanlar ve yetişmiş teknik elemanların ülke dışına göçleri, ekonominin çökmesi ve yeni bir ekonomik düzenin kurulmaya çalışılması, siyasi yapıdaki değişiklik tesislerde üretimin azalmasına neden olmuştur. 1993-1995 arasında mevcut kuyulardan çıkarılan petrolden üretim azalınca dağıtım da kısıtlanmış ve tablo 2.5'te görüleceği üzere tüketim oranında ciddi bir düşüş yaşanmıştır.

Tablo 2.5. Türkmenistan'ın Bağımsızlık Sonrası, Petrol Üretim ve Tüketimi (Miktar- Milyon ton)

Yıl	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Üretim	5.4	5.2	4.4	4.2	4.1	4.4	5.4	6.4	7.1
Tüketim	5.2	5.0	2.9	2.9	2.6	3.1	3.0	3.8	4.2
Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Üretim	7.1	7.9	8.9	9.9	9.6	9.4	8.6	10.1	11.0
Tüketim	4.0	3.8	4.3	5.0	4.9	5.0	4.8	5.1	5.2
Yıl	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017

¹⁷⁴ Rynok Kaspiya..., s. 7.

¹⁷⁵ Y. Hodjamuradov, a.g.m., s. 8-9.

Üretim	10.7	10.4	10.6	11.0	11.3	11.7	12.7	12.3	12.4
Tüketim	5.0	5.5	5.8	6.0	6.2	6.5	6.5	6.8	7.0

Kaynak: bp.com

Tablo 2.5.'te görüleceği üzere Türkmenistan petrol üretimindeki düşüşünü 1996'da durdurmuş ve üretim 1997 yılında 1 milyon ton, 1998'de bir önceki yıla göre gene 1 milyon ton kadar artış göstermiştir. Bu artışın sebebi, 1996'da ülkeye ilk kez giriş yapan, Petronas ve Burren Energy isimli yabancı petrol şirketlerinin çalışmalarıdır. 1998'de Petronas'ın, Sovyetler döneminden kalma kuyuların dışında, Hazar Denizi'nde yeni kuyular açması, ülkedeki petrol üretimini bir üst seviyeye çıkarmıştır. Petrol üretiminin artması ayrıca eski yataklarda devreye girmiş olan yeni kuyulardan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, **Güney Gamişlıca** (Nebitlice, Şatut, Gerçek), olmak üzere yeni yatakların faaliyete geçmesi de üretimi arttırmıştır.¹⁷⁶ Ayrıca yeni teknolojilerin sayesinde yüksek basınç tekniği uygulanarak kuyulardan eskisine göre daha fazla verim alınmasını sağlamıştır.¹⁷⁷ Kuyulardan bulunan petrol rezervinin artışı doğrudan üretimi etkilemiştir. Kuşku yok ki, bağımsızlığın ardından Türkmenistan'a giriş yapan yabancı petrol şirketlerinin yatırımları, teknolojileri ve tecrübeleri ile piyasaya katılması ülkenin petrol sektörüne oldukça olumlu etki yaratmıştır. Ayrıca Türkmen ulusal enerji şirketleri ve kurumları da yabancı şirketlerin tecrübeye dayanan modern teknolojilerini aktif bir şekilde kullanmaya başlamıştır.¹⁷⁸

Bağımsızlığının ilk yıllarında Türkmenistan, coğrafik konumundan dolayı, ürettiği petrolü dünya pazarına ulaştıramamış ve ancak %4'ünü ihraç edebilmiştir. Özellikle kuruluş itibarıyla petrol ticareti ile uğraşan Burren Energy ve 2000 yılında yeni yabancı petrol şirketlerinin üretimde pay alması, Türkmenistan'ın petrol ihracatını da arttırmıştır. Türkmenistan'ın ürettiği petrolün dönem dönem en fazla % 4-5 farklılık göstermek suretiyle, yarısını iç ihtiyaçlarında kullandığını, diğer yarısını da yurt dışına ihraç ettiğini söyleyebiliriz.

¹⁷⁶ V. Guseynov, A. Goncharenko, "Energeticheskiy Potensial Regiona", **Sentralnaya Aziya: Geopolitika i Ekonomika Regiona**, Moskova, Institut Strategicheskikh Otsenok i Analiza Yay, 2010, s. 39.

¹⁷⁷ Y. Hodjamuradov, **a.g.m.**, s. 8.

¹⁷⁸ Aynı.

2012 yılında yayınlanan **2012-2016 Türkmenistan'ın Ulusal Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programı** ile ülkedeki petrol üretiminin 2012 ile 2016 arasında %7.4 oranında artması hedeflenmiştir.¹⁷⁹ Yapılan planlamada petrol üretiminde aşağıda yer alan Tablo 2.6.'da olduğu gibi bir artış beklenmiştir:

Tablo 2.6. Türkmenistan'ın 2012-2016 Petrol Üretim Hedefi (Miktar-Bin ton)

Yıl	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim	10.799	10.949	11.164	11.350	11.595

Kaynak: Turkmenistanyn 2012-2016-njy yyyllarda Durmush-Ykdysady Taydan Osdurmegin Maksatnamasy, Aşkabat, Turkmen Dovlet Neshiryat Gullugy, 2012, s. 144.

Tablo 2.5'de görüldüğü üzere Türkmenistan petrol üretiminde kalkınma programında belirtilen hedefi yakalamış ve üretimini arttırmıştır. Buna neden petrol ile beraber kondansatında yer almasıdır. Ayrıca gelişmiş teknolojinin sayesinde; Akpatlovuk, Çekişler, Şatut, Nebitlije, Güney Hazar, Goturdepe, Burun, Hazar, Keymir, Ekerem, Gamişlıca, Gögerendağ ve Barsagelmez yataklarında daha derinde, Miyosen ve Mezozoik katlarında yerleşen petrolün çıkartılabilmesinden kaynaklıdır.¹⁸⁰ Üretimin artmasında ülkede modern teknolojiye sahip petrol arama çalışmaları yapan yabancı şirketlerin payını göz ardı etmememiz gerekmektedir. Bununla beraber üretilen petroldeki artışla birlikte ürünün dış pazara satılması ve satılan ürünün dağıtımının yapılması da paralel oranda artış göstermiştir.

2.5. Doğalgaz İşletme Tesisleri

Türkmenistan'da doğalgazdan sıvı gaz üretme işlemi, Sovyetler zamanından beri Krasnavodsk (*şim. Türkmenbaşı*) petrol rafineri fabrikasında yapılıyor olsa da, ülkedeki doğalgaz işletme tesisleri ağırlıkla bağımsızlıktan sonra açılmaya başlamıştır. Türkmenistan'daki doğalgaz işletme tesisleri başta doğalgazdan sıvı gaz ve kondansta üretmek üzere inşa edilmiş ve yurtdışına satılan doğalgazın arıtılarak

¹⁷⁹ **Turkmenistanyn 2012-2016-njy yyyllarda Durmush-Ykdysady Taydan Osdurmegin Maksatnamasy**, Aşkabat, Turkmen Dovlet Neshiryat Gullugy, 2012, s. 80.

¹⁸⁰ **A.g.e.**, s. 83-84.

gönderilmesi için yapılmıştır. Teknolojinin ve imkanların gelişmesiyle, bu tesislerde doğalgaz ham maddesinden plastik ve çeşitli yakıtlar üretilmeye başlanmıştır.

2.5.1. Döletabat Doğalgaz İşletme Tesis

Tesis öncelikle Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı için doğalgaz sağlamaktaydı. 2010 yılında İran ile Türkmenistan arasında yapılan Döletabat-Sarabs-Hangeran boru hattına da doğalgaz bu tesisten sağlanmaktadır.¹⁸¹ 2011’de ise tesise Döletabat-2 gaz kompresör istasyonu eklenmiştir ve senelik ekstra 20 milyar m³ doğalgaz pompalama kapasitesine ulaşmıştır.¹⁸² Ancak Döletabat doğalgaz arıtma tesisinin inşa edildiği tarih ve senelik arıtılma kapasitesi ile alakalı net bilgiye ulaşamamıştır.

2.5.2. Körpece Doğalgaz İşletme Tesis

Körpece’deki tesis Körpece-Kurtkuyu doğalgaz boru hattı (1997) ile İran’a doğalgaz ulaştırması için inşaat edilmiştir.¹⁸³ Tesisin inşası, **İran Ulusal Petrol Şirketi** tarafından yapılmış olup, masrafların üç sene içerisinde Türkmenistan’ın doğalgaz satışı ile ödemesi öngörülmüştür.¹⁸⁴

2.5.3. Nayp Doğalgaz İşletme Tesis

1998 yılında kurulmuştur, 2006’da tesis geliştirilerek doğalgaz işletebilme kapasitesi yükseltilmiştir.¹⁸⁵ Tesis 2010’da 75 bin ton sıvı gaz üretilmiştir.¹⁸⁶ Burada sıvı gazın dışında 112 bin tondan fazla sıvı yakıt üretilmektedir.¹⁸⁷

¹⁸¹ Luca Zs. Vasanczki, **Gas Exports in Turkmenistan**, Paris, IFRI Yay, 2011, s. 42-43.

¹⁸² “Narastayet industrial’naya mosh’ toplivno-energeticheskogo kompleksa Turkmenistana”, <http://turkmenistan.gov.tm/?id=72> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁸³ Martha Brill Olcott, **Turkmenistan: Real Energy Giant or Eternal Potential?**, The James A. Baker III Institute For Public Policy, Rice University, 2013, s. 18.

¹⁸⁴ Martha Brill Olcott, **International Gas Trade In Central Asia: Turkmenistan, Iran, Russia and Afghanistan**, Rice University The James A. Baker III Institute For Public Policy, 2004, s. 13.

¹⁸⁵ M. N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁸⁶ “Turkmenistan Increases Production Of Liquefied Gas”, <http://www.turkmenistan.ru/en/node/13896> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁸⁷ M. N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 78.

2.5.4. Bagaca Doğalgaz İşletme Tesisi

2006'da kurulmuştur.¹⁸⁸ Tesis, 2011 yılında geliştirilmiş ve senelik 1 milyar m³ doğalgazı işletebilecek kapasiteye ulaşmıştır. Tesiste sıvı gaz ve gaz kondensat üretilmektedir.¹⁸⁹

2.5.5. CNPC Doğalgaz İşletme Tesisleri

Çin Ulusal Petrol şirketi CNPC 2006'da Türkmenistan'dan senelik 30 milyar m³ doğalgaz alımı için anlaşma yapmıştır. 2007'de CNPC, Türkmenistan hükümeti ile Üretim Paylaşımı Anlaşması gereğince, Türkmenistan'ın doğusunda, Lebap vilayetinde **Bagtyarlık** alanında doğalgaz üretmek hakkına sahip olmuştur. CNPC, Türkmenistan'dan Çin'e uzanan doğalgaz boru hattının ve Lebap vilayetinde iki tane doğalgaz arıtma tesisinin inşasını da üstelenmiştir. CNPN'in inşa ettiği iki tesis şunlardır:

Samandepa (GİT-1) Doğalgaz İşletme Tesisi: Aralık 2009'da kurulmuştur. İlk zamanlarda kompleksin yıllık doğalgaz işletebilme kapasitesi 5.5 milyar m³'tü. Tesisin inşasından üç sene sonra, kapasitesi 6.5 milyar m³'e çıkmıştır. İlerleyen zamanda ise bu miktarın 8 milyar m³'e kadar çıkartılması hedeflenmektedir.¹⁹⁰

Bagtyarlık (GİT-2) Doğalgaz İşletme Tesisi: Mayıs 2014'de kurulmuştur. Tesisin kurulduğu zamanki doğalgaz işletebilme kapasitesi, senelik 9 milyar m³ doğalgaz olup,¹⁹¹ tesise doğalgaz **Altın-Asır** yatağından sağlanmaktadır.¹⁹²

İkinci doğalgaz işletme tesisinin de çalışmaya başlaması ile **Bagtyarlık** sözleşme sahasında doğalgaz üretimi giderek artmaktadır. CNPC'nin inşa ettiği bu iki tesiste arıtılan doğalgaz, Orta Asya-Çin (A,B) boru hattı ile Çin pazarına ulaştırılmaktadır.¹⁹³

¹⁸⁸ "Turkmenistan's Bagaja Gas Processing Plant Turns Up First Thousand Tons Of Production", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/5029> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁸⁹ <http://turkmenistan.gov.tm/?id=72> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹⁰ Vladimir Komarov, "«Bagtyarlyk»- Territoriya Strategicheskogo Vzaimodeystviya", <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=8303> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹¹ Aynı.

¹⁹² "Prezident Gurbanguly Berdimuhamedov Prinyal Uchastiye v Puske Gazopererabatyvayushogo Zavoda i Elektrostantsii na Vostoke Strany", <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/39704.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹³ "Kitay Uvelichivayet Zakupki Turkmenskogo Gaza", <http://www.oilgas.gov.tm/blog/72/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

2.5.6. Galkınış Doğalgaz İşletme Tesisleri

Galkınış sahasının zengin doğalgaz rezervine sahip olduğu öğrenildikten sonra, sahanın geliştirilmesinin üç aşamada gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır:

İlk aşaması 2010'da BAE şirketi **Petrofac** tarafından, senelik 30 milyar m³ doğalgaz arıtma kapasitesinde olan tesisin inşası ile başlamıştır.¹⁹⁴ Proje için Türkmengaz, BAE'nin Petrofac International ve Gulf Oil şirketleri, Çin'in CNPC Drilling Engineering Co. Ltd, Güney Kore'nin Hyundai Engineering Co. Ltd şirketleri ile anlaşma yapmıştır.¹⁹⁵ **Galkınış Doğalgaz İşletme Tesis-1**, Eylül 2013'te resmi tören ile açılmıştır. Burada arıtılacak doğalgaz, Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının dördüncü kolu olan **D hattı** ile Çin'e satılması kararı alınmıştır.¹⁹⁶

Türkmengaz ile CNPC, Galkınış'ın doğalgaz yatağının geliştirilmesi için ikinci aşamasını Mayıs 2014'de başlatmıştır. İnşa edilecek yeni **Galkınış Doğalgaz İşletme Tesis-2**, ilk etapta gibi senelik 30 milyar m³ doğalgaz işletebilecek kapasitede olacaktır. Bunun dışında senelik 2 milyon ton kükürt ve 235 bin ton kondensat üretebilecektir. Galkınış yatağının geliştirilmesinin ikinci aşaması için **Çin Ulusal Kalkına Bankası** Türkmenistan'a kredi temin edecektir.¹⁹⁷

Galkınış sahasının geliştirilmesindeki üçüncü ve son aşama çalışmaları Aralık 2015'te onaylanmıştır.¹⁹⁸ Galkınış yatağı, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) doğalgaz boru hattının başlangıcı olmaktadır. **Galkınış Doğalgaz İşletme Tesis-3**'ün inşasından sonra, yatağın senelik 33 milyar m³ doğalgaz üretilmesi sağlanacaktır. Böylece TAPI hattı için ihtiyaç duyulan tüm miktar bir doğalgaz yatağından sağlanmış olacaktır.¹⁹⁹

¹⁹⁴ "Galkynysh Gas Field Processing Facility, Turkmenistan", <https://www.petrofac.com/en-gb/regions/cis/projects/galkynysh-gas-field-processing-facility/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹⁵ "Osvaivayetsya Mestorojdeniye «Galkynysh»", <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=3790> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹⁶ "Zapushen Krupneyshiy v Regione Kompleks po Proizvodstvu Tovarnogo Gaza", <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=4825> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹⁷ "Prezident Gurbanguly Berdymuhamedov Dal Start Vtoromu Etapu Osvoyeniya Supergigantskogo Mestorojdeniya «Galkynysh»", <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=6431> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹⁸ "Arrangement Of A Huge Field Galkynysh Is Carried On", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/129> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

¹⁹⁹ "Turkmenistanyn Bitaraplygy hem-de TOPH Taslamasyna Badalga Berilmegi-Dunya Metbugatynyn Sahypalarynda", <http://www.turkmenistan.gov.tm/tmt/?id=6418> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Özetlemek gerekirse Galkınış sahasının geliştirilmesinin ilk aşamasından sonra tesis şimdilik 30 milyar m³ doğalgaz üretme kapasitesine sahiptir. İnşasına başlanan ikinci aşamadan sonra 30 milyar m³ daha fazla üretebilme seviyesine ulaşacaktır. Üçüncü aşamadan sonra ise 33 milyar m³ doğalgaz daha üretebilecektir. Böylece tüm etaplardan sonra, Galkınış sahasının senelik üretim kapasitesi 93 milyar m³ doğalgaza ulaşacaktır.

2.5.7. Kiyanlı Doğalgaz İşletme Tesisi

Türkmenistan'ın Ulusal Doğalgaz Şirketi Türkmengaz, Eylül 2013'te Güney Kore şirketi olan Hyundai Engineering Corp. Ltd ve Japon TOYO Engineering Company, LG International Corporation ile Türkmenistan'ın Balkan vilayetinde, Hazar kıyısına yakın Kiyanlı bölgesinde doğalgazdan polipropilen ve polietilen üreten bir tesisin kurulması için anlaşma yapmıştır. Yapılacak tesisin binalarının inşasına ise Türk şirketi Rönesans tarafından 2013'de başlatılmış ve 2017'de bitirilmiştir.²⁰⁰ Tesisin açılışı Eylül 2018'de yapılacaktır.²⁰¹

Senelik 5 milyar m³ doğalgaz işletebilmesi hedeflenen bu tesis, yıllık 386 bin ton yüksek yoğunluklu polietilen (PE) ve 81 bin ton polipropilen (PP) üretebilecektir. Toplam 3.4 milyar dolara mâl olan bu kompleks, yabancı yatırımcılar tarafından finanse edilmiştir. Türkmenistan'ın Dışişleri Ekonomi Bankası, Japonya'nın Uluslararası İşbirliği Bankası ve Güney Kore İhracat-İthalat Bankası başta olma üzere, Japonya, Almanya, Fransa, Kore, Çin, İtalya, Avusturya ve İsviçre'nin finansal sendika kurumları ile 2.5 milyar doların üzerinde, 10 senelik kredi anlaşması imzalamıştır.²⁰²

²⁰⁰ Turkmenistan Ethane Cracker HDPE/PP Plant, <http://rhi.ronesans.com/en/projects/tace-ethane-cracker-hdpe-pp-plant> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰¹ "Construction of GCC in Kiyanly Holds 70 Percent of The Project Work", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/204> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰² "Kiyanly Gas Chemical Complex Project Is Recognized as One of The Best in Eurasia", <http://tdh.gov.tm/news/en/articles.aspx&article1918&cat30> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

2.5.8. Ovadandepede Doğalgaz İşletme Tesisi

Ağustos 2014'te Türkmengaz, Danimarka'nın Haldor Topsoe ve Japon Kawasaki Heavy Industries Ltd. şirketleriyle doğalgazdan yakıt (GTG)²⁰³ üreten bir tesisin inşası için anlaşma imzalamıştır. Kawasaki, tesisin genel yönetiminden, tesisin yapımından ve ekipman sağlanmasından sorumlu olacaktır.²⁰⁴ Projede, modern teknolojilerin kullanılması ile doğalgazdan yakıt üretmek için, tesisin **Tigas** sistemi ile donatılması Haldor Topsoe tarafından üstlenilmiştir.²⁰⁵ Tesis binasının inşası ise Türk şirketi Rönesans Holding tarafından yapılmıştır.²⁰⁶

Dünyanın en büyük doğalgazdan yakıtı (benzin) üretilecek olan bu tesis, Türkmenistan'ın Ahal vilayetinin Ovadandepede bölgesinde inşa edilmiş olup, 2018 sonunda açılması hedeflenmektedir.²⁰⁷ Tesise ham madde olarak doğalgaz, Doğu-Batı doğalgaz boru hattı ile ulaşacaktır.²⁰⁸ Bu tesis, senelik 1.785 milyar m³ doğalgaz işletebilecek kapasitede olup, yıllık 600 bin ton Euro 5 standardında, Ai-92 tipi benzin üretebilecektir. 1.7 milyar dolar değerindeki tesisin finans kaynağı, Türkmengaz ve Japon yatırımcıları olmuştur.²⁰⁹ Burada üretilecek olan yakıtların ulusal demiryolu hattına bağlanarak, ülke içi ve dış pazara ulaştırılması için, Ovadandepede-Ruhıbelent arasında 20 km uzunluğunda demiryolu hattı çekilmesi planlanmaktadır.²¹⁰

2.5.9. Özle Doğalgaz İşletme Tesisleri

Türkmenistan'da özel doğalgaz işleme tesisi ilk olarak Petronas tarafından yapılmıştır. Tesisin binasının altyapı çalışmaları Türk şirketi GAP İnşaat tarafından

²⁰³ GTG- Gas to Gasoline.

²⁰⁴ "Turkmenistan Company Orders the World's Largest GTG Plant Driven by State-of-the-art Gas Liquefaction Technology", https://global.kawasaki.com/en/corp/newsroom/news/detail/?f=20140827_1100 (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰⁵ "Groundbreaking in Turkmenistan to Build Major Plant for Producing Synthetic Gasoline", <https://blog.topsoe.com/2014/08/groundbreaking-turkmenistan-build-major-plant-producing-synthetic-gasoline> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰⁶ Gas-To-Gasoline Project (GTG), <http://rhi.ronesans.com/en/projects/gas-to-gasoline-project-gtg> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰⁷ "Plant Being Constructed for Production of Gasoline from Synthesis Gas", <http://tdh.gov.tm/news/en/articles.aspx&article9694&cat29> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰⁸ "At the Plant in Ovadan-Depe Works on Installation of the Equipment on Processing of Gas in Gasoline Have Begun", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/617> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁰⁹ "Turkmenistan Has Built A Large Plant for the Production of Gasoline from Natural Gas", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/180> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²¹⁰ **Transport Kaspiya...**, Argus Yay, S. 3, No. 22, Kasım 2016, s. 9.

Ocak 2005 tarihinde başlatılıp, 2007 Aralık ayında bitirilmiştir.²¹¹ Ancak tesis 2011 yılında çalıştırılabilmiştir. Öncesinde, 1996 yılında Ürün Paylaşım Anlaşmasına göre Türkmenistan’da hidrokarbon üretmekte olan Petronas, 2011 yılında ürettiği doğalgazı Türkmenistan’a satmak için anlaşma yapmıştır. Türkmen tarafı ise Petronas’ın ürettiği doğalgazı Körpece-Kurtkuyu doğalgaz boru hattı ile İran’a satmaktadır.²¹² Tesisin kapasitesi senelik 10 milyar m³’e çıkabilmektedir ancak arz-talep dengesi sebebiyle tesis yarım gücünde çalıştırılarak burada yıllık 5 milyar m³ doğalgaz işletilmektedir.²¹³

Bunun dışında Hazar yarımadasında Üretim Paylaşım Anlaşması ile çalışan Dragon Oil şirketi 2013 yılında günlük kapasitesi 360 mmscf²¹⁴ olan,²¹⁵ doğalgaz işletme tesisinin (*GTP*) inşasına başlamıştır.²¹⁶

Tablo 2.7. Türkmenistan’daki Doğalgaz İşletme Tesisleri

	Tesisler	Açıldığı Yıl
1.	Dövletabat Doğalgaz İşletme Tesis	
2.	Körpece Doğalgaz İşletme Tesis	1997
3.	Nayıp Doğalgaz İşletme Tesis	1998
4.	Bagaca Doğalgaz İşletme Tesis	2006
5.	Samandep (GİT-1) Doğalgaz İşletme Tesis	2009
6.	Bagtyarlık (GİT-2) Doğalgaz İşletme Tesis	2014
7.	Galkınış Doğalgaz İşletme Tesis-1	2013

²¹¹ Petronas Gaz ve Enerji Terminali, <http://www.gapinsaat.com/petronas-gaz-ve-enerji-terminali> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²¹² Oleg Lukin, “Podklyuchili Kaspiy”, *Neftegazovaya vertikal*, S. 18, 2011, s. 84.

²¹³ “Petronas Dovela Sutochnuyu Dobychu Gaza na Kaspii do 14 Millionov Kubometrov”, <http://turkmenpetroleum.com/ru/2017/03/03/petronas-dovela-sutochnuyu-dobychu-gaza-na-kaspii/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²¹⁴ Mmscf- million standard cubic feet.

²¹⁵ **Corporate presentation**, Dragon Oil, October 2013, s. 14., <https://www.dragonoil.com/download.ashx?imageid=2857> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²¹⁶ **Annual Report 2014**, Dragon Oil plc., s. 18, <https://www.dragonoil.com/information/download-centre/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

8.	Kıyanlı Doğalgaz İşletme Tesisi	-
9.	Ovadandepe Doğalgaz İşletme Tesisi	-
10.	Petronas Doğalgaz İşletme Tesisi	2011
11.	Dragon Oil Doğalgaz İşletme Tesisi	2016

Türkmenistan, dünyada kanıtlanmış doğalgaz rezervinin toplam %10.1'ine sahip bir ülkedir. Ancak dünyadaki doğalgaz üretiminin sadece %1.7'si Türkmenistan'ın payına düşmektedir. Türkmenistan üretimini arttırmak için, uluslararası boru hatları yapmanın yanında, doğalgaz işletme tesislerinin inşasına da önem vermektedir. Tablo 2.7'de görüldüğü üzere son dönemde, ülkede doğalgaz işletme tesislerinin yapımı arttırılmıştır. Bunun en önemli sebebi yeni teknolojilerle kurulan tesislerde üretimin ve ürün çeşitliliğinin arttırılması ve diğer ülke pazarlarına bu ürünlerin satımıyla ilgili yüksek bütçeli anlaşmaların yapılmasıdır. Dış pazardan gelen talepleri karşılamak için tesislerin sayısı veya kapasitesi arttırılmaktadır.

Modern teknoloji sayesinde, dünyada en çok tutulan²¹⁷ enerji kaynaklardan LNG²¹⁸ olarak bilinen sıvılaştırılmış doğalgazın Avustralya, Katar, Nijerya, Cezayir gibi Türkmenistan'da da doğalgazdan LNG üretiminin yapılması için tesislerin inşa edilmemesi ise, Türkmenistan'ın Uluslararası sulara çıkışı olmamasından kaynaklıdır.

2.6. Türkmenistan'ın Doğalgaz Boru Hatları

2.6.1. Orta Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı

Türkmenistan'ın Doğu ve Batı yataklarında üretilen doğalgaz Kuzey yönünde Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı ile ihraç edilmektedir. Orta Asya-

²¹⁷ 2016 yılında LNG satışı 258 milyon tona ulaşmıştır. Bkz. **2017 World LNG Report**, International Gas Union, Chevron, 2017. s. 7.

²¹⁸ LNG (Liquified Natural Gas) Sıvı Doğal Gaz- Doğalgaz atmosfer basıncında -162 °C soğukluğunda yoğunlaşarak sıvı faza geçmektedir. Yüksek miktardaki doğalgaz, düşük basınçlar altında hacmi yaklaşık 600 kez küçültülerek sıvı halde saklanılabilmektedir. Bu özellik, doğalgazın boru hatlarıyla taşınmasının teknik ve ekonomik anlamda mümkün olmadığı yerlere, gemi veya kamyon tankerlerle nakliyesini uygun hale getirmektedir. Bkz. "LNG nedir", Sıvılaştırılmış ve Sıkıştırılmış Doğal Gazcılar Derneği, <http://www.lngcng.org.tr/lngnedir.aspx> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Merkez boru hattı tüm sistemi içermekte olup, bunun Türkmenistan dahilinde birden fazla kolu vardır. Orta Asya-Merkez boru hattı kapsamında çapı 1220 mm ve 1020 mm olmak üzere 942 km uzunluğunda **Nayıp-Deryalık** hattı, çapı 1420 mm ve 1220 mm olmak üzere 3244,2 km uzunluğunda **Dövletabat-Deryalık** hattı, Türkmenistan'ın batısından, Kazakistan üzerinden geçen, çapı 530 mm, 720 mm ve 1020 mm olmak üzere 527 km uzunluğunda **Ekerem-Bektaş** doğalgaz hattı mevcuttur. Bu güzergah üzerinden Türkmen gazı başta Özbekistan ve Kazakistan olmak üzere, Rusya sınırından diğer BDT ülkelerine ve Avrupa'ya pazarlanmaktadır.

Bunların dışında, Özbekistan üzerinde Rusya'ya ulaşabilecek **Buhara-Ural** doğalgaz boru hattı da Türkmenistan'a bağlanmaktadır. Bu boru hattının Türkmenistan üzerinden geçen kısmı tek kol olmakla beraber, 1020 mm çapında ve 238.6 km uzunluğundadır.

2.6.2. Türkmenistan- İran Doğalgaz Hatları

Türkmenistan'dan İran'a giden iki doğalgaz boru hattı mevcuttur. Bunlardan ilki ülkenin batısında yer alan **Körpece-Kurtkuyu** boru hattıdır. Bu hat Aralık 1997'de inşa edilmiştir ve toplam 197 km uzunluğunda olup, bunun 132 km'si Türkmen sınırından geçmektedir. Boru hattı, senelik 8 milyar m³ kapasitesindedir ve bu hat ile İran'ın kuzeyindeki yerleşim yerlerinin doğalgaz ihtiyacının karşılanması amaçlanmıştır.

İki ülke arasındaki ikinci doğalgaz boru hattı ise, **Dövletabat-Sarabs-Hangeran** boru hattıdır. 2010 yılının Ocak ayında tamamlanan bu hat 30.5 km uzunluğunda olup ülkenin güneydoğusunda yer almaktadır. Doğalgaz boru hattının senelik 12.5 milyar m³ doğalgaz geçirebilme kapasitesi vardır.

2.6.3. Türkmenistan- Çin Doğalgaz Boru Hatları

Türkmenistan'dan başlayıp Çin'e uzanan doğalgaz boru hattı toplamda 9000 km'nin üzerindedir. Özbekistan'dan 490 km'si, Kazakistan'dan 1304 km'si geçen bu boru hattının 7000 km'si Çin'in içinden geçerek, sanayi merkezleri olan Şanghai, Guangdong ve Hong Kong şehirlerine ulaşmaktadır.

Bu **Orta Asya- Çin** doğalgaz boru hattının iki kolu Türkmenistan'dan başlamaktadır. Bunlardan birincisi, Türkmengaz ulusal şirketi tarafından kullanılan **Malay-Bagtyarlık** doğalgaz hattıdır. 2009'da açılan bu boru hattı 1400 mm çapında olup, 184.5 km'si Türkmen sınırından geçmektedir. Boru hattının ikinci kolu ise, CNPC'nin Türkmen hükümeti ile Üretim Paylaşım Anlaşması yaptığı **Bagtyarlık** sözleşme alanından başlamakta olup Çin şirketi tarafından kullanılmaktadır. 2014'te açılan bu hattın Türkmen sınırından toplam 76 km'si geçmemektedir. Bunun 67 km'si 914 mm ve geri kalan 9 km'lik mesafesi ise 1069 mm çapındadır. Hattın Türkmenistan'dan başlayan iki kolu da ülkenin doğusunda yer almaktadır. Bu hatta paralel olan üçüncü kolu Özbekistan ve Kazakistan'ın doğalgazını Çin'e ulaştırmaktadır. A, B ve C kollarından oluşan bu boru hattının toplam senelik kapasitesi ise 55 milyar m³ doğalgazdır. Türkmenistan'dan başlayan iki hattın toplam kapasitesi ise senelik 40 milyar m³'tür.

Bunların dışında Türkmenistan ve Çin hükümeti Eylül 2013'te Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan **Galkınış** sahasından, Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının dördüncü kolu olacak D hattının inşası için anlaşmaya varmıştır. Kapasitesi 25 milyar m³ olan bu boru hattı bir öncekilerinden farklı olarak, Türkmenistan'dan başlayarak, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'dan geçerek Çin'e ulaşacaktır. Boru hattı şimdilik yapım aşamasındadır.

2.6.4. Doğu-Batı Doğalgaz Boru Hattı

Doğu-Batı doğalgaz boru hattı, Türkmen ulusal şirketleri Türkmengaz ve Türkmennebitgazgurluşık tarafından inşa edilmiştir. Boru hattı sadece Türkmen sınırından geçmekte olup, Marı, Ahal ve Balkan vilayetlerini bağlamaktadır. Aralık 2015'te inşası tamamlanan bu boru hattının çapı 1430 mm ve uzunluğu 773 km'dir. Yedi kompresörle çalışan ²¹⁹ bu hat senelik 30 milyar m³ kapasitededir. Türkmenistan'ın güneydoğusunda bulunan Şatlık kompresör istasyonundan başlayan boru hattı, ülkenin batısındaki Belek kompresör istasyonuna kadar gelmektedir.

²¹⁹ "New Facilities for the Gas Pipeline East-West", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/431> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Doğu-Batı doğalgaz boru hattı, Türkmenistan'ın gaz ulaşım/dağıtım altyapısını genişletmiştir. Bu hat sayesinde Ruhabat'daki metalürji tesisine, tekstil kompleksine, inşaat malzemeleri üreten işletmelere, Abadan'daki sanayi sektörlerine gaz tedariki sağlanarak, sistemin bütünleşik yapısına katkıda bulunacaktır. Boru hattının, Türkmenistan'ın herhangi bir bölgesine doğalgaz dağıtımını kolaylaştıracağı da belirtilmelidir. Ayrıca Türkmenistan'ın batısında Hazar Denizi'nin yakınına kadar uzanan bu boru hattı ile Türkmenistan Hazar ötesi ülkelere, Türkmenistan'ın güneydoğusundaki zengin doğalgaz yataklarından kesintisiz doğalgaz tedariki sağlayabilecektir.²²⁰

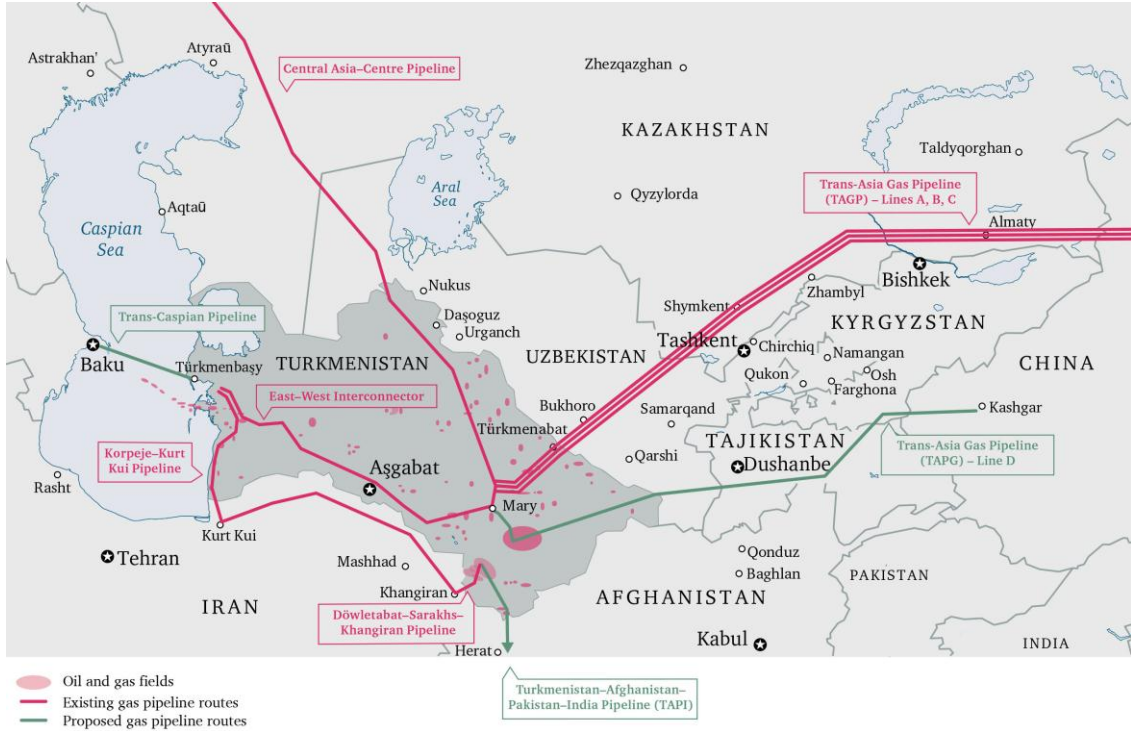
Tablo 2.8. Türkmenistan'ın Doğalgaz Boru Hatları (Kapasite- Milyar m³/yıl)

Mevcut Doğalgaz Boru Hatları		Kapasite
1.	Merkez Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı	45
2.	Körpece- Kurtkuyu Doğalgaz Boru Hattı	8
3.	Dövletabat- Sarahs- Hangiran Doğalgaz Botu Hattı	12.5
4.	Orta Asya-Çin (A, B, C) Doğalgaz Boru Hattı	55 ²²¹
5.	Doğu- Batı Doğalgaz Boru Hattı	30
Yapım Aşamasında Olan Doğalgaz Hatları		Kapasite
1.	Orta Asya- Çin (D) Doğalgaz Boru Hattı	25
2.	TAPI Doğalgaz Boru Hattı	33

Harita 2.4. Türkmenistan'ın Doğalgaz Boru Hatları

²²⁰ “The Main Gas Pipelines Of Turkmenistan”, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, <https://www.mfa.gov.tm/en/energy/news/84> (Erişim tarihi: 18.07.2018); “The Main Gas Pipelines of Turkmenistan”, Energy Charter Conference Turkmenistan’s Chairmanship, <http://www.energyashgabat2017.gov.tm/en/news/5> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²²¹ Türkmenistan-Çin Doğalgaz Boru Hatları başlığında bahsedildiği gibi bu hat toplam 3 koldan oluşmaktadır. Tabloda yer alan 55 milyar m³ ifadesi boru hattının toplam kapasitesini göstermektedir ancak Türkmenistan'dan başlayan iki hattın toplam kapasitesi 40 milyar m³'tür.

Kaynak: Annetta Bohr, a.g.e., s. 82.²²²

2.7. Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Doğalgaz Üretim ve Tüketimi

Sovyet döneminde, Türkmenistan'da üretilen doğalgazın büyük bir kısmı Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı ile kuzeye gönderilmekteydi. Böylece Türkmen gazı Ukrayna başta olmak üzere, Baltık ülkelerinin sanayi için enerji ihtiyacını karşılıyordu.²²³ Türkmenistan, SSCB'nin çeşitli bölgelerine doğalgaz sağladığı için ülkede doğalgaz üretimi her geçen sene artış göstermiştir.²²⁴ Sovyetler Birliği dağılma aşamasına geçmeden önce, 1989 senesinde, Türkmenistan doğalgaz üretiminin tüm tarihi boyunca maksimum seviyesine ulaşmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, SSCB'nin yabancı ülkelerle yaptığı doğalgaz satış anlaşmaları Rusya Federasyonu tarafından devam

²²² Haritaya Türkmenistan'ın Batısında Ekerem-Bektaş doğalgaz boru ile Kazakistan üzerinden Orta Asya-Merkez 3 hattına bağlanan kısmı eklenmemiştir.

²²³ Saule Baycaun, "10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış", **Avrasya Dosyası: Türkmenistan Özel Sayısı**, Yaz 2001, C. 7, S. 2, s. 32.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Narodnoye Hozyaystvo SSSR v 1990 g. Stitcheskiy Ejegodnik**, Gosudarstvennyy Komitet SSSR po Statistike, Moskova, Finansy Statistika Yay, 1991.

ettirilmiştir.²²⁵ Türkmenistan ise Sovyetlerin dağılmasının ardından, ilk dönemlerde doğalgaz satışlarını sadece eski Sovyet ülkelerine yapmaktaydı. Teknolojinin eski ve yetersiz kalması ve taşımacılıkta büyük eksikliklerin olmasından dolayı doğalgaz sadece eskiden inşa edilmiş olan güzergâhlar üzerinden dağıtılabilmektedir. Sovyetler zamanından oluşturulmuş doğalgaz boru hattı sistemi boyunca Türkmen gazı, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kazakistan gibi Post-Sovyet ülkelere satılmıştır.²²⁶

Bağımsızlık sonrası Türkmenistan’da üretilen doğalgaz sadece Türkmenistan vatandaşlarına harcandığı gibi, doğalgaz ihracatı da Türkmen yetkilileri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Nüfusun az ve sanayinin gelişmemiş olmasına rağmen ülke içi doğalgaz tüketiminin yüksek olması ülkede elektrik enerjisinin ağırlıkla doğalgazdan üretilmesinden kaynaklıdır. İlerleyen dönemlerde merkezden uzak yerlere, özellikle de köylere doğalgaz hatları çekilmiştir. Ayrıca Türkmenistan’ın ilk Devlet başkanı Saparmurat Niyazov’un kararı ile 1993 yılında Türkmenistan halkı, doğalgazı ücretsiz olarak yararlanma hakkını elde etmiştir.²²⁷ 10 Ekim 2017 tarihinde Türkmenistan Devlet başkanlığının kararı ile, 1 Kasım 2017 tarihinden itibaren, bedava doğalgaz kullanım limitinin²²⁸ dışında, bin m³ doğalgaz için 20 manat²²⁹ (Türkmenistan para birimi) olarak ücretlendirilmesi kararı alındı.²³⁰

**Tablo 2.9. Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan’ın Doğalgaz Üretimi ve Tüketimi
(Miktar- Milyar m³)**

Yıl	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------

²²⁵ Örnek olarak İtalyan ENI ile Gazprom, Türk Botaş ile Gazprom şirketleri arasındaki anlaşmalar gösterilebilir.

²²⁶ BDT ülkelerine gaz satımı Rusya üzerinden gerçekleşmiştir. Bkz. Saule Baycaun, **a.g.m.**, s. 32.

²²⁷ Doğalgazın yanında Türkmenistan vatandaşları için su, tuz ve elektrik kullanımı da sınırlı miktarda bedava olması kararı alınmıştır. Bkz. N. Dobronravii, “Turkmenistan: velikoye odinochestvo”, **SSSR Posle Raspada**, Ed. O. L. Marganiya, Ekonomicheskaya Shkola, St. Petersburg, 2007, s. 464.

²²⁸ Kişi başı aylık bedava doğalgaz kullanımı 50 m³ olmaktadır. Bkz. Igor’ Samohvalov, “V Turkmenistane s 1 Noyabrya Vvoditsya Plata za Gaz, Svet, Vodu”, **Parlamentskaya Gazeta**, <https://www.pnp.ru/amp/in-world/v-turkmenistane-s-1-noyabrya-vvoditsya-plata-za-gaz-svet-vodu.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²²⁹ 1 Amerikan Doları (USD)- 3.5 Türkmenistan Manat (MTM). Bkz. Türkmenistan’ın Merkez Bankası, <http://www.cbt.tm/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²³⁰ “Postanovlenie Prezidenta Turkmenistana: Ob Uporyadochenii Stoimosti Prirodnogo Gaza, Elektroenergii, Jilishno-kommunal’nyh, Avtotransportnyh i Kommunikatsionnyh Uslug dlya Vseh Potrebiteley”, **Türkmenistan Gazetesi**, 11 Ekim 2017, s. 6.; “S 1 Noyabrya 2017 goda Vvodyatsya Novyye Tarifly na Kommunal’nyye, Kommunikatsionnyye i Transportnyye Uslugi”, <http://turkmenistan.gov.tm/?id=14794> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Üretim	79.8	56.9	61.8	31.5	30.6	31.1	15.3	11.7	20.1
Tüketim	9.1	8.8	8.8	9.6	7.6	9.4	9.5	9.7	10.7
Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Üretim	41.5	45.3	47.2	55.9	55.2	59.6	63.1	68.4	69.1
Tüketim	11.9	12.2	12.5	13.9	14.7	16.8	19.2	22.2	22.4
Yıl	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Üretim	38.0	44.3	62.3	65.1	65.2	70.2	72.8	66.9	62.0
Tüketim	20.6	23.7	24.6	27.5	23.9	26.7	30.8	30.9	28.4

Kaynak: bp.com

Türkmenistan'ın Doğalgaz tüketimi Tablo 2.9'da görüldüğü gibi üretim ve ihracattan bağımsız şekilde nadiren düşüş göstermiş olsa da genel itibariyle sürekli artış halindedir. Bu yükselişi nüfus artışı ile birlikte doğalgazın sanayide kullanımının yaygınlaşması da etkilemiştir. Ancak ülkedeki doğalgaz üretimi tamamen dış pazarlara yapılan ihraç ile alakalıdır. Türkmenistan doğalgaz açısından zengin bir ülke olmasının yanında bu doğalgazı kaynağından çıkararak kurduğu tesislerde oldukça yüksek oranlarda işleyebilme potansiyeline ve donanımına sahiptir. Yine tablo 2.9'u incelediğimizde Türkmenistan'da bazı yıllarda doğalgaz üretiminde ciddi farklılıklar olduğunu görürüz. Bunun sebebi, doğalgazın satış miktarıdır. Türkmenistan 27 Ekim 1991 tarihine kadar bağımsızlığını resmen ilan etmediği için, 1991 yılında işlenmiş doğalgaz eskisi gibi Orta Asya-Merkez hattı boyunca kuzey yönünde SSCB'nin diğer ülkelerine dağıtılmıştır. 1992-1993 arasında Türkmenistan'ın doğalgaz üretiminin halen yüksek olması ise bu dönemde Aşkabat'ın Rusya üzerinden Avrupa'ya ve Post-Sovyet ülkelere doğalgaz satmasından kaynaklanmaktadır. 1994 sonrası üretimdeki düşüşün nedeni, Moskova'nın Gazprom'un Rusya sınırından geçen doğalgaz boru hattı üzerinden Avrupa'ya doğalgaz satmasını durdurmasıdır. Türkmenistan bundan sonraki senelerde BDT ülkelerine doğalgaz satmıştır. BDT ülkeleri önceki yıllarda aldıkları doğalgazın borcunu ödemeyince Aşkabat, BDT ülkelerine doğalgaz satışını azaltmış

ve Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan gibi bazı ülkelere satışı tamamen durdurmuştur. Ardından Türkmen doğalgazının satışını Rus özel şirketi İtera'nın üstlenmesi ve Türkmenistan- İran arasında yapılan doğalgaz alım- satım anlaşması ile Türkmen gazının satışında artış görülmüştür. Satış anlaşmalarının yapılması ile birlikte doğalgaz üretimi de yeniden artmıştır.

2003'te Türkmenistan'ın doğalgaz alım satımı için İtera'nın yerine büyük Rus şirketi Gazprom ile anlaşması sonucu doğalgaz üretimi oldukça artmıştır. 2009'da Rusya ile Türkmenistan arasında oluşan “doğalgaz krizi” sonucu Türkmen gazının Rusya'ya satılmaması üretimde ciddi bir düşüşe neden olmuştur. 2010 senesinde iki ülke arasındaki ilişkiler düzelerek doğalgaz satışları başlatılmış olsa da Rusya'nın satın aldığı doğalgaz miktarı önceye göre azalmıştır. Ancak Türkmenistan'da doğalgaz üretiminin yeniden artması, 2009 sonunda gazın Çin'e satılmaya başlanmasından dolayıdır. 2010'da İran'a çekilen ikinci doğalgaz hattı ile ülkedeki doğalgaz üretimi artmaya devam etmiştir. 2014 sonrasındaki Çin ile Türkmenistan arasında ikinci doğalgaz boru hattının tamamlanması ile tekrar artış olmuştur. 2016'daki doğalgaz üretimindeki düşüş, Rus şirketi Gazprom'un Türkmen gazını almaktan tamamen vaz geçmesinden kaynaklanmaktadır. 2017'deki düşüşün nedeni ise İran'ın Türkmenistan'a doğalgazı için borcunu ödememesi sonucu Tahran'a doğalgaz satışının durdurulmasıdır. Buradan da anlaşıldığı üzere Türkmenistan'ın çok zengin doğalgaz kaynakları bulunmakta ancak üretim ve satış oranları diğer ülkelerle olan anlaşmalara bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Doğalgaz ülke içindeki ihtiyacı karşılamak için kullanılmakla birlikte ciddi anlamda Türkmenistan ekonomisine katkı sağlayan bir ihracat ürünüdür. Ülke içi tüketilecek miktardan fazlası tamamen dış pazardaki taleplere göre şekillenmektedir. Satış miktarı yükseldikçe, doğalgaz üretimi artmaktadır.

Türkmenistan'ın 2012 yılında yayınladığı **2012-2016 Türkmenistan'ın Ulusal Sosyo-ekonomik Kalkınma Programı**'nda ülkenin 2012 ile 2016 yılları arasında doğalgaz üretiminin %75.8 artırılması, doğalgaz ihracatının ise iki katına çıkarılması hedeflenmiştir.²³¹ Yapılan planlamada doğalgaz üretiminin ve ihracatın aşağıda yer alan Tablo 2.10.'daki gibi artışı beklenmekteydi.

²³¹ **Türkmenistan'ın 2012-2016-njy yıllarda Durmush-Ykdysady Taydan Osdurmegin Maksatnamasy...**, s. 85-86.

Tablo 2.10. Türkmenistan'ın 2012-2016 Doğalgaz Üretim ve İthalat Hedefi
(Miktar- Milyar m³)

Yıl	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim	68.6	76.9	89.3	93.4	120.5
İhracat	40.3	43.9	53.8	56.5	80.7

Kaynak: Turkmenistanyn 2012-2016-njy yyyllarda Durmush-Ykdysady Taydan Osdurmegin Maksatnamasy, Aşkabat, Turkmen Dovlet Neshiryat Gullugy, 2012, s. 144.

Tablo 2.9 ve Tablo 2.10 karşılaştırıldığı zaman Türkmenistan 2012-2016 yılları arasında doğalgaz üretimi ve ticaretinde planladığı hedefe ulaşamadığı görülmektedir. İlk iki senesinde hedeflenen oranla çok belirgin bir fark olmasa da 2014 sonrasında beklentinin ciddi şekilde altında kaldığı görülmektedir. Türkmenistan'ın hedefi yakalayamaması ise, özellikle Rusya ile olan doğalgaz ticaretinin azalmasının (sonradan ise tamamen durdurulması) yanında, Türkmenistan'ın 2012 öncesi mevcut doğalgaz ticaretinin düşmesi ve Çin dışında yeni doğalgaz ticaret hatlarının yapılmamasından kaynaklıdır.

Türkmenistan doğalgaz üretimini arttırmak için doğalgaz ihracatını arttırması ve sanayisini geliştirerek tüketimi de arttırması gerekmektedir. Bu nedenle Türkmen hükümeti, sanayileşmeyi desteklemekte ve doğalgazı enerji ihtiyacında kullanmanın yanında, doğalgazdan plastik üretimi ve yakıt üretme projelerine destek vermektedir.

Türkmenistan Devlet başkanlığı tarafından belirlenen **Türkmenistan'ın 2030 Yılına Kadar Petrol ve Doğalgaz Endüstrisini Geliştirme Programı**'na göre Türkmenistan'ın 2030'daki doğalgaz üretiminin yıllık 230 milyar m³'e ulaşması hedeflenmiştir.²³² Bundan dolayı, Türkmenistan Devlet başkanı Türkmen yetkilileri ile her senenin başında, bir önceki seneyi değerlendirdiği görüşmelerde, geleneksel petrol-doğalgaz endüstrisindeki gelişmeleri de masaya yatırmaktadır.

²³² 2010 uzun dönem petrol ve doğalgaz endüstrisinin geliştirilme programına göre, Türkmenistan'ın 2020'de 187.7 milyar m³, 2025'de 200.9 milyar m³, 2030'da 229.8 milyar m³ doğalgaz üretilmesi hedeflenmiştir. Bkz: **Turkmenistanyn Durmush-Ykdysady Osushinin 2011-2030 yyllar uchin Milli Maksatnamasy**, Aşkabat, Turkmen Dovlet Neshiryat Gullugy, 2010. s. 13.

8 Ocak 2016'da, Türkmenistan Devlet başkanı Berdimuhamedov Bakanlar Kurulu'yla bir toplantısı düzenlemiş ve bu toplantıda 2015 yılı için çalışmaların değerlendirilmesi yapılmıştır. Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı ve Hidrokarbon Kaynakları Yönetimi ve Kullanımı Ajansı Başkanı Y. Kakayev, 2015 yılında yakıt ve enerji kompleksi çalışmalarının sonuçlarını ve **2030 Yılına Kadar Petrol ve Doğalgaz Endüstrisini Geliştirme Programı**'nın başarısını açıklamıştır. Buna göre Türkmenistan'da 2014 senesine göre petrol ve doğalgaz üretimi %5.2, yeni sondaj açma işlemleri %24.4 artmıştır. Bu alanda yatırım geliştirme planı % 45,6 düzeyinde artış göstermiştir.²³³

Sonraki toplantılarda ise, gelişmeler aktarılırken artış oranları açıklanmamıştır. Çünkü artışın yerine düşüş olmuştur. BP 2017 istatistiklerinde, Türkmenistan'ın 2016 yılının petrol ve doğalgaz üretimi 2015'e yılına göre düşmüştür. Petrol üretiminde %0.4 oranında ve doğalgaz üretimi %4.3 oranında düşüş göstermiştir.²³⁴ BP 2018 istatistiklerinde, 2017 yılının petrol ve doğalgaz üretimi 2016 yılına göre, petrol üretiminde %1.5 artış, doğalgaz üretiminde ise %7.1'lik bir düşüş yaşanmıştır.²³⁵ Doğalgazdaki üretim düşüşü daha önce de bahsedildiği üzere, mevcut pazarlara doğalgaz satışının durdurulması ile alakalıdır.

2.8. TAPI Doğalgaz Boru Hattı Projesi

TAPI Doğalgaz Boru Hattı Projesi 20 yılı aşkın bir süredir Türkmenistan'ın gündemindedir. Proje uzun süre konuşulduğu için bu dönem içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Proje farklı şirketler tarafından teklif edilmiş, boru hattının yapımı üzerinde planların kabul edilmesi sonrasında ise değişiklikler nedeniyle reddedilmesinden dolayı projeye **on-off pipeline** (açık-kapalı boru hattı) denilmiştir. Projenin gerçekleştirilmesinin oldukça zor olmasının yanında, pahalıya mâl olması nedeniyle de **Rüya boru hattı** adını almıştır. Projenin Afganistan'da barışın getirilmesine katkı sağlayabileceğine ve 70 yılı aşkın bir süredir bir araya gelmeyen Pakistan ve Hindistan ilişkilerinin düzeltilebileceğine inananlar ise bu projeyi **Barış boru hattı** olarak adlandırmaktadır.

²³³ <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/119/2016> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²³⁴ BP Statistical Review of World Energy 2017, S. 66, s. 16,28.

²³⁵ BP Statistical Review of World Energy 2018, S. 67, s. 16,28.

TAPI projesi, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan ve Hindistan ülkelerini birbirleriyle birleştirecek olan doğalgaz boru hattı projesidir. Aralık 2010 yılında Aşkabat'ta Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan arasında gerçekleşen zirvede projenin temeli atılmıştır.²³⁶ Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan dünyanın en büyük ikinci doğalgaz yatağı Galkınış'dan başlayacak olan bu boru hattı, ülkeler için uzun süreliğine doğalgaz teminini garanti etmektedir.²³⁷

Öncelikle Türkmenistan Mayıs 2012'de Pakistan ve Hindistan Ulusal Şirketleri ile doğalgazın alım-satımı için sözleşme imzalamıştır. Ardından 9 Temmuz 2013 tarihinde Türkmengaz ile Afganistan'ın Ulusal Doğalgaz şirketi arasında doğalgaz alım-satım sözleşmesi imzalanmıştır. 19 Kasım 2013'te Asya Kalkınma Bankası İşlem Danışmanı olarak seçilmiş ve Hizmet Sözleşmesi imzalanmıştır. Bir sene sonra, Kasım 2014'te Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan doğalgaz şirketleri tarafından, doğalgaz boru hattının inşası ve işletilmesi için **TAPI Pipeline Company Ltd.** konsorsiyumu kurulmuştur. Konsorsiyumda Türkmengaz, Afghan Gas Enterprise, Pakistan'ın Inter State Gas Systems (Private)²³⁸ şirketi ve Hindistan'ın GAIL şirketi yer almaktadır.

Ağustos 2015'te 22. TAPI yönetim kurulu toplantısında oy birliğiyle, TAPI Pipeline Company Ltd. konsorsiyumun lideri olarak Türkmengaz şirketi seçilmiştir.²³⁹ Aynı toplantıda Türkmengaz'ın Ortak Girişim üzerinden % 51 hisseye sahip olacağı, geri kalan %49'luk hissenin ise diğer üyeler arasında eşit olarak paylaştırılacağı kararı alınmıştır. Ancak 24 Ekim'de Aşkabat'ta gerçekleştirilen 23. TAPI yönetim kurulu toplantısında taraflar, TAPI Pipeline Company Ltd. ortak girişim şirketinin %85'lik hissesinin Türkmengaz'a bırakılmasını kabul etmiştir. Şirketin %5 hissesi Afghan Gas Enterprise, %5 Inter State Gas Systems (Private) Limited ve %5 GAIL şirketleri arasında paylaşılmıştır.²⁴⁰

²³⁶ TAPI projesinin ilk gündeme gelmesi 1997 yılına rastlamaktadır.

²³⁷ "Na Mestorojdenii «Galkynysh» Dan Start Stroitel'stvu Gazoprovoda Turkmenistan-Afganistan-Pakistan-Indiya", <http://www.oilgas.gov.tm/blog/85/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

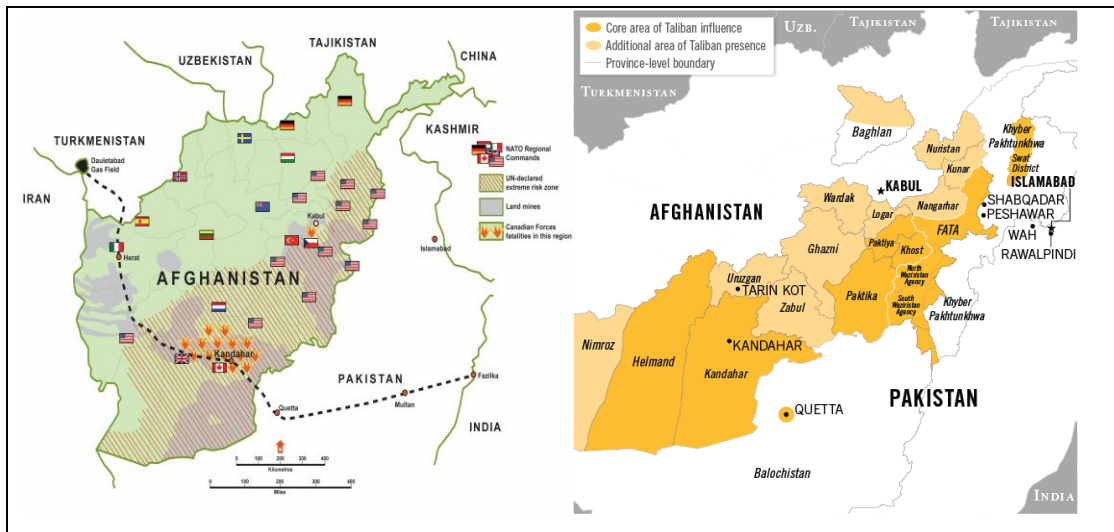
²³⁸ "Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India Gas Pipeline (TAPI)", <http://isgs.com.pk/projects/tapi/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²³⁹ "Proyekt TAPI Vstupayet v Reshayushchuyu Stadiyu", <http://www.oilgas.gov.tm/compositions/41> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁴⁰ Kapil Narula, "TAPI Pipeline: Inching from Dreams to Reality", <http://www.asiapathways-adbi.org/2015/12/tapi-pipeline-inching-from-dreams-to-reality/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

13 Aralık 2015 tarihinde dört ülkenin liderleri ile beraber TAPI doğalgaz boru hattının inşasına resmi tören ile başlanmıştır. Boru hattının toplam uzunluğunun 1814 km olması hedeflenmektedir. Galkınış yatağından başlayacak boru hattının 214 km'si Türkmenistan sınırından geçecek, 774 km'si Herat ve Kandahar olmak üzere Afganistan'dan, 826 km'si Ketta (Quetta) ve Multan'dan olmak üzere Pakistan'dan geçerek Hindistan'ın Fazilka yerleşkesine kadar uzanacaktır.²⁴¹

Harita 2.5. TAPI Boru Hattı Güzergâhı ve Taliban'ın Etki Alanı

Kaynak: Canadian Centre for Policy Alternatives (CCPA).²⁴², U.S. Office of the Director of National Intelligence.

Projenin İşlem Danışmanı olarak seçilen Asya Kalkınma Bankası, Ekim 2016'da Türkmen Hükümeti ile yaptığı anlaşmada, Türkmenistan sınırındaki boru hattı inşası için 700 milyon dolar borç vermiştir.²⁴³ Ülke sınırında yapılacak olan boru hattın inşası ise **Türkmengaz** ve **Türkmennebitgazgurluşyk** ulusal şirketleri tarafından yürütülmektedir. Boru çapının 1420 mm olması ise Türkmenistan'ın bu hat boyunca senelik 33 milyar m³ doğalgaz satmasına imkan verecektir.²⁴⁴ Bunu 5

²⁴¹ “The Office of Consortium “Galkynysh- TAPI Pipeline Company Limited” Will Be Opened in Dubai”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/124> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁴² İlk başta TAPI doğalgaz boru hattının başlangıcının Dövlətbat yatağından olması planlanmış, ardından Galkınış yatağında yeni rezervlerin keşfedilmesi sonucu boru hattının ham maddesinin Galkınış yatağından sağlanması kararı alınmıştır. Boru hattının güzergahı aynı kalmıştır.

²⁴³ “TAPI Gas Pipeline: From Concept to Reality”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/compositions/53> (Erisim tarihi: 18.07.2018)

²⁴⁴ “The Construction of the Turkmen Site of the TAPI Gas Pipeline Gains Paces”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/compositions/46> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

milyar m³'ü Afganistan'a, 14 milyar m³'ü Pakistan'a bir o kadarı da Hindistan'a satılacaktır.²⁴⁵

Projenin önündeki en büyük engel, boru hattının Afganistan topraklarından geçiyor olmasıdır. Daha açık konuşmak gerekirse, çizilen planda boru hattı tam da Taliban'ın kontrolü altındaki şehirlerden, hatta Taliban'ın başkenti olarak da bilinen Kandahar şehrinden geçmektedir. Afganistan ise, proje üyelerine boru hattını güvende tutacağını garantisini vermektedir. Afganistan, bu boru hattının sayesinde senelik 5 milyar m³ doğalgaz ihtiyacını karşılamasının yanında, topraklarından geçerek Pakistan ve Hindistan'a gidecek doğalgaz için senelik ortalama 400 milyon dolar gelir elde edecektir. Üstelik proje sayesinde Afganistan'daki binlerce kişiye yeni iş fırsatı doğacaktır.²⁴⁶

Afganistan'ın sürekli artmakta olan enerji ihtiyacı, 2005 ile 2012 seneleri arasında iki kat oranında artmıştır. Enerji üretiminin eksikliği, iç pazarın küçüklüğü, iletim ve dağıtım ağlarındaki kısıtlamalar, yönetim ve finansman sorunlarının yaşanması nedeniyle ülke, enerji ihtiyacının %80'ini dışarıdan karşılamaktadır. Öyle ki Asya Kalkınma Bankası (ADB) Afganistan'ın Enerji Güvenliğini Desteklemek için 1.2 milyar dolarlık hibe vermeyi kararlaştırmıştır. Ülkeye ayrılan fonların 2015'te piyasaya sürülerek 2025'e kadar dilimlere ayrılarak dağıtılması hedeflenmektedir. Bu yardım, güç kaynağını genişletmeyi, ekonomik büyümeyi hızlandırmayı ve yoksulluğu azaltmayı amaçlamaktadır. Program, Afgan hükümetinin ulusal enerji tedarik programının hedeflerini desteklemekte olup ülkenin elektrifikasyon oranını %30'dan %83'e çıkarmayı amaçlamaktadır.²⁴⁷ Görüldüğü üzere TAPI projesi üyelerinin içinde projeye en çok ihtiyaç duyan ülke Afganistan'dır. TAPI, Afganistan Hükümeti'nin Ulusal Altyapı Planının ayrılmaz bir parçasıdır.²⁴⁸

Nitekim Afganistan ülkeden geçecek boru hattının güvenliğini temin edeceği garantisini verse de Taliban'ın silahlı ve bombalı saldırıları devam ettiği için bu vaat pek gerçekçi durmamaktadır. Çeşitli ve yüklü miktarda silah bulundurulan bir

²⁴⁵ "The International Conference "Importance of the TAPI Project" Has Taken Place in Afghanistan", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/249> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁴⁶ "About TAPI, History", <http://www.afghaneconomics.com/tapi.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁴⁷ "ADB \$1.2 Billion Grant to Support Afghanistan's Energy Security", <https://www.adb.org/news/adb-12-billion-grant-support-afghanistan-s-energy-security> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁴⁸ "TAPI Pipeline", http://recca.af/?page_id=1468 (Erişim tarihi: 18.07.2018)

ülkede 774 km uzunluğundaki boru hattının patlatılması oldukça kolaydır ancak boru hattının yeniden yapımı uzun zaman alacak, bu süre içerisinde gaz akışı durdurulacak ve dolayısıyla anlaşma yapan ülkelerin ekonomisine zarar verilecektir. Öyle ki daha boru hattı yapılmadan, 21 Mayıs 2018’de Afganistan sınırında TAPI projesine saldırı düzenlenmiştir.²⁴⁹

Asya Kalkınma Bankası (ADB) proje maliyetini 10 milyar dolar olarak tahmin etmektedir. TAPI hissedarları ise 16 Nisan 2016’da projenin üzerinde araştırma yapılması ve mühendislik işleri için 200 milyon dolarlık yatırım yapmışlardır.²⁵⁰ TAPI için ham madde sağlanması düşünülen Galkınış doğalgaz yatağının 3. Etap geliştirilmesi ise bu projenin dışındadır.²⁵¹

Türkmenistan, TAPI öncesi doğalgaz ticareti projelerinde öncü olmadığı gibi, doğalgazını Türkmen sınırında satılmasından yanaydı. Bu stratejiyi eskiden beri Rusya üzerinden satılan doğalgaz örneğinde gördüğümüz gibi yeni yapılan Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hatlarının güzergâhlarında da görebiliriz. Türkmen hükümeti doğalgaz boru hattının yapımından veya transit anlaşmalarından sadece alıcıyı sorumlu tutmaktaydı. Kendisi ise Türkmen sınırında doğalgazı uluslararası hatlara teslim etmekle yetinmekteydi. İran ile Türkmenistan’ın komşu olmaları sebebiyle, Aşkabat’ın İran’a sattığı doğalgaz Türkmen sınırını geçince İran topraklarına ulaştığı için farklı bir durum söz konusudur. TAPI projesi ise Türkmenistan’ın öncülüğünde geliştirilmekte olan bir projedir.

²⁴⁹ “Press Release: TAPI Pipeline Company Limited”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1901> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁵⁰ “Energy on the New Silk Road”, **EADS Analytical Brief on Energy in South and Central Asia**, USAID Economic Analysis and Data Services, August 2016, s. 9-10.

²⁵¹ Galkınış sahasının 3. Etap geliştirme çalışmalarının 15 milyar doları bulacağı tahmin edilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN’DA ÜRETİM PAYLAŞIMI YAPAN ŞİRKETLER VE TÜRKMENİSTAN’IN HAZAR’DAKİ KONUMU

3.1. Türkmenistan’da Yabancı Petrol ve Doğalgaz Yatırım Şirketleri

Yabancı şirketlerin Türkmenistan’a gelişi, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra başlamıştır. Sovyetler döneminde Türkmenistan’da üretilen tüm hidrokarbon kaynakları SSCB’ye bağlı devlet şirketleri tarafından işletilmekteydi. SSCB’ye bağlı ülkelerin kendi enerji firmaları olsa da, bu şirketler Moskova’ya bağlıydı. Petrol ve doğalgaz Sovyet ulusal kurumları tarafından üretilip, Sovyetler tarafından taşınmakta ve ihraç edilmekteydi. SSCB’nin dağılmasından sonra Türkmenistan’dan yer altı kaynaklarının çıkarılması, üretilmesi ve dağıtılması ile ilgili kurumlar boşa kalmıştır.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla oluşan boşluğu modern teknolojiye sahip tecrübeli yabancı petrol şirketleri doldurmuştur. Şirketler Türkmenistan enerjisinin kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Yabancı enerji firmaları teknik ve servis bakımı, petrol ve doğalgaz yataklarında kuyuların onarımı, yeni kuyularda sondaj açılması gibi teknik işlerde çalışmaktadır. Bunun yanında petrol ve doğalgaz üretiminde yer almaktadırlar. Petrol ticareti, boru hattı inşası, petrol ve doğalgaz tesislerinin inşası gibi alanlarda aktif çalışmalar gerçekleştirmektedirler.

Türkmenistan’daki petrol çıkarma ve işletme sektörü, doğrudan görüşmeler yoluyla yapılan ihale veya sözleşmeler sonucu şirketlere verilen lisanslar temelinde yürütülmektedir. Sözleşmede, çalışma programı ve bunların uygulanması, masraflar da dahil olmak üzere petrol operasyonlarının yürütülmesine ilişkin tüm şartlar belirlenmektedir. Petrol şirketleri, Türkmenistan’daki hidrokarbon kaynakları üzerindeki paylarını başka şirketlere satabilmekte özgürdürler.

Türkmenistan’a enerji alanında yatırım yapmak üzere gelen yabancı şirketler için kurallar **Hidrokarbon Kaynakları Hakkında, Yabancı Yatırımlar**

Hakkında²⁵² ve **Türkmenistan'ın Vergi Kanunları** olmak üzere üç kanun ile düzenlenmektedir.

Hidrokarbon Kaynakları Hakkında Kanunu, petrol operasyonlarında önceliğe sahiptir.²⁵³ Bu kanun, anlaşma ile öngörülen şartlar çerçevesinde petrol operasyonlarının yürütülmesiyle ilgili maliyetleri tamamen telafi etme hakkını verir ve petrol şirketleri ile ilgili olarak para ve gümrük mevzuatı alanında geniş ayrıcalıklar kazandırır. Petrol şirketlerini cezbetmek için önemli bir teşvik olan tercihli bir vergi rejimini öngörmektedir. Yasa, gelir vergisi ve telif ücreti ödemeyi zorunlu kılar. Sözleşme yapıldıktan sonra yeni vergi veya harçlar çıkarsa, petrol şirketleri yalnızca daha önceki miktarı ödemekle yükümlüdürler. Böylece ülkeye gelen yatırımcının mali açıdan hakkının korunması da sağlanır. Kanun, ülke nüfusunun ve petrol şirketlerinin personellerinin sağlığının korunması için önlemler almakta ve bunun için özel hükümler oluşturmaktadır. Ayrıca her türlü petrol işinin planlanması ve yürütülmesinde çevreyi koruma şartı zorunlu koşullar arasındadır. Türkmenistan'da faaliyet gösteren petrol şirketlerinin haklarının korunması, Uluslararası Hukuk ilkelerine, Türkmenistan'ın yasaları, lisans şartları ve sözleşmeye uygunluğu kapsamında garanti altındadır. Hidrokarbon Kaynakları Hakkında Kanunu'na paralel olarak, ürünlerin paylaşılması ve petrol-doğalgaz endüstrisinde uluslararası standartlara uygun girişim için model sözleşmeler oluşturulmuştur. Model sözleşmeler, tarafların hak ve yükümlülüklerini açıkça tanımlar ve bu Kanunda öngörülen ayrıcalıkları da içerir.²⁵⁴

Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanunu ise yabancı yatırımcılara, Türkmenistan'da Türkmen vatandaşları ile ortaklaşa veya tamamen yabancı sermayeli şirket kurabilme özgürlüğünü sağlamaktadır. Bununla birlikte yabancı şirketler şube açabileceği gibi, yerli bir şirketi de satın alabilirler. Kanuna göre yabancı yatırımcıların Türkmenistan'da yatırım yapmaları serbesttir. Yatırım faaliyet alanlarını sınırlandırma ve yasaklama ancak Türkmenistan'ın Anayasal düzenine uygun olmadığı veya ülke güvenliği için gerekli ölçüde kanunla yapılabilir. Lisans alınması gereken faaliyetleri yapmak isteyen yabancı yatırımcıların lisans almaları zorunludur. Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanunu,

²⁵² Tkm. Daşary Yurt Maya Goyumlary Hakynda.

²⁵³ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 70-72.

²⁵⁴ **Turkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary**, 2008 yıl, No. 3, s. 40.; Ayrıca bkz. "Uglevodorod Serishdeleri Hakynda", State Customs Service Of Turkmenistan, <https://customs.gov.tm/tk/info/dlya-inostrannykh-investorov/ob-uglevodorodnykh-resursakh> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

istikrar sağlamak adına, yabancılar yatırım yaptıktan sonra kanun değişikliği olduğu takdirde yatırımcıyı bundan muaf tutmaktadır. Bu Kanuna göre, tabii afetler, kazalar, salgın hastalıklar gibi olağanüstü durumlarda bunlara karşı mücadele etmek için yabancı yatırımcıların, yabancı sermayeli şirketlerin malvarlığının karşılığını ödeyerek alabilmek için sadece kanunda belirlenen durumlarda izin verilir. Yabancı yatırımcıların ve yabancı sermayeli şirketlerin malvarlığına sadece bedeli yabancı parayla ödenerek ve yatırımcının isteğine göre yurt dışına transfer edilerek ve ayrıca malvarlığının el konulduğu andaki gerçek kıymeti esas alınarak değer biçilir ve el konulabilir.²⁵⁵ 2008’de Yabancı Yatırımcılar Hakkında Kanununda yabancı şirketlerin, yerli şirketler ile haklarını eşit hale getiren düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan yeni düzenleme sayesinde, yabancılara gayrimenkullerin, hisselerin ve mal varlıklarının satılması yasağı kaldırılmıştır.²⁵⁶

Türkmenistan’da petrol ve doğalgaz sektöründe çalışacak yabancı şirketler için, **Ortak Girişim Sözleşmesi**²⁵⁷ ve **Üretim Paylaşım Anlaşması**²⁵⁸ olmak üzere iki tür sözleşme bulunmaktadır.²⁵⁹

Türkmenistan’da üretim yapmayan yabancı şirketler, Ortak Girişim Sözleşmesi ile üretimde olan firmalar için servis ve hizmet sektöründe yardım etme amaçlı, **Servis Sözleşmesi** içerisinde çalışmaktadır. Servis Sözleşmesi, Türkmenistan’da en yaygın olan sözleşme tipidir. Yabancı şirketlerin yeraltı kaynak sahalarının geliştirilmesinde, petrol-kimya gibi doğalgaz işleme tesislerinin inşa edilmesinde, lazım olan teknolojilerin getirilmesinde ve bakım-onarım gibi işlerde servis hizmetleri ile ilgilenen şirketler devreye girmektedir.²⁶⁰

Türkmenistan’da petrol veya doğalgaz üreten yabancı şirketler ise, **Üretim Paylaşım Anlaşması** ile çalışmaktadır. Böylece yabancı yatırımcılar kendilerini bir nevi garantiye almaktadır. Buna göre yabancı enerji şirketleri, Türkmen lisanslı alanda çalışmak üzere, devleti temsil eden yetkili makam ile uzun vadeli anlaşma

²⁵⁵ **Türkmenistanın Mejlisinin Maglumatlary**, 2008 yıl, No. 1, s. 17.; Ayrıca bkz. “Dashary Yurt Maya Goyumlary Hakynda”, State Customs Service Of Turkmenistan, <https://customs.gov.tm/en/info/dlya-inostrannykh-investorov/ob-inostrannykh-investitsiyakh> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁵⁶ A. K. Shurkapil, D.K. Polayev, **a.g.m.**, s. 123-124.

²⁵⁷ İng. Joint Venture Agreement.

²⁵⁸ İng. Product Sharing Agreement (PSA).

²⁵⁹ M.N. Knepel’, **a.g.e.**, s. 70-72.

²⁶⁰ “Sozdaniye Sovmestnykh Servisnykh Predpriyatiy – Aktual’naya Zadacha Pri Realizatsii Masshtabnykh Projektov, Osushchestvlyayemykh GK “Turkmengaz”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/index.php?id=11199> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

yapmaktadır. 2007 yılının başlarında, Türkmenistan'ın başına yeni Devlet başkanının geçmesi ile, “Yetkili Makam” yerine **Türkmenistan Devlet başkanlığına bağlı Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ajansı** enerji ile ilgili tüm işleri devralmıştır. Bu tarihten sonra yabancı şirketlere, Türkmenistan'da hidrokarbon arama ve geliştirmek için lisans iznini verme yetkisi sadece bu Kuruma aittir. Ajans, yabancı şirketler ile karşılıklı yarar sağlanacak şekilde ortak koşulların oluşumunu temin etmektedir. Lisans izinleri doğrudan müzakereler ile yürütülmektedir.²⁶¹

3.2. Türkmenistan'da Üretim Paylaşım Anlaşması İle Çalışan Şirketler

Üretim Paylaşım Anlaşması, petrol arama ve geliştirme için en yaygın sözleşme düzenlemesidir. Üretim paylaşım Sözleşmesi uyarınca, maden kaynakları sahibi olan devlet, arama ve geliştirme faaliyetleri için teknik ve finansal hizmetler vermek üzere anlaşmalı taraf olarak bir yabancı petrol şirketi ile çalışmaktadır. Devleti, hükümet ya da ulusal petrol şirket kurumları temsil etmektedir.

Yabancı petrol şirketleri, petrolün üretiminde aldığı risk ve sunduğu hizmetler için ödül (karşılık) olarak, gelirin bir payına sahip olma hakkını elde eder. Devlet, üretilen petrolün sahibidir ve yalnızca anlaşma yapılan şirket üretim payında yer alma hakkına sahiptir. Hükümet veya Ulusal şirket, istediği takdirde, anlaştığı yabancı şirket ile beraber petrol sahalarında arama ve geliştirme yapabilir. Bunu yanında, Üretim Paylaşım Sözleşmelerinde, her iki tarafın temsil edildiği ve operasyonları kontrol eden ortak bir komitenin kurulması da sıklıkla görülmektedir.

Üretim Paylaşım Sözleşmesi iki şekilde olabilir: Birincisi, yabancı petrol şirketi tüm arama riskini üstlenir. Eğer petrol bulamazsa şirket hiçbir tazminat alamaz. İkincisi, hükümet kaynağın sahibi olduğu gibi tesisatın da sahibi durumundadır. Temel olarak bir Üretim Paylaşım Sözleşmesi dört ana özelliğe sahiptir: Yabancı ortak, hükümete üretim için telif hakkı parası ödemektedir. Telif hakkı ödeyen yabancı petrol şirketi, masrafını karşılamak için önceden belirlenmiş bir üretim payı alma hakkına sahiptir. Ardından üretim kârının geri kalan kısmı, hükümet ve yabancı petrol şirketi arasında önceden belirlenmiş bir pay oranında

²⁶¹ M. N. Knepel, **a.g.e.**, s. 70-72.

paylaşılır. Daha sonra sözleşme yapan yabancı şirket, kâr payı üzerinden gelir vergisi ödemek zorundadır.²⁶²

Üretim Paylaşım Sözleşmesi ile Türkmenistan'da enerji sektöründe faaliyet gösteren yabancı şirketlerle ilgili aşağıda ayrı başlıklar altında bilgi verilmiştir.

3.2.1. PETRONAS (Malezya)

Petronas, (Petroliam Nasional Berhad),²⁶³ Malezya'nın ulusal petrol ve doğalgaz şirketidir. Şirket 1974 senesinde kurulmuştur. Gelişmiş teknolojisiyle doğal kaynakları zor ortamlarda bile çıkarmayı başaran Petronas, 50'den fazla ülkede faaliyet göstermektedir.²⁶⁴ Petronas şirketinin yurtdışındaki kollarında biri olan **PETRONAS Carigali (Turkmenistan) Sdn. Bhd.** Türkmenistan'da enerji sektöründe çalışmalar yapmaktadır.²⁶⁵

Petronas, Türkmenistan Hükümeti ile ilk Üretim Paylaşım Anlaşması imzalayan şirkettir. 1996 senesinde imzalanan bu sözleşmeye göre Malezya şirketi, Hazar Denizi'nin Türkmen kısmında 1.900 km² yeri kapsayan I. Blokta hidrokarbon üretmek için lisans almıştır.²⁶⁶ I. Blok Gubkin, Jdanov, Livanov gibi önemli doğal kaynak yataklarını içermektedir.²⁶⁷ Petronas Türkmenistan'a ilk giriş yapan şirketlerden biri olmasından dolayı, şirkete Sovyetler döneminde keşfedilen ve işletilmekte olan kuyuların yoğunlukta olduğu sahanın verilmesi gayet doğaldır.

Petronas şirketinin Türkmenistan'ın enerji kaynakları ile ilgili çalışmalara getirdiği yenilik 1991 senesinde bağımsızlığını kazanan ülkede ilk olarak denizde (offshore) bulunan petrol yatağında sondajlama yapmasıdır. Petronas Carigali'nin, 1998'de Livanov yatağının doğusunda yer alan şimdiki Magtımkuili yatağında

²⁶² Kristen Bindemann, **Product- Sharing Agreements; An Economic Analysis**, Oxford Institute for Energy Studies, 1999, s. 1,13.

²⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fred R. Von Der Mehden, Al Troner, "PETRONAS: A National Oil Company With an International Vision", **The Jamse A. Barker III Institute for Public Policy**, Rice Üniversitesi, Mart 2007.

²⁶⁴ <http://www.petronas.com.my/about-us> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁶⁵ **Annual Report 2016**, Petroliam Nasional Berhad, s. 6.

²⁶⁶ "Petronas in Turkmenistan, A Mutually Beneficial Partnership", **Nada**, S. 3, Kuala Lumpur, 2009, s. 5,9.

²⁶⁷ "Malaziytsy na Kaspıi", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16957> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

sondajlama işlemleri yapmasından sonra, Hazar Denizi'nin Türkmen kıyısında yeni kuyular kazılmaya başlanmıştır.²⁶⁸

Petronas'ın işlemlerini sürdürdüğü alanda, 75 milyon ton kanıtlanmış petrol ve 245 milyar m³ doğalgaz rezervi bulunmaktadır. Şirket Hazar'ın Türkmen kıyısından sadece petrol değil doğalgaz da üretmektedir. Malezya şirketi sayesinde Türkmenistan'da sadece karadan (onshore) değil, deniz altından (offshore) da doğalgaz çıkarılıp işlenmeye başlanmıştır.²⁶⁹

Petronas, Türkmenistan'da ürettiği doğalgazı Türkmenistan devletine satmaktadır. Türkmenistan kendi sahasında yer alan doğal kaynağı, yabancı şirketten satın almaktadır. Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ajansı ile Türkmenistan'ın devlet kuruluşu olan Türkmengaz, Petronas şirketi ile doğalgaz alım-satımı için 2011'de anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre Petronas senelik, Türkmengaz'a 5 milyar m³ doğalgaz satmaktadır. Türkmengaz Petronas'tan satın aldığı doğalgazı Körpece-Kurtkuyu doğalgaz boru hattı ile İran'a satmaktadır.²⁷⁰ Türkmengaz'ın aldığı miktar belliyken hem Petronas hem de Ajans, Türkmen doğalgazının ne kadara Türkmenistan'a satıldığını açıklamamaktadır.

Üretilen gaz, Kiyanlı'da bulunan Petronas Gaz ve Enerji Terminali'nde hazırlanmakta ve işlenmektedir. Tesisin bina altyapısı Türk firması olan GAP İnşaat şirketi tarafından yapılmıştır.²⁷¹ Tesis senelik 10 milyar m³ doğalgaz işletebilme kapasitesindedir ancak senelik 5 milyar m³ doğalgaz işletmektedir. Ayrıca tesis senelik 2.4 milyon ton gaz kondansatı üretebilmektedir.²⁷² Bunun dışında terminalde Malezya şirketinin 60 bin m³ doğalgaz saklayabilecek kapasitede deposu bulunmaktadır.²⁷³ Şirketin 2016 başlarındaki açıklamasına göre, Türkmenistan'daki projelere yaptıkları yatırımın maliyeti 5 milyar doları aşmıştır.²⁷⁴

Petronas Türkmenistan'da sadece enerji alanında çalışmalar yapan bir şirket değildir. Petronas şirketi Türkmenistan'da yapılan çeşitli ulusal ve uluslararası

²⁶⁸ "Petronas in Turkmenistan...", s. 9.

²⁶⁹ Oleg Lukin, **a.g.m.**, s. 84.

²⁷⁰ Aynı.

²⁷¹ <http://www.gapinsaat.com/petronas-gaz-ve-enerji-terminali> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁷² <http://turkmenpetroleum.com/ru/2017/03/03> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁷³ Vladimer Komarov, "Neftanyye Platformy Uhodyat v More", <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=7851> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁷⁴ "The President of Turkmenistan and the Head of the Ministry of Foreign Affairs of Malaysia Discussed Areas of Cooperation", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1623> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

etkinliklere de destek vermektedir. Türkmenistan devletinin her sene düzenlediği Uluslararası Petrol ve Doğalgaz Konferansları'nın sponsorları arasında yer almaktadır.²⁷⁵ Ayrıca 2017'de Aşgabat'ta gerçekleştirilen, 5. Asya Kapalı Salon ve Dövüş Sanatı Oyunları'nda resmi ortaklık yapan altı firmadan biri olmuştur.²⁷⁶ Görüldüğü gibi şirket Türkmenistan'da sosyal hayata da katkı sağlamaktadır.

Malezya şirketinin Türkmenistan'a katkıları sadece ülkeye gelen ilk şirketlerden biri olması veya resmi etkinliklerde sponsor olmasıyla sınırlı değildir. Petronas, Türkmenistan'da bulunan diğer yabancı firmalardan farklı olarak, çeşitli alanlarda Türkmen uzmanların yetiştirilmesine katkı sağlamaktadır. Petronas, 1998 senesinden beri her sene, sınavda başarı gösteren Türkmen gençlerine, Malezya'da bulunan PETRONAS Teknoloji Üniversitesi'nde (UTP) lisans ve lisansüstü eğitim görmek üzere burs vermektedir. Şirketin bu çalışmaları halen kesintisiz devam etmektedir.²⁷⁷ Bunun dışında Petronas'ın petrol çıkardığı I. Bloka 80 km uzaklıktaki Türkmenbaşı şehrinde,²⁷⁸ PETRONAS Petrol Teknoloji Enstitüsü'nün (INSTEP) birlikteliğiyle, teknisyenlerin yetiştirilmesi için Eğitim Merkezi çalışmaktadır. Türkmen teknisyenleri burada bir sene eğitim gördükten sonra, petrol operasyon işlemlerinde çalışma yetkisine sahip olmaktadır.²⁷⁹

3.2.2. ENI (İtalya)

Türkmenistan'ın İtalyan ENI şirketi ile dolaylı olsa da ilk teması Sovyet zamanına dayanmaktadır. Türkmenistan'ın Sovyetler Birliği'nin üyesi olduğu zamanda, ENI SSCB ile birtakım anlaşmalar yapmıştır. Bunların ilki petrol ticareti olmak üzere 1931 senesine kadar dayanmaktadır.²⁸⁰

1969'da İtalya ile SSCB arasında yapılan doğalgaz alım-satım anlaşması ENI ve Gazprom tarafından imzalanmıştır. İtalyan ENI, Gazprom'dan senelik alacağı 6 milyar m³ doğalgaz için, 200 milyar dolar ödemiştir. Bunun yanında,

²⁷⁵ <http://oilgasturkmenistan.com/Sponsorship> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁷⁶ Official Partners, 5th Asian Indoor and Martial Arts Games, http://ashgabat2017.com/official_partners (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁷⁷ "The Head of "PETRONAS" Has Declared Determination for Expansion of Partnership With Turkmenistan", <http://www.oilgas.gov.tm/blog/542> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁷⁸ Yazkuli Mammedov, "Turkmenistan Policy of Peace and Neutrality", **Petronas Upstream Magazine Flow**, S. 3, Ağustos-Eylül 2015, s. 56.

²⁷⁹ "Petronas in Turkmenistan...", s. 6-7.

²⁸⁰ Marshall I. Goldman, **Petrostate Putin, Power and the New Russia**, Oxford University Press, 2008, s. 137.

altyapı inşaatları için gereken teknolojik donanımı sağlamakla da yükümlü olmuştur. Sovyetlerin dağılması ardından, İtalyan şirketi aynı güzergahtan doğalgaz alımı için bu kez Rus şirketi Gazprom ile anlaşmayı devam ettirmiştir.²⁸¹

ENI Şirketi,²⁸² Türkmenistan'ın batısında yer alan Nebitdağ petrol sahasında çalışmaktadır. Bu sahada önceden İngiliz şirketi olan Burren Energy çalışmış olsa da, İtalyan ENI şirketinin, Burren Energy'yi tamamen satın alması ile, Nebitdağ petrol ve doğalgaz sahasının kontrolü İtalyan şirketine geçmiştir.

İngiliz Şirketi olan Burren Energy, 1994'te kurulmuştur. Şirketin ilk faaliyeti, Hazar Denizi'nde petrol ticareti yapmak olmuştur. Özellikle Türkmen petrolünün Rusya'ya taşınmasını sağlamıştır. Sonrasında, Burren Energy petrolün sadece taşınmasında değil, üretiminde de yer almak için, Türkmen hükümeti ile Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır. 1996 senesinde **Nebitdağ** projesinin ortaklarından olan Burren Energy, 2000'den sonra bağımsız operatör konumuna gelmiştir.²⁸³ Burren Energy, Türkmenistan'ın kara kısmında petrol çıkartma izni alan ilk yabancı şirkettir. Ocak 2008'de ENI 2.36 milyar Euro'ya, Burren Energy Plc. şirketinin tüm sermayesini satın almıştır. Bunun içerisine Kongo ve Türkmenistan'da bulunan tüm üretim hakları da dahildir.²⁸⁴

ENI Şirketinin Türkmenistan'da çalışması ise 2008 senesinde başlamıştır. Burren Energy'yi satın almasının ardından İtalyan Şirketi, Nebitdağ sahasında petrol üretiminin %100 sahibi olarak tek başına operatör konumuna geçmiştir. Şirketin asıl petrol çıkardığı yatak, 2006 senesinden beri üretim yapılan Burun petrol yatağıdır.²⁸⁵ Çalışma bölgesinin toplam alan ise 200 km² olup 180 km²'si ENI şirketine aittir.²⁸⁶ Şirket Türkmenistan'da çalışmaya başladıktan bir sene sonra, Aralık 2009'da Türkmenistan hükümeti ile, ülkenin petrol endüstrisinin geliştirilmesini ve güçlendirmesini amaçlayan bir mutabakat anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile ENI, ülkenin petrol ve doğalgaz potansiyelini belirtmek için yapılan araştırmalarda devlet kurumları ve Hidrokarbon Ajansları ile

²⁸¹ Stylianos A. Sotiriou, **Russian Energy Strategy in the European Union, the Former Soviet Union Region and China**, Londra, Lexington Books Yay, 2015, s. 150.

²⁸² Şirket daha önce, Ente Nazionale Idrocarburi adıyla bilinmektedir.

²⁸³ “Rabotayushaya na Turkmenkom Shelfe Kaspiya Burren Energy Voshla v Top 200 Kompaniy Velikobritanii po Rynochnoy Kapitalizatsii”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16698> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁸⁴ **Annual Report 2008**, ENI, Roma, 2009, s. 5.

²⁸⁵ **Annual Report 2008**, ENI, 2009, Roma, s. 27.

²⁸⁶ **Annual Report 2009**, ENI, 2010, Roma, s. 23.

işbirliği yapacağını, enerji endüstrisinin kalkınması ve teknolojik açıdan gelişmesi için destek sağlayacağını beyan etmiştir.²⁸⁷

Kasım 2014’de, Türkmenistan’ın Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ajansı, Türkmennebit ve ENI arasında, Türkmenistan’ın batısında yer alan Nebitdağ sahasının geliştirilmesi üzerine üç taraflı Üretim Paylaşım Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile ENI, Burren Energy’den devraldığı Nebitdağ petrol sahasının geliştirilmesi anlaşmasını, Türkmen Yetkilileri ile yenilemiş ve geçerliliğini Şubat 2032’ye kadar uzatmıştır. Ancak önceden tek başına operatörü olduğu bu sahanın %10 hissesini Türkmennebit’e devretmiştir.²⁸⁸

ENI Türkmenistan Ltd. günlük ortalama, 9 bin varil petrol ve 6 milyon m³ doğalgaz çıkarmaktadır.²⁸⁹ Üretim ağırlıklı olarak Burun petrol yatağından sağlanmaktadır. ENI, Türkmen yetkili makamları ile takas anlaşması yapmıştır ve buna göre, üretilen petrol, Türkmenbaşı rafineri fabrikasına gönderilmektedir, karşılığında ENI, Hazar’ın kıyısında yerleşen Okeram terminalinden eşdeğer miktarda petrol almaktadır. Doğalgaz ise şirketin kendi ihtiyaçları için kullanılmakta olup, artan miktar, ulusal dağıtım şebekeleri vasıtasıyla, Türkmenistan’ın petrol şirketi olan Türkmennebit’e teslim edilmektedir.²⁹⁰

ENI, ürettiği hidrokarbonlardan sadece petrolü transfer edebilmektedir. Şirket, Türkmen gazını, sıvı şekilde Avrupa’ya ulaştırmayı düşünmektedir. Gazın Türkmenistan’dan Avrupa’ya taşınması konusunu ENI, Azerbaycan yetkililerine teklif etmiştir. Taraflar bu konuya sıcak bakmış olsalar da henüz kayda değer gelişme olmamıştır.²⁹¹

3.2.3. Mitro International (Avusturya)

Mitro International Limited, 2000 yılında petrol ve doğalgaz sektöründe doğal kaynakların keşfi, araştırılması ve geliştirilmesinde çalışmak üzere kurulmuştur. Aynı sene içinde Mitro, Türkmenistan’ın batısında yer alan Hazar

²⁸⁷ A.g.r., s. 15,151.

²⁸⁸ “Eni Strengthens Its Presence in Turkmenistan”, https://www.eni.com/en_IT/media/2014/11/eni-strengthens-its-presence-in-turkmenistan (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁸⁹ Annual Report 2016, ENI, Viterbo, 2017, s. 35.

²⁹⁰ “Eni’s Activities in Turkmenistan”, https://www.eni.com/enipedia/en_IT/international-presence/asia-oceania/enis-activities-in-turkmenistan.page (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁹¹ “Turkmeno-Azerbaydjanskiy Kokteyl”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/34978.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

(esk. *Çeleken*) petrol sahasında bulunan Doğu Çeleken’de üretim yapacak olan Türkmennebit ile beraber çalışmak üzere projeye ortak olmuştur.²⁹²

2001’de Avusturya Şirketi olan Pado Oil and Chemical S.A. Corporation’un²⁹³ **Hazar** projesindeki tüm sözleşme haklarını ve yükümlülüklerini bir diğer Avusturya Şirketi olan Mitro International’a devretmesiyle, Mitro uzun vadeli petrol ve doğalgaz projesinin tam üyesi olmuştur. Bu nedenle Mitro, Hazar projesinin tek yabancı yatırımcısı konumundadır.²⁹⁴ Hazar bölgesinde işlem yapan ve projesinin operatörü Türkmennebit şirkettir, projenin tek ortağı ise %48 hisseye sahip Mitro International’dır. Taraflar 25 yıllık Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamış ve bu sözleşme 2025 senesine kadar geçerli olmaktadır.²⁹⁵

Mitro, Hazar projesinde efektif yatırımlar yapmaktadır. Ayrıca mühendis, teknisyen ve modern teknik ekipmanlar sağlamaktadır. Şirket petrolün sadece üretim değil ticaret/pazarlama bölümünü de üstlenmiştir. Mitro International, Hazar konsorsiyumu tarafından üretilen petrolü Akdeniz’e ulaştırarak Batı Avrupa pazarına satmaktadır.²⁹⁶

2007’de Mitro şirketinin CEO’su Boris Levenstein, Türkmenistan Devlet başkanı ile yaptığı görüşmede, Mitro International ve Avusturya şirketi olan Delta Grup ile beraber Hazar Denizi’nin Türkmen kısmında çalışmalar yapmak istediklerini bildirmiştir. Buna karşılık Türkmenistan Devlet başkanı Berdimuhamedov, Türkmenistan’ın verimli işbirliklerine açık olduğunu belirtmiş olsa da henüz bu konuda herhangi bir gelişme olmamıştır.²⁹⁷

3.2.4. Dragon Oil (BAE)

Dragon Oil,²⁹⁸ Türkmen Hükümeti ile Üretim Paylaşım Anlaşması’nı Kasım 1999’da imzalamıştır. Ancak Sözleşme 1 Mayıs 2000 tarihinden itibaren yürürlüğe

²⁹² **Investment Opportunities in Turkmenistan...**, s. 40.

²⁹³ Robert E. Looney, **Handbook of Oil Politics**, Londra, Routledge Yay, 2012, s. 200.

²⁹⁴ “Khazar’s Reliable Partner, A Competent Investor Is An Earnest Of Success In Any Promising Project”, Ed. Mihail Pereplesnin, **Turkmenistan**, S. 6 (27), Aşabat, Haziran 2007, s. 51.

²⁹⁵ M. N. Knepel, **a.g.e.**, s. 74.

²⁹⁶ “Khazar’s Reliable Partner...”, **Turkmenistan**, s. 48.

²⁹⁷ “Delta and Mitro Companies Meet With Turkmen President”, <http://www.turkmenistan.ru/en/node/5889> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁹⁸ 1971’de İrlanda’da Oliver Prospecting & Mining Co. Limited Şirketi kurulmuştur. 1993’de bu şirketin ismi Dragon Oil olmak üzere değiştirilmiştir. 1998’de şirketin % 46 payına sahip BAE’nin Ulusal Petrol Şirketi ENOC hissesini %69.4’e çıkarınca Dragon Oil’in merkezi ofisi Dubai’ye

girmiştir. Şirket, 25 seneliğine, **Çeleken Sözleşmesi** altında,²⁹⁹ Hazar Denizi'nin Türkmen kısmında yer alan II. Blokta petrol ve doğalgaz kaynaklarını geliştirmek ve araştırmak için lisans izni almıştır. Ayrıca Üretim Paylaşım Anlaşmasına göre, Dragon Oil istediği taktirde sözleşme süresini 10 yıl daha uzatma hakkına sahiptir.³⁰⁰ Projenin finansman kaynağı ise Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) olmuştur.³⁰¹

Dragon Oil, Türkmenistan'ın Hazar (*esk. Çeleken*) yarımadasının batısında, Hazar Denizi'ne uzanan Çeleken petrol doğalgaz sahasında çalışmaktadır.³⁰² Burası 950 km²'lik alandan oluşmakta olup Ceytun (*eski LAM*) ve Ciğalbeg (*eski Jdanov*) olmak üzere iki önemli hidrokarbon yatağını kapsamaktadır.³⁰³ Bu yataklar Sovyetler döneminde keşfedilmiş ve üretime açılmıştır. Jdanov petrol yatağı 1968'de keşfedilmiş ve ilk üretim 1972'de yapılmıştır. Lam yatağı ise 1972'de bulunmuş ve ilk petrol üretimi 1978'da gerçekleştirilmiştir. Dragon Oil bu bölgede 2000 senesinde çalışmaya başlamıştır. 2005'te iki yatağın da 3D Sismik araştırmaları tamamlanmış ve ardından yataklarda yeni kuyular açılmıştır.³⁰⁴ 2016 senesine gelindiğinde ise burada 100'den fazla kuyunun kazıldığı görülmektedir.³⁰⁵

Dragon Oil, Türkmenistan'da en çok yatırım yapan şirketlerden biridir. Sözleşme bölgesi olan Çeleken alanının geliştirilmesine, 15 yılı aşkın süre içerisinde 5 milyar dolar yatırım yapılmıştır.³⁰⁶ BAE şirketi eski Sovyet'ten kalma kuyuları tamir etmiş ve yeni kuyularda sondajlar açmıştır. Denizaltı boru hatları çekmiştir. Dragon Oil Türkmenistan'da, senelik kapasitesinin 2.5 milyon ton³⁰⁷ olan

taşınmıştır. 2015'de ENOC geri kalan hisseleri de satın alarak, Dragon Oil şirketine tamamen sahip olmuş ve böylece şirket İrlanda ve Londra borsalarından çekilmiştir. Şirketin tarihçesi için bkz. <http://www.dragonoil.com/about-us/our-history/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

²⁹⁹ **Investment Opportunities in Turkmenistan...**, s. 62.

³⁰⁰ "Product Sharing Agreement", <http://www.dragonoil.com/operations/turkmenistan/production-sharing-agreement/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁰¹ "Dragon Oil, European Bank for Reconstruction and Development", <http://www.ebrd.com/work-with-us/projects/psd/dragon-oil.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁰² Dragon Oil, sadece Türkmenistan'da üretim yapmaktadır. Tunus, Irak, Afganistan, Mısır ve Filipinlerde arama ve keşif gerçekleştirmektedir. Bkz. **Annual Report 2014**, Dragon Oil plc.

³⁰³ **Annual Report 2007**, Dragon Oil plc., s. 3, <https://www.dragonoil.com/information/download-centre/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁰⁴ **A.g.r.**, s. 2.

³⁰⁵ Lidiya Parkhomchik, "Turkmenistan's Offshore Oil And Gas Exploration In The Caspian Sea, Weekly Analysis", **Eurasian Research Institute**, Akhmet Yassawi University, e-bulleten, No. 72, Haziran 2012.

³⁰⁶ "Investments of "Dragon Oil (Turkmenistan) Ltd." in Turkmenistan Reached US \$ 5 billion", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/159> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁰⁷ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 77.

ilk özel petrol rafineri tesisini kurmuştur.³⁰⁸ **Alaca** petrol yükleme terminali yeniden inşa edilmiş, büyük gemilerin yanaşabilmesi için eski port geliştirilmiştir.³⁰⁹ Yataklardan çıkartılan doğalgaz ve petrol, denizden boru hattı ile işletilmek üzere karada bulunan tesislere getirilmektedir. Dragon Oil'in çalıştığı bölgede, kendine ait tesisleri bulunmaktadır: **Merkezi İşleme Tesis** (CPF), **Gaz ve Petrol Arıtma Tesis** (OGS). İşletilen petrol Dragon Oil'in **Karagel Petrol Deposunda** (Karagel Tank Farm) saklanmaktadır. İhraç edilmek üzere petrol, Alaca limanından tankerlere yüklenmektedir.³¹⁰ Yenilenen limanda artık aynı anda iki tanker doldurulabilmektedir. Genel itibarıyla petrol ticaretinin aşamaları olan petrolün hazırlanması, depolanması ve nakliyesi için gereken istasyonlar yapılmıştır. Sonuç olarak, buradaki yatırımlar sayesinde Çeleken sözleşme alanındaki günlük ortalama petrol üretimi 2000'de yaklaşık 7 bin varilden 2014'de 100 bin varile kadar çıkmıştır.³¹¹

Petrol, Hazar Denizi'nden tankerlerle taşınmaktadır. İran'a ambargo uygulanmadan önce, Dragon Oil çıkarttığı petrolünün büyük kısmını Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Neka limanına taşımaktaydı. Şirket İran hükümeti ile takas³¹² anlaşması yapmıştır.³¹³ Buna göre Dragon Oil İran'ın Hazar kıyısında İran Ulusal Petrol şirketine teslim ettiği Türkmen petrolünün yerine, Basra Körfezi'nden uluslararası sulara çıkarılmak üzere İran petrolü almaktaydı.

2007'de Dragon Oil 8.6 milyon varil petrol ihraç etmiştir. Bunun %83'ü Neka portuna ulaşırken (2006'da %89), geri kalanı Bakü üzerinden transfer edilmekteydi.³¹⁴ İran'a uygulanan yaptırımların ardından petrol ticaret yolu ilk başta Batum ve Mahaçkale limanlarına³¹⁵ doğru kaymışsa da 2013'de BTC ham petrol hattının açılması ile tamamen Bakü'ye çevrilmiştir. 2014'de Dragon Oil'in ihraç edilen 13.5 milyon varil petrolün tamamı Bakü, Azerbaycan üzerinden

³⁰⁸ <http://www.turkmenistan.ru/en/node/5428> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁰⁹ "Development of New Port Under Way in Turkmen Peninsula of Cheleken", <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/14990.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³¹⁰ **Annual Report and Accounts 2013**, Dragon Oil plc., s. 9, <https://www.dragonoil.com/information/download-centre/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³¹¹ "Dragon Oil-Turkmenistan: Hyzmatdashlygyn Onyn Tejribesi", <http://www.oilgas.gov.tm/tm/compositions/42> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³¹² Yaygın olarak "swap" diye bilinmektedir.

³¹³ **Annual Report 2013**, Dragon Oil plc., s. 41, <https://www.dragonoil.com/information/download-centre/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³¹⁴ **Annual Report 2007**, Dragon Oil plc., s. 6.

³¹⁵ Y. Hodjamuradov, **a.g.m.**, s. 10.

taşınmıştır.³¹⁶

Bağımsız enerji danışmanlığı 2014 yıl sonu için, Dragon Oil'in kanıtlanmış ve tahmini rezerv miktarının 663 milyon varil petrol ve 1.3 trilyon doğalgaz olduğunu belirtmiştir.³¹⁷ 2015 için kanıtlanmış muhtemel rezerv miktarı ise 839 milyon varil petrol ve 27 milyar m³ doğalgaz olarak tahmin edilmekteydi.³¹⁸

3.2.5. Maersk Oil (Danimarka)

Danimarka şirketi olan Maersk Oil, Türkmenistan hükümeti ile Aralık 2002'de Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır. Anlaşma Hazar Denizi'nin Türkmen kısmının kuzeyinde yer alan 11. ve 12. Bloklarını kapsamaktaydı.³¹⁹ Daha sonra ortak olarak projeye Alman şirketi Wintershall katılmıştır ve projenin %20 hissesini elde etmiştir, geri kalan %80 ise Maersk Oil'e aitti.³²⁰ Ancak 2007'de ortak konsorsiyuma Hindistan'ın ONGC Mittal Energy Limited (OMEL) şirketi de katılınca hisse oranları değişmiştir. Son duruma göre hisseler şu şekilde paylaşılmıştır: %34 Maersk Oil, %36 Wintershall (operatör), %30 payı da OMEL.³²¹

11. ve 12. Blokları cazip kılan ise, etrafında yüksek petrol rezervine sahip yatakların bulunmasıdır. Konsorsiyumun geliştireceği bloklardan sadece 35 km uzaklıkta, güneybatı yönünde Azerbaycan'ın izniyle BP tarafından işletilen, zengin petrol rezervine sahip Azeri (*tkm. Hazar*)- Çırağ (*tkm. Osman*) ve Güneşli yatağı yer almaktadır.³²² Ayrıca 11. ve 12. Bloklar, Serdar (*az. Kepez*) yatağına yakın olduğu gibi, Petronas'ın geliştirdiği 1. Blokun Kuzeybatısındadır. Anlaşmanın yapıldığı sırada, 11. ve 12. Bloklar için tahmin edilen petrol rezervi ise 300 milyon tondur.³²³

Öncelikle Bloklarda sismik araştırmalar ve birinci kontrol amaçlı kuyu

³¹⁶ **Annual Report 2014**, Dragon Oil plc., s. 18.

³¹⁷ **A.g.r.**, s. 22,26.

³¹⁸ "Dragon Oil Reports %73 Increase in Profits", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/3954> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³¹⁹ "Na Usloviyah Soglasheniy o Razdele Produktsii v Turkmenii Realizuyetsya pyat' Proektov", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/15033> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³²⁰ Y. Hodjamuradov, **a.g.m.**, s. 9.

³²¹ **TERI Energy Data Dictionary and Year Book 2009**, Yeni Delhi, The Energy and Resources Institute Yay, 2009, s. 80.

³²² **Investment Opportunities in Turkmenistan...**, s. 40.

³²³ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 39.

sondajı Maersk Oil ve Wintershall tarafından yapılmıştır.³²⁴ İlk kuyu Garadaşlı'da açılmıştır. İlk sondaj açma esnasında petrol ve gaz oluşumlarına rastlanmış ancak 5000 metreye inmeden, 3900 metreden sonra teknik arızalar yaşanmış ve işlemler durdurulmuştur.³²⁵ Sonrasında konsorsiyum 2008 yılında keşif amaçlı ikinci bir kuyu sondajı açmıştır. İkinci kuyu sondajının açılmasında doğal kaynaklara rastlanılmamıştır.³²⁶ Bunun ardından Hindistanlı ortak OMEL, Konsorsiyumdan 2010 yılı başlarında çekilmiştir.³²⁷ Aynı sene içerisinde Maersk Oil ve Wintershall 25 yıllık Üretim Paylaşım Anlaşması yaptıkları 11 ve 12 Bloklardan vaz geçmiştir.³²⁸

3.2.6. CNPC (Çin)

CNPC, Çin'in 1988'de kurulan Ulusal Petrol ve Doğalgaz şirkettir.³²⁹ Çin'in en büyük enerji şirketi olup dünyada enerji sektöründe ilk üçte yer almaktadır.³³⁰ CNPC'nin milyondan fazla çalışanı vardır ve 30'dan fazla ülkede çalışmalar yapmaktadır.³³¹

CNPC, Türkmenistan'da 2002 senesinden beri çalışmakta³³² olsa da, ülkede önemli konuma gelmesi, Devlet başkanı Berdimuhamedov'un hükümetin başına geçmesi ile Çin-Türkmenistan ilişkilerin yeni seviyeye ulaşmasından sonra olmuştur. 2006'da, Türkmenistan'ın ilk Devlet başkanı Saparmurat Niyazov döneminde, Çin ile Türkmenistan arasında senelik 30 milyar m³ doğalgaz alım-satım anlaşması yapılmıştır.³³³ Temmuz 2007'de ise CNPC, Türkmenistan'ın

³²⁴ **Annual Report 2007-08**, Oil and Natural Gas Corporation Limited, Yeni Delhi, s. 173.

³²⁵ "Exploration and Production: Production at New High", <https://www.wintershall.com/press-media/press-releases/detail/exploration-and-production-production-at-new-high.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³²⁶ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 38-39.

³²⁷ **A.g.e.**, s. 39.

³²⁸ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 74.

³²⁹ Michal Meidan, **The Structure of China's Oil Industry: Past Trends and Future Prospects**, Oxford Institute for Energy Studies, Mayıs 2016, s. 13.

³³⁰ About CNPC, http://www.cnpc.com.cn/en/aboutcnpc/aboutcnpc_index.shtml (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³³¹ **2016 Annual Report**, CNPC, s. 38, <http://www.petrochina.com.cn/ptr/ndbg/201704/6b8ec9312f76499e9f06d14a02323417/files/7053dfc5b53642b48af5dafb1a4e4897.pdf>

³³² Turkmenistan CNPC, <http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/201405/a25e950e5db1437b9ec5a7f6a0a77f79.shtml> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³³³ Ivan Vladimirovich Ippolitov, "Kitaisko-Turkmenskiye Otnosheniya: Ot Vzaimnoi Vygody k Neravnomu Partnerstvu?", **Problemy Natsional'noi Strategii**, S. 3, 2017, s. 94.

doğusunda, Lebap vilayetinde Amuderya'nın sağ kenarında **Bagtیارlık** sözleşme alanında doğalgaz üretimi için Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ulusal Ajansı ve Türkmengaz ile Türkmenistan'da 32 senelik Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır.³³⁴ Anlaşmada Türkmen tarafını temsil eden Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ulusal Ajansı, Çinli şirkete doğalgaz üretimi için lisans verirken, Türkmengaz ise buradan üretilecek olan doğalgazın Çin'e satılması rolünü üstlenmiştir. Böylece, Çin ile Türkmenistan arasında 2006'da yapılan doğalgaz alım-satım anlaşmasında belirlenen senelik 30 milyar m³'ün bir kısmının CNPC kontrolünde olan Amuderya'nın sağ kıyısında yer alan Bagtیارlık sözleşme alanından temin edileceği kararı alınmıştır.³³⁵ 2009'da iki ülke arasındaki senelik 30 milyar m³ doğalgaz alım-satım anlaşması 40 milyar m³'e çıkarılmıştır.³³⁶ Çin ulusal şirketi, Çin'in satın alacağı doğalgazın bir miktarını kendi üretilip kendine satması ile kalmamış, doğalgaz ticareti için Türkmenistan sınırından geçen boru hatlarını da kendisi inşa etmiştir. Üstelik bu boru hatlarına doğalgaz sağlayacak tesisleri de CNPC tarafından yapılmıştır.

Üç koldan oluşan Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının iki kolu Türkmenistan'dan geçmektedir. Bunların biri Türkmengaz'ın kontrolünde olup **Malay ve Bagtیارlık** yataklarından başlayarak 184.5 km'si Türkmenistan sınırından geçmektedir. Bir diğeri ise Çin Ulusal Petrol Doğalgaz Şirketi'nin Üretim Paylaşım Anlaşması altındaki Bagtیارlık sözleşme alanından başlamakta olup, 76 km'si Türkmenistan toprağından geçmektedir.³³⁷ Boru hattının Türkmen sınırındaki inşasını ve finans kaynağını üstlenen Çin Ulusal şirketi, Ağustos 2007'de boru hattının ilk kolunun inşasına başlamış ve Aralık 2009'da rekor bir sürede bitirmiştir.³³⁸ İkinci kolu ise 2014'te açılmıştır.

Orta Asya-Çin boru hattı A, B, C hattı olmak üzere birbirine paralel üç doğalgaz boru hattından oluşmaktadır. Senelik 55 milyar m³ kapasitesi olan bu hat için 40 milyar m³ Türkmenistan'dan, Özbekistan'dan 10 milyar m³ ve

³³⁴ CNPC in Turkmenistan, http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/country_index.shtml (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³³⁵ Tahmini doğalgaz rezervi: 1.3 trilyon m³.

³³⁶ "Turkmenistan Obespechit Postavku do 40 mlrd. kub.m Prirodnogo Gaza v Kitay", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26678> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³³⁷ "Türkmenistanyn Esasy Gaz Geçirijileri", <http://www.energyashgabat2017.gov.tm/tk/news/5> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³³⁸ E. V. Savkovich, "Torgova- Ekonomicheskoe Sotrudnichestvo KNR s Respublikoy Turkmenistan (1992- 2010)", **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, 2011, s. 89.

Kazakistan'dan 5 milyar m³ doğalgaz temin edilerek Çin'e ihraç edecektir.³³⁹ Boru hattının ikisi Türkmenistan'dan, biri Özbekistan'dan başlamaktadır. Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattı Özbekistan ve Kazakistan sınırlarından geçerek Çin'e ulaşmaktadır.

Orta Asya-Çin boru hattı açılışından (A hattının açılması, 2009 Aralık) 2016 yılının Aralık ayına kadar Türkmenistan'dan Çin Halk Cumhuriyeti'ne toplamda 152.9 milyar m³ doğalgaz gönderilmiştir. Bunların 100.5 milyar m³'ü Türkmengaz tarafından karşılanmıştır, geri kalan 52.4 milyar m³'ü ise CNPC'nin Üretim Paylaşım Anlaşması imzaladığı Bahtiyarlık sözleşme alanından temin edilmiştir.³⁴⁰ 2017'de Türkmenistan Çin'e 31.7 milyar m³ doğalgaz satmıştır.³⁴¹

Eylül 2013'te Türkmenistan ve Çin liderlerinin görüşmelerinden sonra, Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının dördüncü kolu olacak D hattını inşaat etme kararı alınmıştır. Yapılacak D hattının, Türkmenistan'dan başlayarak, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'dan geçerek Çin'e ulaşacak yeni bir güzergah boyunca yapılması hedeflenmiştir.³⁴² Böylece, Çin ithal ettiği doğalgazı ülkesinin orta kısmına transfer edebileceği gibi, daha önceden inşaat edilen A, B, C hatlarında transit ülke konumunda olmayan Tacikistan ve Kırgızistan'ı da D hattına dahil ederek, tüm Orta Asya ülkelerini enerji işbirliğinde buluşturmuştur.

D hattının kapasitesi senelik 25 milyon m³ olup, doğalgaz temini ise Galkınış sahasından yapılacaktır. Böylece 40 milyon m³ üzerine 25 milyon m³ daha doğalgaz eklenmek suretiyle, Türkmenistan ile Çin arasında senelik 65 milyar m³ doğalgaz alım-satım anlaşması yapılmıştır.³⁴³

Hatırlatmak gerekir ki Galkınış doğalgaz sahasının geliştirilmesinin ilk etabında yer alan, Güney Yolöten alanında 28 sondaj açma çalışmasını 2006'da CNPC'nin alt kuruluşu olan Chuanqing Drilling Engineering Company Ltd. gerçekleştirmiştir.³⁴⁴ Ayrıca Galkınış sahasının geliştirilmesi için bölgede ikinci doğalgaz işletme tesisinin inşasını Türkmengaz ile birlikte CNPC'in yapacağına dair anlaşma imzalanmış olup, çalışmalar başlatılmıştır.

³³⁹ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 76.

³⁴⁰ "Merkezi Aziya Gaz Geçirijisi Ulanlyp Bashlany Bari, Turkmenistandan Hytaya 152,9 Mlrd Kub Metr Gaz Iberildi", <http://www.oilgas.gov.tm/tm/blog/634> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁴¹ **BP Statistical Review of World Energy 2018**, S. 67, s. 34.

³⁴² John Roberts, **a.g.m.**, s. 8.

³⁴³ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 77.

³⁴⁴ Ivan Ippolitov, **a.g.m.**, s. 97-98.

Bunların dışında CNPC, Gumdag ve Hazar Denizi'nde olmak üzere iki petrol alanının geliştirilmesinde, Türkmenistan'ın Ulusal petrol şirketi olan Türkmennebit ile ortak projede yer almaktadır.³⁴⁵

3.2.7. Buried Hill Energy

Buried Hill, uluslararası boyutta petrol ve doğalgaz ticareti yapmak amacıyla 2002 senesinde kurulmuştur. Şirketin merkezi Kıbrıs'ta, teknik ve finans ekibi Londra'da bulunmaktadır, işletme bürosu ise 2008'den beri Aşkabat'ta faaliyet göstermektedir.³⁴⁶

Kasım 2007'de Buried Hill Şirketi, Türkmen hükümeti ile Hazar Denizi'nin Türkmen sektöründe bulunan III. Bloкта, petrol araştırma ve geliştirme için Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır.³⁴⁷ Ancak şirket daha 2002'de kurulduğu dönemlerden itibaren Türkmenistan hükümeti ile uzun vadeli ve stratejik ilişkiler geliştirmeye başlamıştır.³⁴⁸

Eylül 2004'de Türkmenistan'ın Devlet başkanı Saparmurat Niyazov, Kanadalı üst düzey işadamlarını görüşmeye davet etmiştir. Toplantının konu başlığı doğal kaynaklar olmuştur. Bu görüşmede Buried Hill Energy şirketinin başkanı Rodger Haynes'de bulunmuştur.³⁴⁹ Görüşme sonrası Buried Hill'in Türkmenistan'da doğal kaynakların geliştirilmesindeki çalışmaları hakkında bir açıklama olmamıştır. Ancak Kanada şirketinin Türkmenistan'da çalışmaya meyilli olduğu Türkmen tarafına bildirilmiştir.

Ocak 2005'te Rodger Haynes, Türkmen lideri ile yaptığı görüşmede şirketin, Türkmenistan'da biri petrol, diğeri doğalgaz rezervi olmak üzere iki bölge ile ilgilendiklerini bildirdiklerini açıklamıştır. Bunlardan ilki, Hazar Denizi'nde yer

³⁴⁵ Nelli Kimovna Semenova, **Mejdunarodno-Politicheskie İzmereniya Rossiysko-Kitaiskogo Vzaimodeistviya v Energeticheskoy Sfere Sentral'noy Azii**, Institut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, Moskova, 2017, s. 146.

³⁴⁶ <http://www.buriedhill.com/About-Us/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁴⁷ Türkmenistan hükümeti ile yapılan bu anlaşma, Buried Hill Şirketi'nin enerji alanında yaptığı tek anlaşma değildir. 2002'de açılan şirket, daha 2003 senesinin başlarında Gambiya hükümeti ile karada ve kıyıda petrol araştırması yapmak üzere sözleşme yapmıştır. 2006'da ise şirket Gambiya'nın doğal kaynak açısından zengin iki bölgesinde çalışma yapmak için lisans izni almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **The Gambia: Selected Issues and Statistical Appendix**, Washington, International Monetary Fund, 2004, s. 49.; <http://www.buriedhill.com/operations/The-Gambia/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁴⁸ <http://www.buriedhill.com/Operations/Turkmenistan/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁴⁹ "Turkmen President Invites Canadian Businessmen To Caspian Sea", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/3266> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

alan ve Serdar (az. *Kepez*) yatağını içeren III. Blok, bir diğeri ise Marı vilayetinde bulunan Tagtabazar yatağıydı. Ayrıca burada Buried Hill Energy'nin katılımı dahilinde bir doğalgaz işletme tesisinin kurulması fikrinin de gündemde olduğu belirtilmiştir.³⁵⁰ Aynı ay içinde Türkmen hükümeti, Buried Hill Energy şirketiyle doğalgaz ve petrol yataklarının geliştirilmesi için görüşmelerin sürdürüldüğünü açıklamıştır.³⁵¹ İki taraflı yapılan görüşmelerin ardından herhangi bir karar alınamamıştır. Aralık 2006'da Türkmenistan'ın ilk Devlet başkanı Saparmurat Niyazov'un ani vefatından sonra, Şubat 2007'de Gurbanguli Berdimuhamedov seçimleri kazanarak Türkmenistan'ın yeni Devlet başkanı olmuştur. Bu gelişmelerin ardından Buried Hill Energy şirketinin delegeleri seçimlerden bir ay sonra Aşkabat'ta yeni Devlet başkanı tarafından kabul edilmiştir. Toplantıya şirketin başkanı ve CEO'su Rodger Haynes, Kanada'nın eski başbakanı ve şirketin yönetim kurul üyesi Jean Chretien ve Umman Kraliyet Mahkemesi'nin danışmanı ve şirketin yönetim kurul üyesi Şeyh Salim Bin-Mustahil Bin-Ahmed el-Ma'shani katılmıştır. Görüşmede Buried Hill heyeti, aynı şekilde Hazar Denizi'nin Türkmenistan sektöründe bulunan ve Serdar yatağını içeren petrol sahasıyla ve Marı vilayetinde yer alan Tagtabazar yatağını geliştirmekle ilgilendiklerini tekrarlamıştır.³⁵² Ancak bu görüşmenin sonunda da net bir anlaşmaya varılamamıştır.

Türkmenistan Devlet başkanlığının ilk senesinde Berdimuhamedov, 26 Eylül 2007 tarihinde, Birleşmiş Milletlerin 62. oturumunda konuşma yapmak üzere davet edilmiştir.³⁵³ Bunun için Amerika'ya gelen Devlet başkanı, BM konuşmasından iki gün önce, Kanada'nın eski başbakanı Jean Chretien'i New York'taki konutunda kabul etmiştir. Görüşme sırasında, daha önce uzlaşılan konularda ilerleme kaydedilmesi kararı alınmıştır. Taraflar, 2007 başlarında Aşkabat'ta karşılıklı menfaatlerin bulunduğu bir ortaklığın kurulması konusundaki diyalogun devam ettirileceğini açıklamışlardır.³⁵⁴ Nihayet aynı senenin Kasım

³⁵⁰ "Canadian Company Interested In Developing Turkmen Caspian Serdar Block", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/3749> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁵¹ "New Oil Flow Obtained At Makhtumkuli Field In Turkmen Caspian Sector", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/3765> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁵² "Omani-Canadian Company Expresses Readiness to Participate in Exploration of Turkmenistan's Hydrocarbons", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/5381> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁵³ **Statement by The President of Turkmenistan His Excellency Gurbanguly Berdimuhamedov at the 62'nd session of the UN General Assembly, New York, 26 September,** <http://www.un.org/webcast/ga/62/2007/pdfs/turkmenistan-eng.pdf> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁵⁴ "Turkmen Leader Receives Canadian Former Prime Minister", <http://www.turkmenistan.ru/en/node/6170> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

ayında taraflar anlaşmaya varabilmişlerdir. Buried Hill, Hazar Denizi'nin Türkmen kısmında bulunan ve tahmini rezervi 200 milyon ton petrol³⁵⁵ olan lisanslı III. Blokunu geliştirmek üzere 25 senelik Üretim Paylaşım Anlaşması Türkmenistan hükümeti ile imzalamıştır.³⁵⁶

Buried Hill'in III. Blokta çalışmak üzere lisans almasının bu kadar uzun sürmesinin önemli nedenlerinden biri, blokta yer alan Serdar (az. Kepez) yatağıdır. Bu yatak Azerbaycan ile Türkmenistan'ın arasında tartışmalı konulardan biri olup halen taraflarca paylaşılamamıştır. Yatağın hangi ülkeye ait olduğu konusunda bir karara varılamaması yatak üzerinde hem Türkmenistan'ın hem de Azerbaycan'ın hak iddia etmesine neden olmaktadır. Türkmenistan hukuki olarak tartışmalı Serdar yatağının kendisinin olduğunu iddia etse de üzerinde anlaşmaya varılamadığı için yabancı bir şirketle uzun süreli ve büyük bütçeli bir anlaşmaya imza atmakta kararsız kalması son derece doğaldır.

3.2.8. DEA (Almanya)

Nabucco Projesi üyesi olan DEA AG³⁵⁷ şirketi, satılmadan önce Almanya'nın enerji alanında en büyük şirketinden biri olan RWE'nin yan kuruluşuydu.³⁵⁸ RWE DEA AG şirketi Hazar havzasında bulunan doğalgaz kaynaklarını, Avrupa'ya ulaştırmak için Nabucco üyesi olan Avusturya'nın OMV Şirketi ile beraber Aralık 2008'de Caspian Energy Company Ltd. şirketini kurmuştur. Projenin amacı, Hazar Denizi'nin doğu kıyısından batı kıyısına boru hattı döşemektir. Bu süreçte de Nabucco üyesi olan bu iki şirket, projede yer almak isteyen diğer şirketleri projeye dahil etmeyi hedeflemekteydi.³⁵⁹

16 Nisan 2009 tarihinde Türkmenistan hükümeti ve RWE AG arasında Uzun Vadeli İşbirliği Mutabakatı imzalanmıştır.³⁶⁰ Bunun bir hafta ardından 22 Nisan 2009 tarihinde ise, Avrupa Parlamentosu oy çokluğuyla, AB ile Türkmenistan

³⁵⁵ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 74.

³⁵⁶ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 93.

³⁵⁷ M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 83.

³⁵⁸ "Sale of Dea: LetterOne and RWE Complete Transaction", <https://www.rwe.com/web/cms/en/113648/rwe/press-news/press-release/?pmid=4012699> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁵⁹ Hamish McArdle, Mark Rowley, "Turkmen Gas/Export Strategy and Trans-Caspian Opportunities", **ROGTEC**, S. 19, 2009, s. 66.

³⁶⁰ "Pravitel'stvo Turkmenistana i Nemetskaya RWE Podpisali Memorandum o Sotrudnichestve", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26546> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

arasındaki yeni bir ticaret anlaşmasını onaylamıştır.³⁶¹ Bu gelişmeler Nabucco projesi için bölgede yapılan en sağlam adımlardan biri olmuştur. Ancak RWE DEA AG'nin Türkmenistan ile yaptığı işbirliği anlaşmasından sonra, 7 Mayıs 2009'da Prag'da gerçekleştirilen Güney Doğalgaz Koridoru Zirvesi'nde, bu proje için imza atan ülkeler arasında Türkmenistan yer almamıştır. Doğalgaz kaynağına sahip olup Hazar'ın doğusunda yerleşen Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkeler de, Güney Doğalgaz Koridoru projesinde resmi olarak yer almamıştır.³⁶²

Mayıs 2009'da DEA AG şirketi ile Türkmenistan hükümeti arasında Üretim Paylaşımı Anlaşması imzalanmıştır. Alman şirket, Hazar'ın Türkmen kısmında yer alan, 23. Blokunu geliştirmek için lisans almıştır. Bu blok daha önceden araştırılmadığı için rezerv miktarı bilinmemektedir. Bu nedenle yapılan sözleşmede, DEA AG'nin ilk başta 6 sene sürecinde 23. Bloku araştıracağı ve doğalgaz kaynağının bulunması durumunda taraflar arasında uzun vadeli (25 senelik) Üretim Paylaşım Anlaşması yapılacağı belirtilmiştir.³⁶³

Alman Şirketi, lisanslı 23. Bloкта hidrokarbon rezervleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için Nisan ve Ağustos 2012 tarihleri arasında bir sismik araştırma yapmıştır. Toplam 940 km² alanı kapsayan blokun, 400 km²'lik bir alanında çalışmalar yapılmış ve 3D veriler toplanmıştır. Bu, Türkmenistan sahilinde, kara bölgesinden sığ suya geçişle gerçekleştirilen ilk üç boyutlu sismik araştırma olmuştur.³⁶⁴ Ancak araştırmaların sonucunda, blokta ne kadar hidrokarbon olduğu açıklanmamıştır. Bu süreçte, Batı medyasında, politik sorunların çözülmesinden sonra, Türkmenistan'ın Almanya'nın aracılığıyla Avrupa'ya doğalgaz satmak için tamamen hazır olduğu konusunda haberler yayınlanmaya başlamıştır. Ancak Türkmenistan tarafı, bu haberlerin ardından yaptığı açıklamada, Türkmenistan'ın doğalgazını sadece sınırında satacağını açık ve net bir şekilde belirtmiştir. Ayrıca Türkmen tarafının, RWE şirketine satacağı doğalgazın hangi boru hattından geçeceğiyle ilgili bir görüşme yapılmadığı da açıklanmıştır.³⁶⁵ Böylece Türkmen

³⁶¹ “Yevroparlament Dobril Torgovoye Soglasheniye Mejdú ES i Turkmenistanom”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26563> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁶² Frano Barbit, Sergio Ulgiati, **Energy Options Impact on Regional Security**, Dordrecht, Springer Yayınları, 2009, s. 243.

³⁶³ “Germanskaya RWE Poluchila Litsenziyu na Razrabotku Uglevodorodov v Turkmenskom Sektore Kaspiya”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26795> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁶⁴ <http://www.dea-group.com/en/standorte/turkmenistan> (Erişim tarihi: 05.03.2018)

³⁶⁵ “Turkmenistan Nikogda ne Politiziruyet Svoye Uchastiye v Energeticheskikh Proyektakh – MID”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/28328> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

yetkilileri, RWE AG'nin doğalgaz çıkarma lisansını aldığı ancak doğalgaz ticareti ve transferi konularını şirketin kendisinin çözmesi gerektiği mesajını da vermiş oldu.

DEA AG Türkmen hükümeti ile anlaşma yaptıktan sonra, projesi için daha fazla ortak toplayabileceğini, Nabucco boru hattının inşası konusunda büyük ilerleme olacağını umut ediyordu. Ancak herhangi bir önemli gelişme olmamıştır. Hazar'ın statüsü konusunda ortak bir karara varılamamıştır. Taraflar ortaklıktan ziyade bireysel projeleri gündemde tutmuşlardır. Türkmenistan, Trans Hazar Doğalgaz Boru Hattı konusunda AB'nin az da olsa yükünü hafifletecek kararlar alamamıştır. Azerbaycan'ın Hazar'ın batısındaki doğalgazı Avrupa'ya satmak üzere teklif ettiği TANAP projesi 10 Eylül 2014 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından onaylanmıştır.³⁶⁶ RWE ise, yan kuruluşu olan DEA AG şirketini satışa çıkarmıştır. Mart 2015'te şirket L1 (Letter One) Energy tarafından satın alınmıştır ve DEA olarak yeniden adlandırılmıştır.³⁶⁷

Sonuç olarak DEA, 23. Bloktaki işlemlerini tamamen durdurmuştur. Türkmenistan Hükümeti ile de 6 senenin sonunda, uzun vadeli Üretim Paylaşım Anlaşmasını imzalamamıştır. Ancak Şirket Aşgabat'ta açmış olduğu temsilciğini (açıldığında şubesi idi ³⁶⁸) kapatmamıştır. Günümüzde Türkmenistan'da sadece 9 çalışanı³⁶⁹ ile kalan DEA, ülkeden tamamen ayrılmamıştır.

3.2.9. İTERA (Rusya)

İtera Grup, İgor Makarov tarafından 1992 senesinde kurulmuştur. Şirket 1994'te doğalgaz ticareti ile uğraşmaya başlamıştır. İtera Grup, Rusya'da doğalgaz ticareti yapan şirketler arasında Gazprom'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Şirket hiçbir devlete bağlı olmayan özel bir şirket olarak kurulmuştur.³⁷⁰

İtera, uluslararası arenada Türkmenistan'ın gazını Post-Sovyet ülkelere ve Doğu Avrupa'ya pazarlaması ile tanınmaktadır. 1994'te Türkmen hükümeti

³⁶⁶ “Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı”, http://www.tanap.com/content/file/tanapnedir_for_web_TR.pdf (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁶⁷ <http://www.letterone.com/our-businesses/l1-energy> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁶⁸ “V Turkmenistane Otkryt Filial Nemetskogo Konserna RWE”, <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/28073> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁶⁹ Annual Report 2016, DEA, Hamburg, s. 18.

³⁷⁰ About The Company, <http://www.aretigroup.com/#> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

doğalgazın alım-satımı için İtera ile anlaşmaya varmıştır. İtera ise Türkmenistan'dan aldığı doğalgazı pazarlamak için Rusya topraklarından geçen ve Gazprom'a ait olan boru hatlarını kullanmaktaydı.³⁷¹

1996'da İtera'nın yeni bir kolu olan, Jacksonville, Florida ABD kayıtlı İtera International Energy L.L.C. şirketi kurulmuştur. Şirketin kurucusu ve başkanı Makarov, Türkmenistan vatandaşıdır. Aşkabat doğumlu olup, Türkmenistan Devlet Üniversitesi'nden mezun olmuştur.³⁷² İtera şirketi 1990'larda, Gazprom'a nazaran Türkmen Hükümeti'ne daha yakındı. Nitekim 1997'de Türkmenistan'ın eski Başbakan yardımcısı (1993-1996) Yuri Otchertsov, görevinin bitiminin ardından İtera şirketinin yönetim kurul başkanlığına seçilmiştir.³⁷³

İtera Grup, Türkmen yetkilileri ile arasının çok iyi olması sayesinde, Türkmen doğalgazını Gürcistan, Beyaz Rusya, Ukrayna, Azerbaycan ve Ermenistan gibi Post Sovyet ülkelerine satmaktaydı.³⁷⁴ 2000 yılında Putin'in hükümete geçmesi ile, Gazprom'un monopolleştirilmeye giden stratejisi sonucu, 2002'den sonra İtera'nın doğalgaz sattığı ülkeler Gazprom ile çalışmaya başlamıştır. İtera ise doğalgaz ticareti için ulusal şirket olan Gazprom'un boru hatlarını kullanması nedeniyle bu konuda itiraz edememiştir.

2003 senesine gelindiğinde, Rus şirketi Gazprom'un Türkmen yetkilileri ile doğalgaz alım-satımı konusunda anlaşma yapması sonucunda, İtera'nın Türkmenistan'dan doğalgaz satın alma imkanı ortadan kalkmıştır.³⁷⁵ Bu gelişme İtera için satılacak doğalgazın olmamasının yanında, dışarıya transferi için kullanabileceği doğalgaz boru hattının kalmadığı anlamına gelmektedir. Nitekim İtera, doğalgaz ticareti dışında, Türkmen gazının üretiminde de rol almaya çalışmıştır. İtera Grubu, Türkmen hükümeti ile olan iyi ilişkileri ve yıllardır yaptıkları işbirlikleri ile kendini kanıtlamış bir firma olduğundan dolayı, doğal kaynak açısından zengin olan bir sahayı geliştirmek üzere, Türkmen Hükümeti ile anlaşabilecek konumdaydı. Ancak İtera doğalgaz satışı ve dağıtımını üzerine uzmanlaştığı için hidrokarbon üretme konusunda teknolojisi ve yeterli tecrübesi

³⁷¹ Marshall I. Goldman, **a.g.e.**, s. 104.

³⁷² "İgor Makarov", <http://www.aretigroup.com/igor-makarov.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁷³ Liana Jervalidze, **Georgia: Russian Foreign Energy Policy And Implications For Georgia's Energy Security**, Londra, GMB Yay, 2006, s. 17.

³⁷⁴ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 18.

³⁷⁵ Michael Fredholm, "Natural- Gas Trade between Russia, Turkmenistan and Ukraine Agreement and Disputes", **Asian Cultures and Modernity**, Stockholm University, 2008, s. 9.

yoktu. Bu nedenle Türkmenistan'dan çıkmak istemeyen İtera Grup, üretim konusunda Rus enerji şirketleri ile temasa geçmiştir.

İtera ilk olarak Rus Devlet Kurumu olan **Zarubejneft** ile Türkmenistan'da ortak girişim için anlaşmaya varmıştır. Ardından bu iki şirket, Türkmenistan'da hidrokarbon alanlarının geliştirilmesinde katkıda bulunmak istediklerini Eylül 2001'de Türkmenistan Devlet başkanı Saparmurat Niyazov'a bildirmişlerdir. Tarafların ortak bir şirket kurmaları kararı alınmıştır.³⁷⁶ Bundan iki ay sonra, Aralık 2001'de Zarubejneft, İtera Grup ve Türkmenistan Hükümeti arasında üç taraflı, petrol ve doğalgaz endüstrisinin geliştirilmesini hedefleyen protokol imzalanmıştır. Böylelikle Zarubejneft Türkmenistan'ın petrol ve doğalgaz sektöründe, resmi işbirliği sağlayan ilk Rus ulusal petrol şirketi olmuştur.³⁷⁷

2002'de Türkmen Hükümeti ile **Zarit**³⁷⁸ ortak girişimi arasında Üretim Paylaşım Anlaşması yapılmıştır.³⁷⁹ Zarit, İtera, Zarubejneft ve Rosneft Şirketi tarafından kurulmuş ve sonradan bu ortak girişime Türkmengaz da dahil olmuştur. Şubat 2004'te Türkmengaz, Zarit'e katılmasıyla³⁸⁰ ortak girişimin %15 hissini almıştır. Ortak girişim sermayesinin %31'er hissesi İtera ve Rosneft, %23 ise Zarubejneft'in payına düşmektedir.³⁸¹ Taraflar önceden olduğu gibi Hazar Denizi'nin Türkmen kısmında yer alan 29., 30. ve 31. Bloklarını geliştirmeyi hedeflemiştir.³⁸² Yalnız bu bloklar, Hazar Denizi'nin İran ile Türkmenistan sahaları arasında bulunmaktadır. Hazar'ın statüsü belirlenemediği için, bu durum problem olmaktadır.³⁸³ Ortak olan Rus ve Türkmen şirketleri, girişime İran'ı da dahil ederek,

³⁷⁶ “Ob’edinenie ‘Zarubejneft’ i Kompaniya ‘Itera’ Sozdayut Alyans dlya Uchastiya v Razrabotke Neftgazovyh Mestorojdeniy Turkmenii”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/14363> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁷⁷ “Rossiyskaya ‘Zarubejneft’ i Korporasiya ‘Itera’ Stali Partnerami Turkmenii v Osvoenii Neftenyh Mestorojdeniy”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/14246> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁷⁸ Ortak girişimin ismi, Zarubejneft (Zar) ve İtera Grubun (It) isimlerinin kısaltmalarının birleşmesinden oluşmaktadır.

³⁷⁹ Marco Giuly, “Nabucco Pipeline and The Turkmenistan Conundrum”, **Caucasian Review of International Affairs**, S. 2(3), Yaz 2008, s. 125-126.

³⁸⁰ “Zarit” Mojet Zarabotat’ v Iyune”, <https://www.kommersant.ru/doc/461941> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁸¹ “Rossiyskoe ZAO ‘Zarit’ Gotovit Krupnyy Kontrakt s Turkmenistanom”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/15681> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁸² Marco Giuly, **a.g.e.**, s. 126.

³⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Aras, Emre Iseri, **The Nabucco Natural Gas Pipeline: From Opera to Reality**, SETA Policy Briefs Book, S. 34.

üçlü alyans kurmayı ve adı geçen bloklarda birlikte petrol ve doğalgazı geliştirmeyi gündeme getirmişlerse de bu konuda bir anlaşma sağlanamamıştır.³⁸⁴

Hatırlatmak gerekirse, İran, Hazar'a kıyısı en az olan ülke durumunda olmasına rağmen, Hazar'ın eşit paylaşılmasını istemektedir.³⁸⁵ Böylece en az kıyıya sahip İran, Türkmenistan ve Azerbaycan sınırlarından pay kazanacak ve sınırı büyütmeyi ummaktadır.³⁸⁶ Sözü geçen 29., 30. ve 31. blokların üçünün de güney kısmı, İran sınırı ile bitişik olduğundan Zarit sözleşmesi askıya alınmıştır.

İtera'nın Hazar'ın Türkmen kısmında çalışma izini alma isteği, Türkmenistan hükümetinin başına yeni Devlet başkanının geçmesi ile tekrardan canlanmıştır. Mart 2007'de İtera Grup başkanı İgor Markov, Türkmenistan'ın yeni Devlet başkanı Berdimuhamedov ile görüşmüştür. Görüşmede İtera'nın öncülüğünde kurulan Zarit Ortak Girişimi'nin, Hazar'ın Türkmen kısmında çalışmak istediğini yeni hükümete bildirmiştir. Bu görüşmede İtera Grubu, denizde (offshore) çalışmalar yapabileceği gibi, karada da petrol üretebileceğini belirtmiştir.³⁸⁷ Türkmenistan'ın yeni Devlet başkanı ile yapılan görüşmenin ardından bir sene geçmesine rağmen, Zarit istediğine ulaşamamıştır. Hazar'ın Türkmen sektöründe yüksek hidrokarbon rezervine sahip olan üç blokta, İtera ve ortakları tarafından hiçbir çalışma başlatılamamıştır.

Türkmenistan'da yeni Hükümetin kurulması, Hazar'ın Türkmen kısmında petrol çıkartmak isteyen yabancı şirketler için bir fırsat olmuştur. Bunların arasında, Rus Lukoil şirketi de yer almaktaydı. Lukoil, Hazar'ın Türkmen kısmında 19., 20. ve 21. bloklarında petrol üretmeyi hedeflemekteydi.³⁸⁸ Bunun ardından, 2008'de İtera, Hazar'ın 29., 30. ve 31. bloklarının dışında, Türkmen kısmında yer alan 22. blokuna da talip olmuştur. 22. blok tamamen Hazar'ın Türkmen kıyısında bulunmakta olup, aynı zamanda Zarit'in asıl istediği bloklara da yakındır.³⁸⁹ 2003'ten beri İtera Grup ve ortaklarının projesinin askıda beklemesi, üstelik

³⁸⁴ "Morskoy Treugolnik", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/14934> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Ercan, "Kıyıdaş Devletlerin Talepleri Çerçevesinde Hazar'ın Hukuki Statü Sorunu", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015, s. 48.

³⁸⁶ Hazar Denizi eşit olarak paylaşılırsa Türkmenistan ve Azerbaycan, kaybettiği sınırı, Hazar'a en fazla kıyısı olan Kazakistan'dan takviye edeceklerdir.

³⁸⁷ "MGK 'İtera' Vkluchilsya v Osvoenie Neftgazovyh Mestorojdeniy v Turkmenii", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/18559> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁸⁸ "İtera Stanet Sosledkoy LOKOIL'a", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24084> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁸⁹ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24084> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan'ın Hazar Denizi'nde, başka yabancı şirketlerin çalışmalar yapmasına lisans verilmesi, İtera ve ortakları için hem zaman kaybı hem de maddi zarar anlamına gelmektedir.

Lukoil, Türkmen Hükümeti ile geliştirmek istediği 19., 20. ve 21. bloklarda çalışmalar yapmak için anlaşmaya varamayınca, bu bloklardan birine İteta Grup talip oldu. 219 milyon ton petrol ve 92 milyar m³ doğalgaz rezervine sahip 21. blokta ³⁹⁰ çalışmak üzere İtera, Eylül 2009'da Türkmenistan'ın Hidrokarbon Kaynaklarının Yönetimi ve Kullanımı Ajansı ile Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır. Aynı senenin Kasım ayında İtera, projenin %51'lik payını Zarubejneft'e satmıştır. ³⁹¹ Tarafların projeye yapacağı toplam yatırımların 6 milyar doları geçeceği öngörülmektedir. ³⁹²

2012'de ise Rosneft, İtera Holdings Limited'den İTERA Oil and Gas LLC şirketinin % 51'lik hissesini, bir sene sonra da, İtera Grubu'nun elinde kalan % 49'luk hisseyi satın almıştır. ³⁹³ Böylece Rusya'nın Ulusal Rosneft Şirketi, 1990'ların çok başarılı özel şirketi olan İtera'yı tamamen ele geçirmiştir.

Tablo 3.1. Türkmenistan'da Üretim Paylaşımı Yapan Şirketler

		Çalıştığı yer	Anlaşma yılı	Süre yıl	Anlaşma bitiş yılı
1.	PETRONAS	Blok 1	1996	25	2021
2.	ENI ve Türkmennebit (10%)	Nebitdag	1996	25	2032
3.	Mitro International ve Türkmennebit (52%)	Hazar	2000	25	2025
4.	Dragon Oil	Blok 2	1999	25	2024
5.	Maersk, Wintershall	Blok 11, 12	2002	25	İptal

³⁹⁰ Oleg Lukin, **a.g.m.**, s. 85.

³⁹¹ "İtera" i 'Zarubejneft' Budut Sotrudnicat' v Razrabotke Mestorojdeniy na Turkmenskom Sektore Kaspiya", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/27124> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

³⁹² Oleg Lukin, **a.g.m.**, s. 85.

³⁹³ "Rosneft consolidated ITERA oil and Gas Company LLC", <https://www.rosneft.com/press/releases/item/114345/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

	ve OMEL				
6.	CNPC	Bagtıyarlık	2007	32	2039
7.	Burried Hill	Blok 3	2007	25	2032
8.	DEA AG	Blok 23	2009	6	Bitti
9.	İtera	Blok 21	2009	25	2024

Yabancı şirketlerinin Türkmenistan’da petrol ve doğalgaz üretimi Tablo 3.1.’de görüldüğü üzere ağırlıkla Hazar Denizi’nde (offshore) bulunan yatakları içermektedir. Karadaki (onshore) yatakların geliştirilmesinde ise yabancı şirketlerin yanında Türkmen Ulusal Petrol şirketi olan Türkmennebit ile beraber çalışılmaktadır. Yalnız bu paylaşımlarda Çin Ulusal Petrol şirketi olan CNPC bir istisnadır. CNPC Türkmenistan’ın kara kısmında yer alan yatağı tek başına işleten tek şirkettir. Bu durumun Niyazov sonrası değişen dış politika olarak değil de sadece Çin’e tanınan özel bir hak olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Çin, Türkmenistan’ın en büyük kreditorü olmasının yanında CNPC doğalgaz yataklarını da geliştirmektedir. Buradan ürettiği doğalgazı da Çin’e satılmaktadır.

3.3. Hazar’ın Statüsü Sorunu

Hazar’ın günümüzde statüsü tam olarak belirlenemediği gibi, deniz veya göl olduğu da açık bir şekilde netliğe kavuşmamıştır. Hazar, literatürde “göl” olarak geçmektedir. Hatta dünyanın en büyük gölü olarak da bilinmektedir. Ancak tarih boyunca Hazar “deniz” olarak algılanmış ve adlandırılmıştır.³⁹⁴ Hazar, okyanus veya denizlerle direk bağlantısı olmayan, yalnız nehir-kanal su hatları sayesinde diğer denizlerle birleşen bir su kitlesidir. Hazar denizi³⁹⁵ Volga ve Don nehirlerinin kollarına eklenen kanallar ile Karadeniz ve Baltık Deniz’ine bağlanmaktadır.³⁹⁶ 1982 Birleşmiş Milletler Hukuk Sözleşmesi’nde Hazar, teknik olarak bir kapalı/iç

³⁹⁴ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 5.

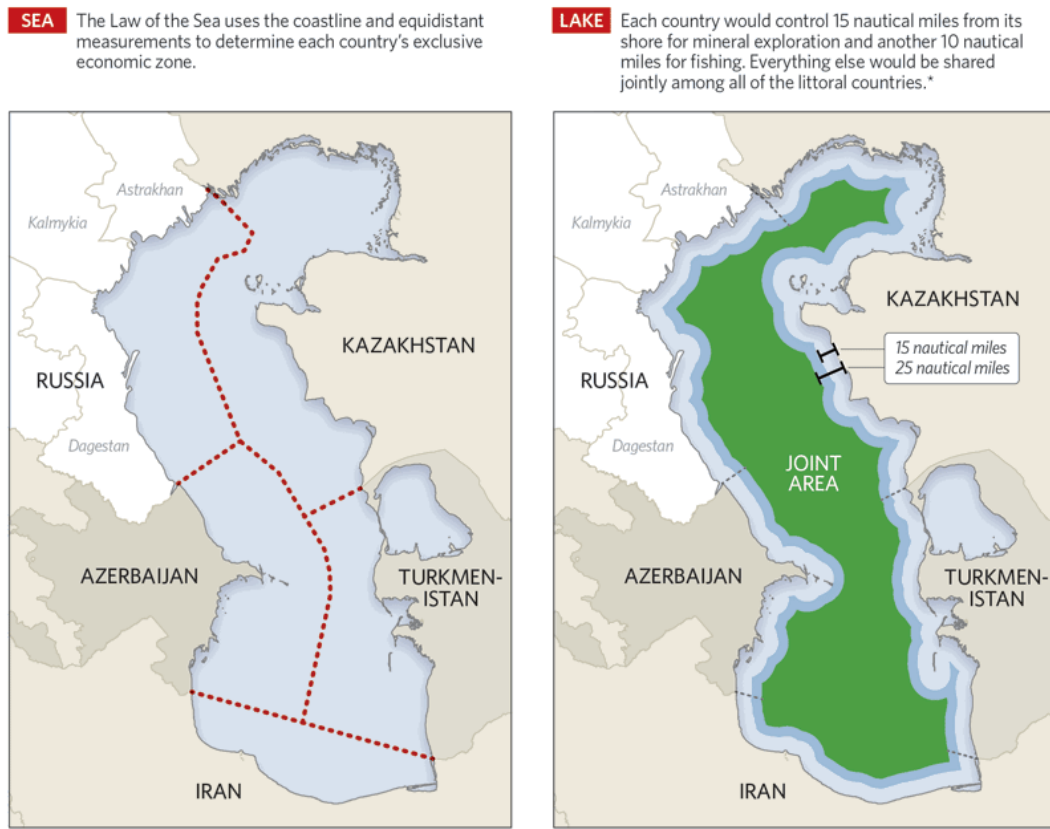
³⁹⁵ Buradaki deniz kelimesi hukuksal bir kullanım olmayıp, sadece tarihsel kullanımı yansıtmaktadır.

³⁹⁶ Selçuk Çolakoğlu, “Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statü Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 53, S. 1-4, Ocak-Aralık 1998, s. 107.

deniz olarak kabul edilmiştir. Hazar'ın coğrafi anlamda hangi statüde olduğunun belirsizliği, hukuki, ticari ve ekonomik pek çok tartışmanın temelini oluşturmaktadır.³⁹⁷

Hazar, deniz olarak kabul edildiği takdirde, 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuk Sözleşmesi'ne (BMDHS) göre, her kıyıdaş ülkenin karasuları, kıta sahanlığı, münhasır ekonomik bölgesinin olması gerekmektedir. Göl olarak kabul edildiği takdirde ise, sınır ülkelerinin ulusal alanlarının belirlenmesinde iki yoldan birinin izlenmesi gerekmektedir: Bunlardan birincisi Hazar'ın tamamen ülkeler arası ulusal bölümlere ayrılması, ikincisi ise Hazar'ın ortak kullanımındır.³⁹⁸

Harita 3.1. Hazar'ın Deniz veya Göl Statüsüne Göre Paylaşımı

Kaynak: heritage.org

Hazar'ın statü problemi, 1991'de SSCB'nin dağılması sonucu bölgede Rusya, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan olmak üzere, 4 yeni Cumhuriyetin

³⁹⁷ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 21.

³⁹⁸ Selçuk Çolakoglu, **a.g.m.**, s. 108.

kurulmasından sonra gündeme gelmiştir. Öncesinde Rusya Çarlığı ve İran, daha sonra SSCB ve İran arasında paylaşılan Hazar'ın statüsü belirlenemeyip, sadece kimin Hazar'da ne tür hakları olduğuna dair anlaşmalar imzalanmıştır.

3.3.1. Hazar'ın Kısa Tarihçesi

Hazar üzerindeki ilk anlaşma Çarlık Rusya'sı ve İran arasında 1729'da yapılan **Reşt Antlaşması**'dır. Ancak ardından Rusya Çarlığı ile Pers Krallığı arasında gerçekleşen savaşlarda, İran tarafının yenik düşmesi sonucunda imzalanan 1813 **Gülistan Antlaşması** ile İran'ın Hazar Denizi'nde donanma bulundurması yasaklanmıştır. 1829'da iki ülke arasında yapılan **Türkmençay Anlaşması** ile aynı şekilde Hazar Denizi'nde Rusya dışında diğer ülkelerin bayrakları altında donanma bulundurulması yasaklanmıştır. Yalnız Rus ve İran ticari gemileri için Hazar Denizi'nde eşit haklar tanınmıştır.³⁹⁹

1917'de Çarlık Rusya'sının devrilmesi sonucu, 1921'de Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile İran arasında **Moskova Dostluk ve İşbirliği Anlaşması** yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre; Çarlık Rusya'sı ile İran arasında yapılan anlaşmalar yürürlükten kaldırılmıştır. Yapılan yeni anlaşmada tarafların, Hazar Denizi'nde eşit haklarda donanma bulundurabileceği belirtilmiştir.⁴⁰⁰ 1935'de taraflarca yapılan **Ticaret ve Seyrüsefer Temel Anlaşması** ile iki ülkenin seyrüsefer özgürlüğü kabul edilmiş ve sınırdan 10 millik alanın münhasır balıkçılık bölgesi olmasında anlaşılmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile, 1940 yılında, SSCB ve İran arasında Ticaret ve Seyrüsefer Temel Anlaşması adında bir anlaşma daha imzalanmıştır. Daha öncesinde 1935'de yapılan anlaşmadaki içerik tekrarlanmıştır. Ayrıca Sovyetler, savaş döneminde İran üzerinden gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı önlem almak amacıyla, Hazar Denizi'ne sadece İran ve Sovyetler Birliği'nin bayrağını taşıyan gemilerin girebileceği kararını aldırılmıştır. Hazar'ın iki ülkenin ortak egemenliğinde olduğu ve Hazar'ın bir "Sovyet-İran denizi" olduğu vurgulanmıştır. Anlaşma yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç sene geçerli olmasına

³⁹⁹ Bahareh Asgary, "Hazar Denizinin Hukuki Rejimi ile İlgili İran'ın Dış Politikası", Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 4.

⁴⁰⁰ Göktürk Duman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü ve Kıyıdaş Ülkelerin Görüşleri", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kocaeli, 2016, s. 48.

rağmen, iki tarafın da yapılan bu anlaşmayı iptal etmemesinden dolayı, zaman sınırlaması olmadan günümüze kadar geçerliliğini korumuştur.⁴⁰¹

SSCB ve İran hükümetleri arasında yapılan 1921 ve 1940 antlaşmaları Hazar üzerindeki temel anlaşmalar olmakla beraber, ilki “Hazar denizinden yararlanmada eşitlik” prensibini, ikincisi ise “Hazar denizine kıyısı olmayan diğer ülkelere kapalı olduğu” prensibini savunmaktadır.⁴⁰² Adı geçen antlaşmalarda, balıkçılık, seyrüsefer ve ticaret gibi o dönem için önemli konularda çözüm sunmuş olsa da, deniz kaynaklarının ve yataklarını kullanımı, deniz sınırlarının belirlenmesi gibi hususlarda herhangi bir açıklama yer almamaktadır.⁴⁰³

Ancak 1935’te Stalin’in gizli talimatıyla, İçişleri Halk Komiseri Henrih Yagoda, Hazar’ın SSCB-İran sınırlarının belirlenmesi ile görevlendirilmiştir. Yagoda’nın çalışmaları sonucunda iki ülke arasındaki sınırı belirtmek için, Azerbaycan’da yer alan Astara köyü ile Türkmenistan’da yer alan Hasangulı köyü istikametinde hat çizilmiştir. Buna göre, Hazar’ın %88’lik kısmı SSCB’nin, 12%’lik kısmı ise İran’ın payına düşmektedir. Sovyetler Birliği’nin tek taraflı olarak çizdiği bu sınıra, İran tarafından itiraz edilmemiştir. Bu hat ile Hazar Denizi’nin ulusal sınırları resmen çizilmemiş olsa da, SSCB doğal kaynaklara ilişkin tüm uygulamalarını bu sınıra göre belirlemiştir.⁴⁰⁴ Ayrıca Hazar’ın Astara-Hasangulı hattı Sovyet askerleri tarafından ülkenin sınırı olarak korunmaktaydı. Bunun yanında, 1964’te SSCB ile İran arasında imzalanan Hava Antlaşmasına göre, o dönem Hazar’ın uçak bilgi bölgesi (FIR)⁴⁰⁵ hattına iki ülkenin karasularının uç noktalarından düz bir çizgi çizilmiştir.⁴⁰⁶

Moskova, Sovyet döneminde Hazar’ı kendi içinde de bölgelere ayırmıştır. 1970 yılında SSCB Petrol Doğalgaz Bakanlığı, Hazar’da artarak devam etmekte olan petrol arama ve üretme faaliyetlerini düzene sokmak amacıyla, Sovyetler Birliği’nin Hazar bölümünü, Rusya SFSR, Kazakistan SSC, Azerbaycan SSC ve Türkmenistan SSC arasında bölgesel sektörlere ayırmıştır. Bu bölünmede uluslararası hukukta kabul edilmiş “ortay hat çizgisi” esas alınmıştır. Diğer bir

⁴⁰¹ Göktürk Duman, **a.g.t.**, s. 49.

⁴⁰² Süleyman Sırrı Terzioğlu, “Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri”, **OAKA**, C. 3, No. 5, 2008, s. 28.

⁴⁰³ Stanislav Cherniavskii, “Problems of the Caspian”, **Russian Politics and Law**, s. 40 (2), 2002, s. 85-86.

⁴⁰⁴ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 12.

⁴⁰⁵ FIR- Flight Information Region.

⁴⁰⁶ Göktürk Duman, **a.g.t.**, s. 50.

deyişle bu paylaşım yapılırken uluslararası alanda uygulanmakta olan esaslar göz önünde bulundurulmuştur. Hazar'ın ortasından çizilen hat ile ülkelerin sınırlarını birleştiren noktalardan uzatılan hatların içinde kalan alanlar bu ülkelerin alanı olarak değerlendirilmiştir. Ortay hat esasına göre, kıyı uzunluğu en fazla olan devlet denizalanı olarak da en fazla paya sahip olmaktadır. Yapılan söz konusu anlaşmada Hazar'a kıyısı olan sınırlara göre, Rusya %16, Azerbaycan %19, Kazakistan %29, Türkmenistan ise %22 oranında, pay alacak şekilde bölünme yapılmıştır. Bu bölünmeyle birlikte her Sovyet Cumhuriyeti kendi alanı içerisinde petrol ve doğalgaz arama ve her türlü araştırma faaliyetinde bulunma konusunda münhasır haklara sahip olmuştur.⁴⁰⁷

3.3.2. Hazar Beşlisinin Hazar'ın Statüsüne Bakışı

1991'de Hazar Denizi'nde, SSCB'nin yerine dört ülkenin oluşması ve bu ülkelerden Rusya dışındakilerin İran'a nazaran güçsüz ve yeni oluşan devletler olmasından dolayı, Tahran ilk başta, Hazar'ın bir Sovyet ve İran denizi olması nedeniyle, Sovyetler'in dağılmasından sonra denizin yarısının kendine ait olduğunu, geri kalan yarısının ise, Post-Sovyet ülkelerinin kendi aralarında bölüşmeleri gerektiğini öne sürmüştür. Ancak SSCB döneminde Hazar'ın, Sovyet ve İran arasında paylaşılırken bile denizin %88'inin Sovyetlerin kontrolünde olması kanıt olarak gösterilerek, Tahran'ın bu isteği taraflarca reddedilmiştir.

Hazar Denizi zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip olduğundan, beş ülke kendi çıkarlarına göre Hazar'ın paylaşılmasını istemektedir. Hazar Enerji Havzası, Orta Doğu'dan sonra dünyanın ikinci büyük petrol ve doğalgaz rezervine sahip bölge olarak görülmektedir.⁴⁰⁸ Hazar'da Rusya ve İran'ın payına düşen sektördeki hidrokarbon yataklarının diğer ülkelere nispeten daha az olması,⁴⁰⁹ bu ülkelerin daha fazla doğal kaynak elde etmek istemelerine yol açmaktadır. Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın uluslararası sulara açılmalarının engellenmemesi

⁴⁰⁷ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 13.

⁴⁰⁸ Tarık Çağrı Oruç, "Kıyıdaş Devletlerin Talepleri Çerçevesinde Hazar'ın Hukuki Statüsü ve Paylaşılması Sorunu", **Asya'da Güvenlik Sorunları ve Yansımaları**, İstanbul, Bilgesam Yay, 2013, s. 84.

⁴⁰⁹ "Oil and Natural Gas Production is Growing in Caspian Sea Region", **EIA**, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12911> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

ve Hazar’da oluşacak lojistik yollar ve geçiş koridorlar ve boru hatları bu ülkeler için stratejik önem taşımaktadır.

Hazar’a kıyıdaş ülkelerin denizi paylaşma konusunda dönem-dönem görüşleri değişmiş olsa da, genel itibariyle bu durum, çıkarlarını korumaktan başka bir şey değildir. Ülkelerin Hazar’ın paylaşılması konusundaki tutumları ise şu şekilde özetlenebilir:

1. Rusya: Hazar’ın sadece tabanının sektörlere bölünmesini, su yüzeyinin ise ortak kullanılması taraftarıdır.
2. Kazakistan: Hazar’ın sadece tabanının kıyıdaş ülkeler tarafından denetim altında tutulmasını, su yüzeyinin ise ortak kullanılmasını istemektedir.
3. Azerbaycan: Hazar’ın hem tabanının hem de su yüzeyinin bölünmesini ve her kıyıdaş ülkenin kendi sektörünü kontrol etmesi fikrini savunmaktadır.
4. Türkmenistan: Hazar’ın tabanının ve su yüzeyinin bölünmesini ve her kıyıdaş devletin kendi sektörünü denetim altında tutmasını istemektedir.
5. İran: Hazar’ın her kıyıdaş ülkesine eşit bir şekilde, %20 oranında olmak üzere kıyıdaş ülkeleri taraflarınca paylaşılması taraftarıdır.⁴¹⁰

Burada bazı ülkelerin paylaşım şekilleri birbirleriyle uyuyor görünse de, bölünürken izlenmesi gereken kurallar farklılık göstermektedir. Buna göre Türkmenistan ile Azerbaycan sektörlerinin bölünmesinde anlaşamamakta ve iki ülke sınırında bulunan petrol yataklarının paylaşılmasında ortak fikre varamamaktadır. İran ise Hazar Denizi’ne kıyısı en az ülke konumunda olmasından dolayı, Hazar’ın beş ülke arasında eşit bir şekilde paylaşılmasını isteyerek daha fazla pay almaya çalışmaktadır. Ayrıca bu şekilde İran, Hazar’daki alanını genişletince, Azerbaycan’ın hak iddia ettiği Alov/Alborz petrol sahası da İran’ın bölümüne düşecektir.⁴¹¹ Bu paylaşım şekline Azerbaycan razı olmadığı gibi, Hazar’a en fazla sınırı olan Kazakistan’da kesinlikle karşı çıkmaktadır.⁴¹² Rusya ise,

⁴¹⁰ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 48.

⁴¹¹ Bahareh Asgary, **a.g.t.**, s. 57.

⁴¹² Cem Kartoğlu, “Hazar Denizi Bölgesi Petrol- Doğal Gaz İhraç Boru Hatlarının Hazar Denizi Kıyısı Ülkeleri ve Türkiye Açısından Önemi”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2010, s. 38.

Hazar Denizi üzerindeki üstünlüğünü her daim koruyabilmek için su yüzeyinin ortak olarak kullanılmasını istemektedir. Ayrıca, eğer Hazar'ın su yüzeyi sektörlere bölünürse, ülkelerin birbirileri ile bağlantıları kopacağından,⁴¹³ devletlerarası ilişkiler açısından olumsuz etki yaratacağını iddia etmektedir.⁴¹⁴

Hazar'ın paylaşımında kuzey komşuları önemli ilerleme kaydedebilmiştir. İlk olarak 1998'de Kazakistan ile Rusya arasında, **Hazar'ın Kuzey Kısmı Dibinin Kaynaklarının Kullanılması Amacıyla Egemenlik Haklarına Uyulması Anlaşması** yapılmıştır. 2000'de ise iki ülke arasında imzalanan anlaşmada, ülkelerin, Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde ortay hat prensibine göre çizimi kabul edecekleri maddesi yer almaktadır. Ayrıca Hazar tabanının ulusal bölümlere ayrılmasıyla, sınır çizgisinde bulunan yatakların yarı yarıya paylaşılacağı görüşü de benimsenmiştir. Su yüzeyinin ise ortak kullanıma açılmasını kabul etmektedirler. 2001 yılında, buna benzer bir anlaşma Kazakistan ile Azerbaycan arasında, Hazar'ın iki ülkeyi ilgilendiren kısmının su altı paylaşımı konusunda yapılmıştır.⁴¹⁵ Rusya'nın Hazar'ın tabanını ortak paylaşılması fikrinden vaz geçmesi ise, kendi bölümünde zengin petrol kaynaklarının bulunması ile alakalıdır. Moskova bu yatakları kendi kontrolünde tutmak için, Hazar sınırını paylaştığı Kazakistan ve Azerbaycan ile anlaşmaya gitmiştir.⁴¹⁶

Bu gelişmelerin ardından üç ülke, 15 Mayıs 2003 tarihinde Almatı'da bir araya gelmişlerdir. Üç gün süren görüşmeler sonunda Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan kendi aralarında, Hazar'ın doğal kaynaklarının paylaşımı konusunda anlaşmaya varmışlardır. Ayrıca taraflar, Hazar'ın bölümlere ayrılmasının ortay hat prensibine göre yapılacağı konusunda anlaşmışlardır.⁴¹⁷ Bununla birlikte Hazar'ın sahil şeridi, %18 Azerbaycan'ın, %19 Rusya'nın, %27 Kazakistan'ın olmak üzere, 3 ülke arasında paylaşılmıştır.⁴¹⁸ Ancak İran ve Türkmenistan, Azerbaycan-Rusya-Kazakistan arasında yapılan bu anlaşmayı tanımamaktadır. Genel olarak Aşgabat, bu ülkelerin görüşlerine yakın bir duruş sergilese de, onlardan ayrıldığı nokta Hazar'ın bölümlere ayrılmasında ortay hattın geçtiği alanların

⁴¹³ Su yüzeyi bölündüğünde Rusya'nın, Türkmenistan ve İran ile ortak sınırı olmayacağı gibi, Kazakistan ile İran'da ortak sınırını kaybedecektir.

⁴¹⁴ Göktürk Duman, **a.g.t.**, s. 67.

⁴¹⁵ Cem Kartoğlu, **a.g.t.**, s. 36,37.

⁴¹⁶ Muhammed Emin Kocaman, "Hazar Havzasını Hukuki Statüsü", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 1, 2018, s. 109.

⁴¹⁷ Tarık Çağrı Oruç, **a.g.m.**, s. 95.

⁴¹⁸ Cem Kartoğlu, **a.g.t.**, s. 39.

belirlenememesidir.⁴¹⁹ Türkmenistan daha sonrasında 2015 Mayıs'ında, Kazakistan ile Hazar'ın statüsü konusunda olmasa da, iki ülkenin Hazar sınırları hakkında anlaşmaya varabilmiştir. Böylece Türkmenistan, Hazar'ın Kazak ve Türkmen sınırındaki ulusal sektöründe yer alan doğal kaynaklarını geliştirme imkanına kavuşmuştur.⁴²⁰

3.3.3. Türkmenistan'ın Hazar'ın Statüsüne Dair Görüşü

Türkmenistan da diğer Hazar'a kıyısı olan ülkeler gibi, Hazar'ın paylaşımında tutumunu zaman-zaman değiştirmiştir. İlk olarak Türkmenistan, Rusya ve İran'a yakın bir görüşü benimsemekteydi. Hazar beşlisinin denizin yeni rejimini belirleyene kadar, uygulamaların SSCB ile İran arasında yapılan 1921 ve 1940 Antlaşmaları doğrultusunda yapılması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca kıyıdaş ülkelerin 45 millik münhasır yetki alanının olmasını, bunun dışındaki alanının ise ortak kullanıma açık olması fikrini benimsemiştir.⁴²¹ Daha sonra ise bu tutumdan vaz geçen Türkmenistan, Azerbaycan'ın görüşüne yakın olan, Hazar'ın sektörlere bölünmesi ve kıyı devletlerinin kendi bölümünde bulunan doğal kaynak yataklarını kullanmaları, hem su tabanının hem de su yüzeyinin münhasır olarak kullanılmasında serbest oldukları fikrini savunmuştur. Yalnız Türkmenistan Azerbaycan'la arasındaki sektörün bölünmesinde ortak karara varamamıştır. Ayrıca Türkmenistan, kendi kıyısına 45 milden daha fazla uzaklıkta bulunan başta Kepez olmak üzere Azeri ve Çırağ yataklarında hak iddia etmiştir. Ancak belirtilmek gerekir ki, bu yataklar Azerbaycan'ın da kıyısına 45 milden daha uzak bir mesafede yer almaktadır. Hazar'ın kuzeyinde yer alan Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan'ın Hazar'ı paylaşma anlaşmasını tanımayan Türkmenistan ve İran buna karşı güneyde ittifak kurmuştur. Ayrıca Türkmenistan Hazar konusunda çözüme varmak için beş tarafın da yer aldığı bir anlaşmanın yapılması gerektiğini savunmaktadır.⁴²²

Kazakistan ekonomik açıdan Rusya'ya oldukça bağımlı bir ülkedir ve Avrupa'ya uzanan enerji hatlarının tamamı Rusya sınırından geçmektedir. Bunun için Astana'nın Moskova tutumuna karşı gelecek görüşü savunması

⁴¹⁹ Aynı.

⁴²⁰ Göktürk Duman, *a.g.t.*, s. 79.

⁴²¹ Bahareh Asgary, *a.g.t.*, s. 34-35.

⁴²² Aynı.

beklenmemektedir. Aynı şekilde, Türkmenistan, İran ile oldukça köklü ve birbirine bağlı ekonomik ilişkileri bulunmaktadır. Ayrıca Kazakistan ve Rusya'nın Hazar tabanındaki sektörleri İran ile kesişmemektedir ancak Türkmenistan'ın Hazar sektörünün güneyi tamamen İran'ın sektörü ile birleşmektedir. Bunun yanında Türkmenistan, İran ile komşudur ve ülkenin güneyden uzanan lojistik hatları İran üzerinden geçmektedir. Bu nedenle Türkmenistan'ın İran ile yakın görüşte olması doğaldır. Paylaşım noktasında bir diğer önemli husus ise, Aşkabat gibi Tahran'da Azerbaycan kısmında bulunan petrol yataklarında hak iddia etmektedir.

3.3.4. Azerbaycan ve Türkmenistan Arasında Petrol Yatakları Problemi

Türkmenistan ile Azerbaycan Hazar'ın iki ülke arasındaki sektörünün nereden bölüneceği konusunda anlaşamamaktadırlar. Kasım 1997'de Türkmenistan, Hazar Denizi'nde yer alan birtakım petrol-doğalgaz yatakları üzerinde hak iddia etmiştir. Dönemin Türkmenistan Devlet başkanı Saparmurat Niyazov tarafından Azerbaycan'ın Devlet başkanı Haydar Aliyev'e gönderilen mektupta, Çırağ yatağının kısmen, Azeri ve Kepez yataklarının ise tamamen Türkmenistan'ın sınırları içerisinde olduğu belirtilmiştir.⁴²³ Adı geçen yataklar 1970 yılında, SSCB Petrol- Doğalgaz Bakanlığı'nca Hazar Denizi'nin bölünmesinde Sovyetler Birliği ülkeleri arasındaki Azerbaycan'ın sektöründe yer almaktadır. Bununla birlikte, birtakım Sovyet haritalarını kanıt olarak gösteren Azerbaycan, yatakların kendilerine ait olduğunu söylemektedir.⁴²⁴

Türkmen tarafı ise, Hazar'ın iki ülke arasındaki kısmının yeniden bölümlendirilmesini istemektedir. Türkmenistan, Azerbaycan'ın Apşeron yarımadası vasıtasıyla Hazar'ın ortasına kadar girdiğini, bu nedenle Hazar Denizi ortay hat yöntemi göz önünde bulundurularak, enleme eşit mesafedeki noktaları birleştiren yöntemin kullanılmasını önermektedir. Bu da Türkmenistan'ın ortay hattı belirlenirken Hazar'ı matematiksel olarak ele aldığını, ülkelerin kıyı şeritlerinin ve

⁴²³ Ömer Faruk Ünal, "Azerbaycan ve Türkmenistan Arasında "Kepez" Problemi", **Journal of Qafqaz University**, C.1, S. 2, Bakü, 1998, s. 46.

⁴²⁴ Erkan Avcı, **Hazar'ın Statü Sorunu ve Sahildar Devletlerin Konuya Yaklaşımları**, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü, Nisan 2014, s. 13.

adalarının uç noktalarını dikkate almadığını göstermektedir. Bu durumda ise adı geçen yataklar Türkmen sektörüne ait olacaktır.⁴²⁵

Harita 3.2. Hazar'ın Sektörlere Ayrılmasında Ülkelerin Farklı Bakışları

Kaynak: www.eia.gov

Türkmenistan tarafı Azerbaycan'ın Çırağ yatağının kısmen, Azeri yatağının ise tamamen Türkmenistan'ın yetkisinde olduğunu tanımasını istemektedir. Türkmenistan, Azerbaycan'ın Hazar'da uluslararası konsorsiyum oluşturduğuna karşı gelmediklerini bildirmesinin yanında, adı geçen yataklarda çalışmaların çoktan başladığı gerçeğini göz önünde bulundurarak, uzun vadeli bir kiralama anlaşmasının yapılmasını öne sürmüştür.⁴²⁶

⁴²⁵ Bahareh Asgari, *a.g.t.*, s. 32.

⁴²⁶ Yolbars A. Kepbanov, "The Legal Status of The Caspian Sea Is The Basis of Regional Cooperation and Stability", *Perceptions: Journal of International Affairs*, C. 2, S. 4, Center for Strategic Research, December 1997-February 1998, s. 15., <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/YOLBARS-A.-KEPBANOV.pdf> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

İki ülke arasında asıl sorun ise, Türkmenistan'ın iddialarını yok sayarak Azerbaycan tarafının, Kepez yatağını da ihaleye açması ve 4 Temmuz 1997'de⁴²⁷ Rus şirketleri LukOil ve Rosneft ile Kepez yatağını işletmek üzere Üretim Paylaşım Anlaşması yapmasıdır. Buna karşı çıkan Türkmenistan'ın sert tepki vermesi ile Rus şirketleri ihaleden çekilmiştir.⁴²⁸ Diğer yandan, Türkmenistan Bakanlar Kurulu Ağustos 1997'de Kepez yatağını ihaleye açmıştır. Bu durum, Türkmenistan'ın Kepez yatağının kendi sektöründe kaldığı konusunda ciddi olduğunun göstergesidir.⁴²⁹

Azerbaycan bağımsızlık sonrasında, SSCB döneminde **26 Bakü Komisarı, Kaverockin, Promijutoçnoe** olan yataklarının isimlerinin sırasıyla **Çırağ, Azeri ve Kepez** olmak üzere değiştirmiştir. Türkmenistan'ın ilk Devlet başkanı Niyazov ise Azerbaycan tarafından yataklara verilen isimleri sırasıyla **Osman, Hazar ve Serdar** olarak değiştirmiştir.⁴³⁰

Kepez/Serdar yatağının farkı Çırağ/Osman ve Azeri/Hazar yataklarının doğusunda yer alması ve iki ülke arasında ortay hattın kıyılara göre çekildiğinde, iki ülkenin sınırında kalmasıdır.⁴³¹ Fakat iki ülke arasındaki ortay hattın çizilememesi nedeniyle yatak üzerinde kimin hakkı olduğu veya yatağın iki devlet arasında eşit paylaşılması gerektiği hususları karara bağlanamamıştır.⁴³² Ayrıca Hazar'ın su seviyesi devamlı yükselmekte ve sular alçak kıyılarda karaya doğru ilerleyerek

⁴²⁷ Türkiye'de bazı önemli Araştırma Merkezleri ve Enstitülerde yapılan çalışmalarda bu anlaşmanın tarihi "31 Haziran 1997" olarak verilmiştir. Anlaşma tarihinin yanlışlığının yanında, yayınlanan eserlerde miladi takvimde olmayan tarihin verilmesi ise oldukça ilginçtir. Bkz. Kazbek Zhaissenbayev, "Hazar Havzası Enerji Kaynakları ve Bölgesel Politikalar 1991–2004", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 55.; Sinan Oğan, "Yeni Global Oyun ve Hazar'ın Statüsü" **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi (TÜRSAM)**, <http://turksam.org/yeni-global-oyun-ve-hazar-in-statusu> (Erişim tarihi: 18.07.2018); Sinan Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar", **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM)**, <https://asam.org.tr/hazarda-tehlikeli-oyunlar/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴²⁸ Rovshan Ibrahimov, "The Importance of the Caspian Sea to Azerbaijan: Opportunities, Challenges and Prospects", **The Caspian Sea Chessboard: Geo-Political, Geo-Strategic and Geo-Economic Analysis**, Ed. Carlo Frappi, Azad Garibov, Egea Yay, 2014, s. 97.

⁴²⁹ Ömer Faruk Ünal, **a.g.m.**, s. 46.

⁴³⁰ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 50.

⁴³¹ Azerbaycan'ın petrol-doğalgaz yatakları, büyük Kafkasya dağlarından Abşeron yarımadasını da kapsayarak, Hazar Denizi boyunca doğu yönünde uzanmaktadır. Türkmenistan'ın petrol-doğalgaz yatakları ise, Balkan dağlarından Çeleken (şim. Hazar) yarımadasını kapsayarak, Hazar Denizi boyunca batı yönünde uzanmaktadır. İki yarımadaının Hazar tabanındaki uzantılarının jeolojik bir sınırının olduğu ve bu sınırın "Kepez/Serdar" ve "Livanov" yatakları arasından geçtiği tahmin edilmektedir. Bu durum Hazar'ın statüsünün anlaşılabilmesi için bu bölgenin daha iyi araştırılması gerektiğinin bir göstergesidir. Ancak tahmini veriler sınırın bölünmesinde bir gerekçe olarak gösterilemez.

⁴³² Ömer Faruk Ünal, **a.g.m.**, s. 48.

ortay hattın değişiklik göstermesine neden olabilmektedir.⁴³³ Azerbaycan'ın Kepez/Serdar yatağı üzerindeki hak iddialarından biri de buranın Bakü'lü jeologlar tarafından keşfedilmesidir. Ancak Türkmen tarafı Bakü'nün, ünlü jeolog Farman Salmanov'un keşfettiği Tyumen yataklarında niye hak iddia etmediğini de gündeme getirmiştir ancak Azerbaycan tarafından bu konuda bir açıklama yapılmamıştır.⁴³⁴

Promejutoçnoe⁴³⁵ (Kepez/Serdar) yatağı gerçekten de Azerbaycan'ın söylediği gibi Azerbaycanlı jeolog ve jeo-fizikçiler tarafından 1959 yılında yapılan sismik araştırmalar neticesinde bulunmuştur. 1983'te yatakta hazırlık çalışmaları başlatılmış, 1986'da sondaj çalışmaları yapılmış ve 1988'de kuyulardan ilk petrol ve doğalgaz çıkartılmıştır.⁴³⁶ Yalnız iki ülkenin Kepez/Serdar yatağı konusunda ortak karara varamamaları Türkmenistan Devlet başkanı Niyazov ile Azerbaycan Devlet başkanı Haydar Aliyev arasında gerginlik yaratmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın 1993-1994 yılları arasında Türkmenistan'dan aldığı gazın borcunu ödememesi,⁴³⁷ Trans Hazar Boru Hattı'na ilk başta transit ülke olarak katılan Bakü'nün kendi alanında doğalgazın bulunması ile projeden pay istemesi Türkmenistan-Azerbaycan ilişkilerini oldukça olumsuz etkilemiştir.⁴³⁸ Sonunda finans kaynağının yetersizliği gerekçe gösterilerek Türkmenistan, 2001 yılında Türkmenistan'ın Bakü Büyükelçiliğini kapatmıştır.⁴³⁹ 2006'da Saparmurat Niyazov'un ani vefatının ardından, 2007'de Gurbangulı Berdimuhamedov'un iktidara gelmesi ile Türkmenistan'ın Bakü Büyükelçiliği 2008 yılı itibariyle tekrardan çalışmaya başlamıştır.⁴⁴⁰ Azerbaycan'ın başında ise Haydar Aliyev'in yerine İlham Aliyev'in geçmesiyle iki yeni liderlerin ortak anlaşmaya varabilecekleri umut edilmekteydi. Nitekim Mayıs 2008'de Türkmen Lideri Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir.⁴⁴¹ Aynı yılın Kasım ayında, İlham Aliyev, Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir. 28 Kasım'da Azerbaycan Devlet başkanı "Türkmen Devlet Üniversitesi Fahri Profesörü"

⁴³³ Hazarın su seviyesi 1977-1978 yıllarından beri sürekli yükselmektedir. Bkz. Selçuk Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 107,119,120.

⁴³⁴ "Efekt Bumeranga", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16563> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴³⁵ Promejutoçnoe (rusça)- Aradaki, Ortadaki.

⁴³⁶ Ömer Faruk Ünal, **a.g.m.**, s. 47.

⁴³⁷ "Ashkhabad Napominayet Baku o Den'gah", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/13164> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴³⁸ Kadir Dikbaş, **a.g.m.**, s. 93.

⁴³⁹ Erkan Avcı, **a.g.e.**, s. 15.; "Azerbaydjano-Turkmenistanskiye Otnosheniya", <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/3639411.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁴⁰ Türkmenistan'ın Bakü Büyükelçiliği 8 Haziran 1999 tarihi itibariyle çalışmaya başlamıştır. 4 Haziran 2000 tarihinde ise finans kaynağının yetersizliği sebep gösterilerek kapatılmıştır. Azerbaycan'ın Aşkabat Büyükelçiliği ise Ağustos 2002'de çalışmaya başlamıştır.

⁴⁴¹ <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/3639411.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

unvanı⁴⁴² ile ödüllendirilmiştir.⁴⁴³ 29 Kasım 2008 tarihinde ise, Azerbaycan, Türkmenistan ve Türkiye arasında, Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan *Serdar Oteli*'nde, özel olarak üçlü görüşme gerçekleştirilmiştir. Berdimuhamedov, Aliyev ve Gül'ün arasında yapılan görüşmede, ticaret ve ekonomik işbirliği, enerji sektöründeki etkileşim, ulaşım ve iletişim konuları ele alınmıştır.⁴⁴⁴ Bu toplantıdan sonra yaşanan önemli gelişmelerden biri de Azerbaycan tarafının 1993-1994 seneleri arasında Türkmenistan'dan ithal ettiği doğalgazın borcunu 2008 yılında ödemesi olmuştur.⁴⁴⁵

İki ülke arasında tekrardan meydana gelen gerginlik ise Haziran 2012'de Türkmen tarafının Kepez/Serdar yatağını araştırma amaçlı gelen gemilerinin Azerbaycan sınır askerleri tarafından uzaklaştırmaları ile yaşanmıştır. Azerbaycan tarafı, Türkmenistan'ın bu hareketiyle 2008 yılında iki ülke arasında Hazar Denizi üzerindeki çalışmalar hakkındaki sözleşmenin maddelerini⁴⁴⁶ ihlal etmekle suçlamıştır. Türkmenistan'ın Kepez/Serdar üzerindeki çalışmalarını sürdürdüğü takdirde Azerbaycan tepkisinin daha da artacağını ve hakkını aramaya devam edeceğini vurgulamıştır.⁴⁴⁷ Türkmen tarafı ise, araştırma amaçlı gönderilen gemileri inkar etmediği gibi, Azerbaycan'la tartışmalı yataklarında Azerbaycan'a çalışmalarını durdurması uyarısında bulunmalarına rağmen, onların bu alanlarda üretimi durdurmadıklarını da açıklamıştır.⁴⁴⁸ Mevcut durumda, Türkmenistan BM Uluslararası Adalet Divanı'na başvurmadan başka seçeneği olmadığını da beyan etmiştir.⁴⁴⁹

10 Ağustos 2016 tarihinde Türkmenistan, Hazar Denizi'nin kıyısında *Hazar-2016* askeri-taktik eğitim gösterisi gerçekleştirmiştir. Eğitimde, Türkmenistan'ın

⁴⁴² İlham Aliyev'e fahri profesörlük unvanı, barış ve siyasi istikrarın güçlenmesine katkıda bulunmak, Türkmenistan ve Azerbaycan halkları arasındaki dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin geliştirilmesi ve iki ülke arasındaki insani yardım alanındaki işbirliğinin genişletilmesi için verilmiştir.

⁴⁴³ "Il'ham Aliyev Stal Pochetnym Professorom Turkmenskogo Gosudarstvennogo Universiteta", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24947> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁴⁴ "Prezidenty Turkmenii, Azerbaydjana i Turtsii Dogovorilis' Podderzhivat' Regulyarnyye Kontakty", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24950> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁴⁵ "Vozvrashchenny Dolg Azerbaydzhanu za Gaz Budet Napravlen na Razvitiye Sistemy Obrazovaniya Turkmenii", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24326> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁴⁶ Madde özet olarak "tartışmalı alanlarda ülkeler tarafından çalışma yapılmaması"nı içermektedir.

⁴⁴⁷ Hülya Ercan, **a.g.t.**, s. 52.

⁴⁴⁸ "MID Turkmenistana Rasprostranil Soobsheniye Dlya Sredstv Massovoy Informatsii", <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/37552.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁴⁹ "Turkmenistan Nameren Reshit' Spor s Azerbaydjanom na Kasp'ii v Mezhdunarodnom Sude OON", <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/37527.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Silahlı Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri, Hava Kuvvetleri ve Hava Savunma Kuvvetleri personelleri ile birlikte Sınır Muhafaza Askeri Birimi, Milli Güvenlik Bakanlığı, İçişler Bakanlığı birimleri de yer almıştır.⁴⁵⁰

Ancak gerilen ikili ilişkiler 2017 senesinden itibaren hızlı bir şekilde düzelmeye başlamıştır. İlk olarak Temmuz 2017’de Türkmenistan’ın Dışişleri Bakanı Raşid Meredov, Azerbaycan’ı ziyaret etmiştir. Bakan ziyareti sırasında dördüncüsü düzenlenen Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarının toplantısına katıldığı gibi,⁴⁵¹ Azerbaycan’ın Devlet başkanı İlham Aliyev ile de görüşme gerçekleştirmiştir. Bu gelişmelerin ardından, Türkmenistan Devlet başkanı 8 Ağustos 2017 tarihinde Bakü’ye resmi ziyarette bulunmuştur. İki Post-Sovyet ve Türki Cumhuriyet liderlerinin görüşmeleri olumlu geçmiş ve kardeşlik vurgusu yapılmıştır.⁴⁵²

Ocak 2018’de ise Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammedyarov, Türkmenistan Devlet başkanını ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin önemli bir ayrıntısı da, ziyarete Bakanın yanında Azerbaycan’ın Ulusal Petrol şirketi SOCAR’ın Yatırım ve Pazarlama Başkan Yardımcısının da katılmış olmasıdır.⁴⁵³ Azerbaycan’ın Ulusal Şirketi SOCAR, petrol ve doğalgaz ticareti ile uğraşmaktadır. En önemlisi de Azerbaycan gazının Avrupa’ya, Türkiye’ye ve Gürcistan’a satılmasından sorumlu olmasıdır. Güney Doğalgaz Koridorunu oluşturan Güney Kafkasya, TANAP ve TAP doğalgaz hatlarının öncüsü olmasının yanında hisse sahibidir ve bu hatlara doğalgaz temin etmekle sorumludur. Azerbaycan’ın doğalgaz rezervi batı yönünde sürekli satıldığı takdirde, ülke içi tüketimindeki arzı karşılamakta zorlanacağı gibi, TANAP projesinin uzun süre Bakü kontrolünde devam ettirebilmesi için Azerbaycan’a dışarıdan doğalgaz girişi olması veya ülkede yüksek miktar rezerve

⁴⁵⁰ “V Sobytiyah Minuvshey Nedeli Zrimo Proyavilis’ Prioritety Vneshney i Vnutrenney Politiki Prezidenta Gurbanguly Berdymuhamedova”, <http://turkmenistan.gov.tm/?id=11593> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁵¹ Syaba Agaeva, “Azerbaydjan, Turkmenistan i Turtsiya Zainteresovany v Razvitii Sotrudnichestva – Glava MID Turkmenistana”, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/2778991.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018); “V Baku Sostoyalas’ Trekhstoronnyaya Vstrecha Glav MID Azerbaydjana, Turkmenistana i Turtsii”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/42749.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁵² “İl’ham Aliyev i Prezident Gurbanguly Berdymuhamedov Vystupili s Zayavleniyami Dlya Pechati”, **Prezident Azerbaydjanskoy Respubliki İl’ham Aliyev**, <https://ru.president.az/articles/24919> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁵³ “Prezident Turkmenistana i Glava MID Azerbaydjana Obsudili Prioritety Dvustoronnego Sotrudnichestva”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=15536> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

sahip yeni doğalgaz yataklarının keşfedilmesi gerekmektedir.⁴⁵⁴ SOCAR şirketinin Türkmenistan ile yakından ilgilenmesinin sebebi ise, Azerbaycan'ın ihtiyaç duyduğu doğalgaz miktarını Hazar'ın doğusunda yer alan Türkmenistan'dan temin edebilecek olmasıdır. Ayrıca Türkmenistan, ülkenin zengin doğalgaz kaynağına sahip yatakların bulunduğu güneydoğu bölgesinden, ülkenin batısında yer alan Hazar Denizi'ne kadar doğalgazı ulaştırılabilmesi için 2015 yılında uzunluğu 773 km olan Doğu-Batı boru hattının inşasını tamamlamıştır.⁴⁵⁵ Bu hat, Türkmenistan'ın sadece ülkenin batısındaki gazını Azerbaycan'a satmasını değil aynı zamanda muazzam rezervlere sahip güneydoğu rezervlerini de Azerbaycan'a dağıtımını sağlayacaktır. Ayrıca Bakü'ye gidecek doğalgazın sürekliliği de garanti altına alınmış olacaktır.

Ancak bu projelerin oluşturulması için Trans Hazar Boru Hattı'nın (TCP) inşa edilmesi gerekmektedir. TCP'nin oluşumunda Rusya veya İran faktöründen daha önemlisi Hazar'ın statüsüdür. Yalnız Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan Hazar'ın tabanını paylaşıp su üstünün ortak kullanılması konusunda anlaşmaya vardıklarına göre, Türkmenistan ile Azerbaycan arasında da benzer bir anlaşma yapıldığı takdirde, inşa edilecek boru hattının deniz tabanının altından geçmesinin hukuki yönden bir sorun teşkil etmemesi gerekir. Ayrıca hatırlatılması gerekir ki, Hazar'ın tabanının Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan'ın yaptığı anlaşmalarına göre sektörlere bölünmesi sonucu, Rusya ile Türkmenistan kısımları kesişmemektedir ve yapılacak boru hattının Azerbaycan ile Türkmenistan sektörlerinden, Hazar'ın toprak altından geçmesi öngörülmektedir.⁴⁵⁶

Azerbaycan ile Türkmenistan ilişkilerindeki bir diğer açılım ise, Azerbaycan'ın SOCAR Trading SA şirketinin Türkmenistan'da her sene gerçekleştirilen Türkmenistan Petrol ve Doğalgaz Konferansı 2017 için Platinum sponsoru olmasıdır. Daha önce adı geçen konferansta hiç sponsorluk yapmayan Azerbaycan şirketi, konferansa ilk katılımında en üst düzey sponsor konumunda yer

⁴⁵⁴ TANAP projesi maksimum seviyesine ulaştığında senelik 30 milyar m³ doğalgaz Azerbaycan üzerinden satılacaktır. BP 2017 İstatistiklerinde Azerbaycan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervi 1.1 trilyon m³'tür.

⁴⁵⁵ "The Gas Pipeline «East-West»", <http://www.energyashgabat2017.gov.tm/en/news/5> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁵⁶ Boru hattı çekildiği zaman Hazar'ın kirleneceğini öne süren Moskova, Hazar'ın en çok kirlenmesine sebep olan Volga ve Don üzerinden gelen atıkları göz ardı etmektedir. Ayrıca çalışmakta olan Mavi Akım ve Nord Stream veya inşaatı devam eden Türk Akımı ve inşası planlanan Nord Stream 2 projeleri de deniz altından geçmekte olup Gazprom tarafından işletilmektedir.

almıştır. Ayrıca Hazar Denizi'nde yer alan Kepez/Serdar yatağını da içermekte olan bloğu geliştirmekte olan Buried Hill şirketinin, 2017 Türkmenistan Petrol ve Doğalgaz Konferansının diğer platinim sponsorlarından biri olması dikkat çekmektedir.⁴⁵⁷

Şimdilik kardeş iki ülke arasında senelerce gerginliğe sebep olan Hazar yatakları gündeme getirilmemektedir. Taraflar Ağustos 2018'de Kazakistan'da gerçekleşecek Hazar Beşlisi Zirvesi'nde, Hazar'ın statüsünün belirleneceği konusunda umutlarını korumaktadırlar.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ <http://www.oilgasturkmenistan.com/Sponsorship/Sponsors-and-partners> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁵⁸ "Caspian Five is Preparing to Sign the Convention on The Legal Status of The Caspian Sea at The Summit in August", <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1936> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKMENİSTAN'IN DOĞALGAZ TİCARETİ

Türkmenistan'da ilk doğalgaz yatağının işletilmeye başlamasından itibaren, doğalgaz üretiminin büyük kısmını yurt dışına ihraç etmektedir. Sovyet döneminde Türkmen gazının tam olarak hangi ülkelere ne kadar miktarda gittiğini günümüzde takip edebilme imkanımız yoktur. Ancak Türkmenistan gazının Sovyetlerin doğalgaz üretimi olmayan ve sanayi önem taşıdığı ülkelere Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı ile ulaştırıldığı bellidir.

Sovyetlerin dağılması ile Türkmenistan mevcut olan Sovyetlerden kalma doğalgaz boru hattı sistemi ile doğalgaz satımına devam etmiştir. İlk dönem Türkmen gazı Doğu Avrupa'ya satılmıştır, bunu yanında Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan gibi Post-Sovyet ülkelere de satılmıştır. Ülkelerarası birtakım anlaşmazlıklardan dolayı günümüzde az miktarda olmak üzere Kazakistan'ın dışında bu ülkelerden hiçbirine doğalgaz satışı yapılmamaktadır. Türkmenistan bağımsızlığı sonrasında ise doğalgaz satışında sadece İran ve Çin pazarına ulaşabilmiştir.

4.1. Ukrayna

Ukrayna'nın Sovyet döneminde doğalgaz alanında önem kazanması, Harkov'da⁴⁵⁹, 1950 senesinde zengin doğalgaz rezervine sahip Şebelinskoye yatağının keşfedilmesi ile başlamıştır. 1956'da saha çalışmaya açılmıştır. 1964 senesinden beri ise Ukrayna'da üretilen doğalgazın büyük kısmı bu alandan gelmektedir. Avrupa'nın en büyük doğalgaz deposuna sahip Şebelinskoye yatağının açılması ile Ukrayna doğalgaz alanında önemli bir ülke konumuna gelmiştir.⁴⁶⁰ Yeterince yüksek miktarda doğalgaz üreten Ukrayna 1972'de maksimum seviyeye ulaşarak 70 milyar m³ doğalgaz üretimi yapmıştır. Ancak üretimini 65-70 milyar arasında tutmayı 1980'lere kadar başarabilmiştir. 1981 senesinden itibaren doğalgaz üretimi hızlı bir şekilde düşmeye başlamıştır. Üretimin düşmesinin sebebi ise yatakların eskimesi ve doğalgaz için ayrılan finansal kaynakların çoğunun başta

⁴⁵⁹ Halil Kurt, "Ukrayna", *DİA*, C. 42, 2012, s. 72-73.

⁴⁶⁰ V. O. Solov'ev, *Khar'kovskaya Geologicheskaya Shkola, Yeye Rol' v Izuchenii i Osvoyenii Neftegazovyh Mestorojdeniy*, Harkiv, Harkiv Politeknik Enstitüsü, 2014, s. 40,45,121.

Batı Sibirya olmak üzere SSCB'nin diğer bölgelerine harcanmasıdır. Ukrayna'da gaz üretiminin azalmasına rağmen, tüketimi seneler geçtikçe artmaya devam etmiştir. Yeni fabrikalar inşa edilmiş, mevcut tesisler kazan dairelerine ve termik santrallere çevrilmiştir. Doğalgaz ise Batı Sibirya'dan gelmeye başlamış ve çok ucuza mal olmuştur.⁴⁶¹

SSCB'nin çöküşünden sonra, Ukrayna enerji açısından çok ilginç bir konuma düşmüştür. Bir yandan ülke, gelişmiş bir gaz tedarik sistemine ve yüksek bir gazlaştırma/doğalgaz işleme seviyesine sahiptir, diğer yandan da yeni kaynakların keşfedilmemesi, tesislerin geliştirilme maliyetinin yüksek olması, tesislerde çalışacak nitelikli iş gücünün azalması kendi doğalgaz ihtiyacının sadece %20-25'ini karşılayabilmesine neden olmaktadır. 1990'da ülkede 112.8 milyar m³ doğalgaz tüketilmiştir. Bunun 55 milyar m³ miktarı sanayiye, 33.9 milyar m³'ü elektrik endüstrisine harcanmıştır. Ayrıca Ukrayna'da 15 milyon daireye doğalgaz hattı çekilmiş⁴⁶² ve nüfusun doğalgaz arzı ise 9 milyar m³ civarında olmuştur. Aynı zamanda, ülkedeki gaz üretimi sadece 28,1 milyar m³'tür.⁴⁶³

Sovyet döneminden itibaren Ukrayna'ya yüksek miktarda doğalgaz ihraç edilmekteydi. SSCB ülkelerinden ihraç edilen doğalgazın nasıl dağıtıldığı Ukrayna'yı ilgilendirmiyordu. Kiev Uluslararası Güvenlik Sorunları Enstitüsü'nün tahmini hesaplarına göre, Ukrayna'nın SSCB'den ayrılmadan önceki son senesi 1990'da, Ukrayna 28.1 milyar m³ doğalgaz üretirken, 115 milyar m³'ten fazla doğalgaz ithal etmiştir. Bu miktarın tam olarak nereden temin edildiğine dair net bir bilgi bulunamamaktadır. Ancak doğalgazın alındığı yerin Rusya veya Orta Asya olmak üzere iki ihtimali vardır. Yalnız uzmanlara göre, Ukrayna'ya ihraç edilen doğalgazın büyük bir kısmının (Türkmenistan'ın da içinde olduğu) Orta Asya'dan sağlandığı düşünülmektedir. Orta Asya doğal kaynakları, Sibirya'da yer alan doğalgaz yataklarına göre çok daha kolay dağıtabilen bir sisteme sahipti.⁴⁶⁴ Türkmenistan 1990'da ürettiği 80 milyar m³ doğalgazın ancak %6- %7'sini

⁴⁶¹ Sergey Kodrat'ev, **Gazovyy Vopros: Bratya i Revers**, Institut Energetiki i Finansov, Haziran 2014, s. 5.

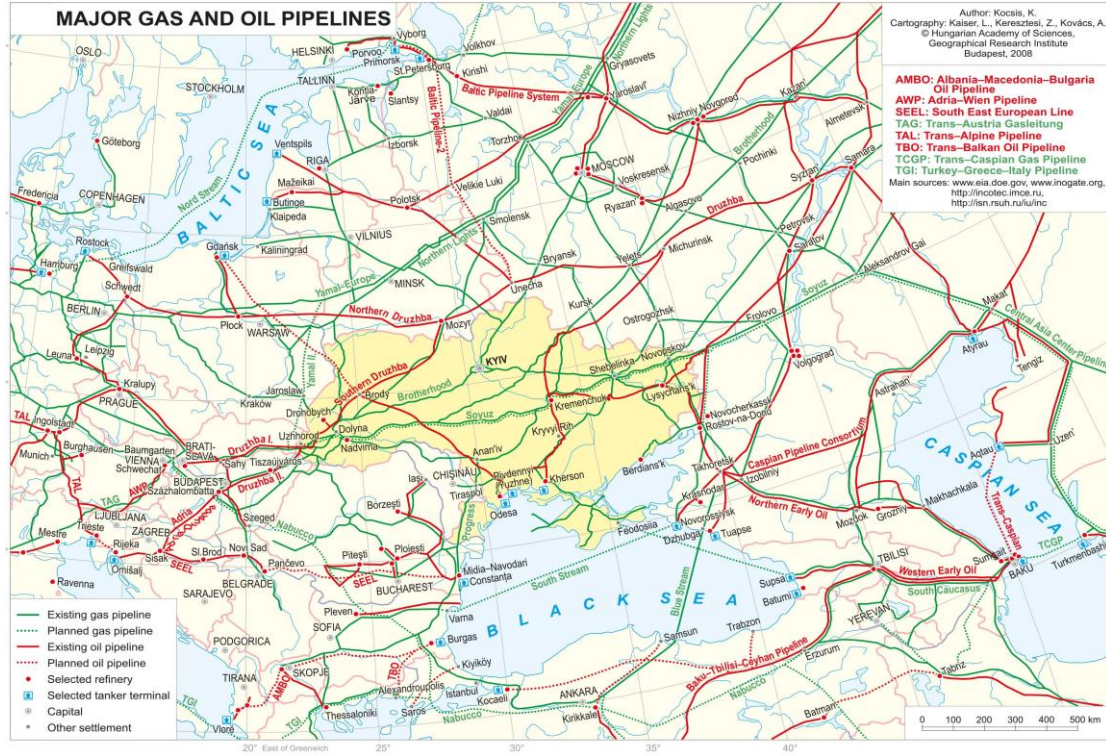
⁴⁶² 1990 yılı için Ukrayna nüfusu 51.892.000 olarak verilmektedir, Bkz. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=UA> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁶³ Sergey Kodrat'ev, **a.g.e.**, s. 5.

⁴⁶⁴ David Preyger, Vladimir Omlechenko, "Problems of Turkmen Gas Export: View From Ukraine", **Central Asia and Caucasus**, S. 43, 2007, s. 122.

tüketmiştir⁴⁶⁵, geri kalan %93- %94'lük kısmı ise Orta Asya- Merkez doğalgaz boru hattı ile SSCB'nin diğer bölgelerine ihraç edilmiştir.⁴⁶⁶

Harita 4.1. Ukrayna Uluslararası Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları

Kaynak: Hungarian Academy of Sciences, Geographical Research Institute, 2008.

Orta Asya'dan ihraç edilen doğalgaz kaynakları Orta Asya- Merkez doğalgaz boru hattı ile dağıtılmaktadır.⁴⁶⁷ Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'dan geçen bu boru hattı, Harita 4.1.'de görüleceği üzere Kazakistan ile Rusya sınırından Aleksander Gai-Novopskop boru hattı ile Ukrayna'ya ulaşmaktadır.⁴⁶⁸

Ukrayna bağımsızlığını kazanmasının ardından, önemli miktarda doğalgazı Türkmenistan'dan temin etmeye başlamıştır. Bağımsızlığından sonraki ilk senesinde, Kiev 25.5 milyar m³ Türkmen gazını satın almıştır.⁴⁶⁹ 1993 yılında da aynı miktar doğalgaz Ukrayna'ya satılmıştır. Yalnız 1994'te Ukrayna,

⁴⁶⁵ BP İstatistiklerine göre bu oran 11.9%'dır.

⁴⁶⁶ Stanislav Jukov, Oksana Reznikova, **Sentral'naya Aziya v Sotsial'no-Ekonomicheskikh Strukturakh Sovremennogo Mira**, Moskova, Moskovskiy Obshchestvennyy Nauchnyy Fond, 2001, s. 223.

⁴⁶⁷ Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattının dışında Buhara-Ural hattı da mevcuttu. Ancak bu hatla Özbekistan'ın doğalgazı Rusya'ya bağlanmaktadır.

⁴⁶⁸ David Preyger, **a.g.m.**, s. 122.

⁴⁶⁹ Sergey Kodrat'ev, **a.g.e.**, s. 5.

Türkmenistan'dan 28 milyar m³ doğalgaz almayı hedeflerken, doğalgaz için borçlarını ödeyememesinden dolayı, Türkmenistan, Ukrayna'ya sadece 11 milyar m³ doğalgaz ihraç etmiştir. 1992-1993 yılları arasında Ukrayna'nın doğalgaz için, Türkmenistan'a 713 milyon dolar borcu birikmiştir. Ukrayna tarafı bunun sadece 300 milyon doları kadarını ödeyebilmiştir.⁴⁷⁰ Borçlanmaların ardından Ukrayna hükümeti, **Respublika** özel şirketine Türkmenistan'dan mal karşılığı doğalgaz ithal etme lisansı vermiştir. 1995'te Türkmenistan'dan ithal edilen doğalgaz miktarı 20 milyar m³ iken, 1994-1995 yılları için Ukrayna'nın Aşkabat'a 100 milyon dolar daha doğalgaz borcu oluşmuştur.⁴⁷¹

Ekonomi sıkıntısı yaşayan Kiev, doğalgaz borçlarını ödeyemediği ancak doğalgaz satın almak zorunda olduğu için yeni çözümler bulmakta gecikmemiştir. Respublika şirketinin faaliyeti de işe yaramayınca, İtera International Energy LLC. şirketi Ukrayna'nın gaz ticaretini düzene koymuştur. Amerika'da kayıtlı olan Rus şirketi İtera, Türkmenistan'dan doğalgaz satın alarak, Gazprom'a ait boru hatları üzerinden Ukrayna'ya ulaştırmaktaydı. İtera, doğalgazı Ukrayna sınırında masraf ve çıkarlarını da hesaba katarak yüksek fiyata sattığı gibi Ukrayna'dan aldığı para ile doğalgazın ücretini Türkmenistan'a ve boru hatlarının transit kullanımı için Gazprom'a ödeme yapmasının yanında, gelir de elde etmeyi başarmıştır. Ayrıca İtera, Türkmenistan'a doğalgaz için yapılacak ödemenin belli bir kısmını da mal takası yöntemiyle gerçekleştirmekteydi.⁴⁷²

1995 Ekimi'nde ise Ukrayna'ya Türkmen gazının ulaştırılması için üç şirketin birleşimi ile **TürkmenRosGaz** Ortak Girişimi kuruldu. Ortak girişimin %51'i Türkmennebitgaz'ın, %45'i Gazprom'un ve %4 ise İtera'nın kontrolündeydi. Ancak bu proje uzun süreli olmadı. Yaklaşık Ağustos 1996'dan itibaren Ukrayna'ya gaz temin eden TürkmenRosGaz, 1997 Haziranı'nda tek taraflı olmak üzere Türkmenistan tarafından feshedildi. Bu durumun temel sebebi borçların ödenmemesidir. Daha önce de yaşanan ülkelerarası borç meselelerinin yanında, İtera, Ukrayna'ya satmak üzere aldığı doğalgazın parasını Türkmenistan'a ödenmemiştir.⁴⁷³ Buna rağmen, sonraki doğalgaz satışlarının tamamen İtera Grubun

⁴⁷⁰ David Preyger, **a.g.m.**, s. 123.

⁴⁷¹ Sergey Kodrat'ev, **a.g.e.**, s. 6.

⁴⁷² Michael Fredholm, "Natural-Gas Trade Between Russia, Turkmenistan and Ukraine Agreement and Disputes", **Asian Cultures and Modernity**, Stockholm University, 2008, s. 14.

⁴⁷³ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 16.

kontrolünde gerçekleştirilmesi, gizli nedenlerden birinin Moskova'yı satıştan uzaklaştırmak olarak da görülebilir.⁴⁷⁴

1998 itibariyle Ukrayna'daki doğalgaz şirketlerinin iflas etmesinin ardından, Ukrayna'nın Ulusal Şirketi olan **Naftogaz** kurulmuştur.⁴⁷⁵ Ülkenin ulusal doğalgaz şebekeleri⁴⁷⁶ ve doğalgaz depoları da Naftogaz'ın kontrolüne verilmiştir. Böylece 1998'de Türkmen gazını alamayan Ukrayna, 1999'a gelindiğinde Naftogaz şirketi sayesinde, doğalgaz ücretinin yarısını nakit para, diğer yarısını ise mal olarak Türkmenistan'a ödemek suretiyle, senelik 20 milyar m³ doğalgaz alım-satım anlaşması yapmıştır. Gazprom eskiden de olduğu gibi, doğalgazın Ukrayna'ya ulaşması için transit işlerine izin vermiştir. İtera tarafından Gazprom'a gaz transit ücreti ödenmiştir. Türkmen gazı Ukrayna'ya ulaştığı süre boyunca Naftogaz hiçbir şekilde gaz için ödeme gerçekleştirmemiş ve eski borcunu kapatmak için de para transferi yapmamıştır. Böylece Türkmenistan Mayıs'ın ortasına kadar, parasını almadan 5 milyar m³ civarında doğalgazı Ukrayna'ya ihraç etmiş ve ardından gaz akışını kesmiştir.⁴⁷⁷

1999 sonunda Naftogaz Ukrayna, Gazprom, İtera ve Turkmennebitgaz bir araya gelmiş ve Naftogaz'a 2000 yılı için 20 milyar m³ doğalgaz satılmasına karar verilmiştir. Türkmen gazının, Özbekistan-Türkmenistan sınırından Ukrayna'ya dağıtımı yapılan 1000 m³'üne 36 usd fiyat biçilmiştir.⁴⁷⁸ 2001'de ise bu fiyat 44 usd'ye çıkarılmıştır. Bu sürede Ukrayna'nın borcu büyümüş ve gaz dağıtımı zaman zaman kesilmiştir.⁴⁷⁹

2002'de İtera, Gazprom tarafından, doğalgaz satımında dışlanmaya başlandı.⁴⁸⁰ Kasım 2002'de Gazprom, İtera'nın Ukrayna'ya dağıtımına izin verilen doğalgaz miktarını azalttı. Sonunda ise Gazprom, Türkmenistan'dan Ukrayna'ya yapılan doğalgaz ihracatını devralacağını açıkladı ve İtera'yla olan boru hatlarının

⁴⁷⁴ Rusya bu dönemde, Türkmen gazının Gazprom boru hatları kullanılarak, Gürcistan üzerinden Türkiye'ye satılmasına izin vermemiştir.

⁴⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Simon Pirani, **Ukraine's Gas Sector**, Oxford Institute for Energy Studies, Haziran 2007.

⁴⁷⁶ Ukrayna'daki doğalgaz hatları Ukratransgaz'ın kontrolündeydi. Naftogaz ise Ukratransgaz'ın kontrolüne geçmiştir.

⁴⁷⁷ David Preyger, **a.g.m.**, s. 124-125.

⁴⁷⁸ Türkmenistan gaz fiyatının 42 dolara çıkartılması için ısrar etmiştir.

⁴⁷⁹ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 17,18.

⁴⁸⁰ Bunun başlıca sebebi, Rusya'nın başına Boris Yeltsin'den sonra Vladimir Putin'in gelmesiyle, Gazprom'un yenilenmesi ve Rusya'nın doğalgaz sektöründe monopolleşmeye yönelik adımlar atması olmuştur.

kullanım sözleşmesini feshetti. Naftogaz Ukrayna ise bu durumdan rahatsız değildir. İtera'nın boşluğu, Ukraynalı işadamı D. Firtaş'ın kontrolünde olan Macaristan'ın **Eural Trans Gas** şirketi tarafından giderilmiştir. Yeni aracı Eural Trans Gas, 2001'de doğrudan Türkmenistan ile Ukrayna'ya doğalgaz tedarik etme konusunda anlaşmaya varmıştır. 2006'ya kadar geçerliliğini koruyan bu anlaşma, Ukrayna tarafının Türkmen gazının satın almasına yönelik son anlaşması olmuştur. Çünkü 2003'te Gazprom, stratejik inisiyatifi tamamen eline geçirmeyi başarmıştır. Nisan ayında Rus şirketi, Türkmenistan ile 2028 yılına kadar sürecek 2 trilyon m³ doğalgaz ⁴⁸¹ alım-satımı için anlaşmaya varmıştır. ⁴⁸² Böylece Rusya, Türkmenistan'ın Orta Asya-Merkez boru hattını dolduracak tüm doğalgazına talip olmuştur. Bu durum Ukrayna'nın doğrudan Türkmenistan ile doğalgaz alım-satımı için yeni kontrat yapmasına imkan tanımamaktadır.

Bu gelişmelerin sonunda Kiev, doğalgaz konusunda tamamen Rusya'ya bağlı duruma gelmiştir. Doğalgaz halen Rusya-Ukrayna ilişkilerindeki en sorunlu konulardan biridir. İki taraf sonraki senelerde, gaz alım-satımı için birtakım anlaşmalar yapmıştır. Ancak eskiden de olduğu gibi, Ukrayna tarafı doğalgaz için bu defa Rusya'ya borçlanmıştır.⁴⁸³

Ukrayna doğalgaz ihtiyacına yeni çözümler arayışında olduğundan dolayı, Temmuz 2005'te İran ile yeni doğalgaz boru hattının inşası için sözleşme imzalamıştır. Yeni boru hattı ile senelik 20-30 milyar m³ İran gazının Avrupa'ya ulaştırılması hedeflenmekteydi. İlk başta doğalgazın İran'dan Ukrayna'ya ulaşması için, Ermenistan, Gürcistan ve Rusya üzerinden geçmesi kararı alınıp, taraflara boru hattının inşasına katılmaları teklif edilmiştir. Ancak bu proje Rusya'nın ilgisini çekmemiştir. Sonrasında ise Ukrayna, inşa edilecek boru hattının Rusya sınırlarından geçmeyip Gürcistan'ın Supsa limanından, Karadeniz üzerinden Kırım'a⁴⁸⁴ bağlanacağını bildirilmiştir.

İran-Ukrayna boru hattı projesi hayata geçememiştir. Türkmenistan Devlet başkanı Saparmurat Niyazov Ekim 2005'te, Ukrayna ile Türkmenistan arasındaki uzun vadeli doğalgaz tedarik anlaşmalarında Rusya'nın da dahil edilmesi

⁴⁸¹ En iyi senaryoda 2004'de alınmasına başlanacak doğalgaz 2028 yılına kadar toplam 1.68 trilyon olması beklenmekteydi.

⁴⁸² Sergey Kodrat'ev, **a.g.e.**, s. 7.

⁴⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jonathan Stern, **The Russian-Ukrainian Gas Crisis**, Oxford Institute for Energy Studies, Ocak 2006.

⁴⁸⁴ Açıklama yapıldığı dönemde Kırım, Ukrayna toprağıydı.

gerektiğini açıklamıştır.⁴⁸⁵ İran'dan da doğalgaz alamayan Ukrayna, doğalgaz tedarikinde tekrar Rusya'ya muhtaç kalmıştır.

Rusya'nın Avrupa'ya sattığı doğalgazın dağıtıldığı boru hattının Ukrayna üzerinden geçmesi, Kiev tarafından Moskova'ya karşı koz olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁶ Ukrayna'da Maydan olaylarının patlak vermesi, yeni hükümetin kurulması ve Kırım'ın işgalinden sonra, Rusya Avrupa'ya Ukrayna'yı es geçecek yeni doğalgaz güzergahları teklif etmiştir. Bu güzergâhlar, Nord Stream 2 ve South Stream (Güney Akım) olarak adlandırılmaktadır. Ancak AB, Rusya'nın yeni güzergâh tekliflerini kabul etmemiştir.⁴⁸⁷ Bundan dolayı günümüzde Rusya'dan, Karadeniz'in altından boru hattı ile Türkiye'ye ulaşacak ve buradan Avrupa'ya kadar uzanacak Türk Akımı projesinin temeli atılmıştır.⁴⁸⁸

Ukrayna ise doğalgazı Rusya'dan almamak için çözüm noktasında komşu ülkelere müracaat etmiştir. Polonya ve Macaristan başta olmak üzere AB üyeleri kontratlarına göre senelik Rusya'dan aldıkları doğalgazdan kendi tüketimlerinden arta kalan miktarları, Ukrayna'ya Rus gazından biraz daha uygun fiyata satmaktadırlar.⁴⁸⁹

4.2. Gürcistan

Sovyetlerin dağılmasından sonra, Gürcistan enerji ihtiyaçlarını karşılamak için kendisinin çözüm bulması gerekiyordu. Gürcistan, bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, Rusya Federasyonu, ülkeye doğalgaz ihracı yapmamıştır. Ancak Orta Asya kaynaklarına erişimini sağlamıştır. Gürcistan'ın ihtiyaç duyduğu doğalgaz miktarını, Türkmenistan, karşılayabilecek seviyede üretim yapmaktaydı. Bundan dolayı Tiflis, bağımsızlığının ilk senesinde, Haziran 1992'de Aşkabat ile doğalgaz alımı için anlaşma yapmıştır. Bu, iki ülke arasında yapılan ilk anlaşma olması ile birlikte ilkel bir şekilde yapılmıştır. Ülkelerin yeni bağımsızlığını kazandıkları dönemde döviz ve nakit paranın olmamasından dolayı, doğalgaz satışında para

⁴⁸⁵ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 24.

⁴⁸⁶ Rusya, Ukrayna'ya 1992-2005 yılları arasında "bedava gaz" olarak bilinen 30 milyar m³ doğalgazı transit ücreti yerine vermektedir. Ancak 2005 yılı sonrasında Ukrayna tarafı Rusya'dan Avrupa'ya ihraç edilen doğalgaz için para talebinde bulunmuştur. Sergey Kodrat'ev, **a.g.e.**, s. 5.

⁴⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Luca Franza, **From South Stream to Turk Stream**, Clingendael International Energy Programme, 2015.

⁴⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://turkstream.info> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁴⁸⁹ Sergey Kodrat'ev, **a.g.e.**, s. 4.

yerine mal takası ve servis hizmeti sağlama usulü kullanılmıştır. Gürcistan'dan gelen mallar, uluslararası fiyata göre değerlendirilmekteydi. Ayrıca Gürcistan hükümeti, Türkmenistan'dan gelen gazın ülkeye ulaşımı için Özbekistan, Kazakistan ve Rusya ile transit anlaşması imzalamıştır.⁴⁹⁰

1991'de bağımsızlığını kazanan Gürcistan'da, SSCB dönemine nazaran üretim %70, ihracat %90 oranında düşmüştür. Bu oranlar Post-Sovyet ülkeler arasında en düşük seviyede olmasına rağmen,⁴⁹¹ Gürcistan, Türkmen gazı için teslim etmesi gereken (takas) malları zamanında ulaştırmayı başaramamıştır. Böylece 1992 sonuna gelindiğinde Tiflis, Aşkabat ile 75 milyon dolarlık aktif dış ticaret gerçekleştirmiştir.⁴⁹²

1993'ten itibaren Türkmenistan, doğalgazı için farklı fiyat talebinde bulunmuştur. Türkmenistan'ın Türkmengaz kurumu ile Gürcistan'ın Transgazi kurumlarının yazışmalarına göre, Türkmen tarafı bir sene içerisinde, doğalgazın fiyatını üç kere arttırmıştır. Aynı zamanda Özbekistan, Kazakistan ve Rusya transit ücretine zam getirmiştir.⁴⁹³ Tiflis ise, üretici ve transit ülkelerin şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak kısa süre sonra, Gürcistan'ın da diğer Post-Sovyet ülkeleri gibi doğalgaz alımı için imzaladığı sözleşmenin şartlarını yerine getirmeyeceği anlaşılmıştır.

Tablo 4.1. 1993 Türkmen Gazının Gürcistan'a İhraç Edilen Doğalgaz Fiyatı ve Taşıma Ücreti Artışı⁴⁹⁴ (Fiyat- 1000 m³ Başına, Transfer- Bin m³/100 km)

Tarihler (1993)	Doğalgaz fiyatı	Transfer ücreti
1 Ocak-1 Haziran	19.200 ruble (30 usd)	180 ruble
1 Haziran-1 Ekim	38.400 ruble (60 usd)	255 ruble

⁴⁹⁰ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 2,5.

⁴⁹¹ **Uglublennyi Obzor Politiki i Programm Gruzii v Oblasti Energoeffektivnosti**, Brüksel, Energy Charter Secretariat, 2006, s. 7.

⁴⁹² Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 5.

⁴⁹³ Türkmenistan'dan doğalgazın Gürcistan'a ulaşması için yaklaşık 1500 km mesafeden geçmesi gerekmektedir.

⁴⁹⁴ Gaz satıcıları tarafından ücretlendirme şekillerinde zaman zaman değişiklik yapılmaktadır. Örneğin kışın havaların soğumasından dolayı talep de artmaktadır. Bu nedenle uzun vadeli olmayan sözleşmelerde fiyat kışın yükselmektedir. Uzun vadeli doğalgaz alım satımlarında kışın alındığı miktar kadar, yazın da aynı oranda doğalgaz alınması talep edilmektedir. Gürcistan ile Türkmenistan arasındaki 1993 doğalgaz alım-satım fiyatlandırılması, ortalama 1000 m³ doğalgaz fiyatı 52.5 dolara denk gelmektedir.

1 Ekim-31 Aralık	80 usd	1.62 usd
------------------	--------	----------

Kaynak: Georgian Chamber of Control Auditing Document

1993 yılı ortalarında, Baltık ülkelerinin Rusya'ya doğalgaz borçlarını ödeyememelerinden dolayı, Moskova gaz tedarikini durdurmuştur. Türkmenistan ise Ukrayna ve Güney Kafkasya ülkelerinin borçlarını ödememeleri durumunda, doğalgaz ihracını azaltacağını açıklamıştır. Haziran 1993'te Türkmenistan'ın Başbakan Yardımcısı Youri Otchertsov, meclisteki konuşmasında, Ukrayna'nın doğalgaz borcunun 260 milyon dolar, Ermenistan'ın 6 milyon dolar, Gürcistan'ın 80 milyon dolar ve Azerbaycan'ın 34 milyon dolar olduğunu açıklamıştır. BDT ülkelerinin, borçlarının tamamını takas olmaksızın, uluslararası döviz ve anlaştıkları fiyata göre ödeyeceklerini de eklemiştir.⁴⁹⁵

1993 Ağustosunda, Gürcistan Devlet başkanı Eduard Şevarnadze, Gürcistan tarafının doğalgaz borcunu ödememesinden doğan Türkmen-Gürcü enerji ticareti sorununu gidermek için Aşkabat'a gelmiştir. Görüşmelerin sonunda Gürcistan, biriken borcunun önemli bir kısmını ödeyeceğini bildirmiştir. Ancak Gürcistan'ın döviz cinsinden parası olmadığından, Türkmenistan mal takas işlemini kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁹⁶

Gürcistan 1992'den itibaren IMF ve Dünya Bankası üyesi olmuş ve 1994'ten itibaren bu uluslararası organizasyonlar Tiflis'e borç para vermeye başlamıştır. Bu uluslararası kurumlar, Gürcistan'ın düşük gelir seviyesinde olmasından dolayı kalkınması için kredi vermiştir. Borçlar, yoksulluğu azaltmak, kamu yönetimini geliştirmek, sosyal güvenlik sistemini güçlendirmek, bölgesel çevre girişimlerini desteklemek, eğitim ve sağlık sektörlerini yenilemek amacıyla alınmıştır. Ayrıca ülkenin bağımsızlığının ilk zamanlarında bu uluslararası kurumların dışında, EBRD ve İFC tarafından da ülkeye kredi verilmiştir.⁴⁹⁷

1993 sonrası ülkedeki, siyasi istikrarsızlık, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan çatışmalar Gürcistan'ı da etkilemiştir.⁴⁹⁸ Ticaret yollarının

⁴⁹⁵ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 6.

⁴⁹⁶ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 7.

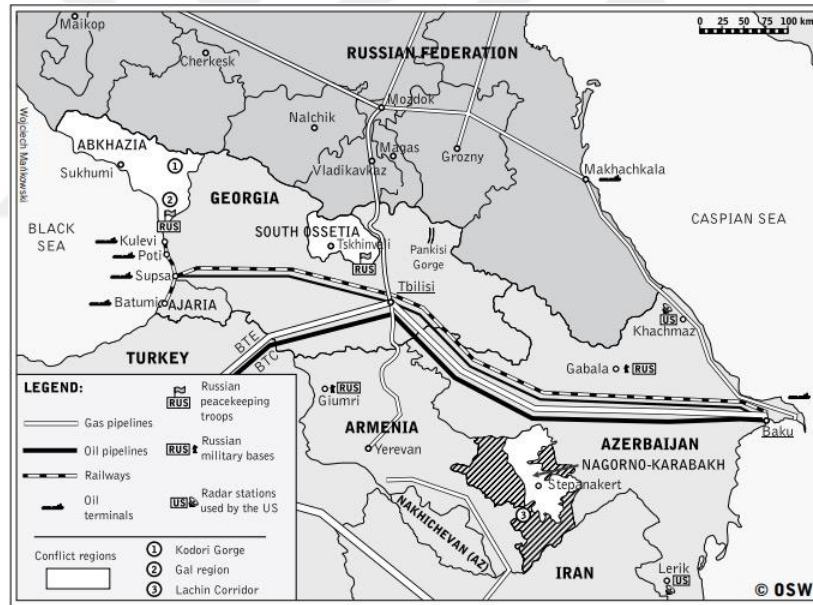
⁴⁹⁷ Ashot Egiazaryan, **Gruziya: Strukturnye Problemy Ekonomiki i Turetskaya Ekonomicheskaya Ekspansiya (1994- 2007)**, Erivan, Regnum Yay, 2007, s. 8-9.

⁴⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülshan Pashayeva, "The Nagorno-Karabakh Conflict In The Aftermath Of The Russia-Georgia War", **Turkish Policy Quarterly**, C. 8, S. 4, Kış 2009, s. 55-69.

güvensizliğinden Gürcistan tarafı Türkmenistan'a gaz için biriken borcunu mal takası ile ödemekte sorun yaşamış ve ürünler zamanında alıcıya ulaşmamıştır. Öyle ki Tiflis'in, Ağustos 1993'te 115 milyon dolar olan borcu, 1994 Şubatı'nda 200 milyon dolara çıkmış ve aynı senenin Nisan ayında 250 milyon dolara ulaşmıştır. Kasım ayında ise Gürcistan'ın dış borcunun tamamı 800 milyon dolar olmuşken, bunun yarısı Türkmenistan'a aitti. Rusya'ya 135 milyon, Kazakistan'a ise 17 milyon dolar borcu birikmiştir.

1994 sonunda Türkmenistan'a aşırı derece (453 milyon dolar) borçlanan Gürcistan, IMF'nin tavsiyesi üzerine 1995 itibariyle Aşkabat ile doğalgaz anlaşmasını iptal etmiştir. Ancak özel tüketicilerin Orta Asya üreticilerinden doğalgaz tedarik etmelerinde izin verilmiştir.⁴⁹⁹

Harita 4.2. Güney Kafkasya Çatışma Alanları ve Uluslararası Enerji Şebekeleri

Kaynak: Centre for Eastern Studies, Warsaw.

Bu gelişmelerin ardından, Türkmenistan gazının tek ve özel tedarikçisi İtera grubu sürece dahil olmuştur. Ağustos 1995 itibariyle, Gürcistan devlet nezdinde Türkmen gazını almaması nedeniyle, özel Rus şirketi Gürcistan'a kısa vadeli gaz tedariki için Türkmenistan ile ülkelerarası doğalgaz alım-satım anlaşması yapmamıştır. Bunun yerine, İtera ilk başta, Türkmen gazının 1000 m³'ünü sınırda

⁴⁹⁹ 1993-1994 seneleri arasında Gürcistan, Türkmenistan'dan 6.9 milyar m³ doğalgaz ithal etmiştir. Bkz. Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 9-11.

Gürcistan'a 60 dolardan satmıştır. Ayrıca, İtera Grup Ukrayna'da yaptığı gibi, Tiflis'in de doğal gaz ücretinin bir kısmını, mal takası ile ödemesini kabul etmiştir. Ancak kısa zamanda Gürcü hükümetinin satın alacağı doğalgazın ücretini ödeyemeyeceği ortaya çıkınca İtera, Tiflis'in satın almak istediği doğalgaz miktarını önceden belirtmelerini ve avans olarak ücretin yarısını ödemelerini istemiştir.

1996'da İtera International Energy L.L.C. şirketi kurulmuş ve bu tarihten itibaren 2002'ye kadar, Türkmen gazı Gürcistan'a bu özel Rus şirketi tarafından temin edilmiştir. İtera grubunun açıklamasına göre, Gürcistan bu yedi senelik süreç içerisinde 6 606 671 330 m³ doğalgaz ithal etmiştir.⁵⁰⁰ Ayrıca İtera'nın, Gürcistan'daki doğalgaz sistemlerini kendi kontrolüne geçirmeye çalıştığını da belirtmeliyiz. Gürcistan'ın, önemli enerji şirketi olan Sakgazi şirketinin %40 hissesi İtera ve %10 hissesi de İtera Georgia tarafından satın alınmıştır.⁵⁰¹ İtera Georgia, Gürcistan'da 103 işletmeye gaz tedariki sağlamaktaydı ve bunların dokuzunda İtera grubunun kontrol hisseleri mevcuttu.⁵⁰²

2002'de Gazprom, İtera'yı BDT ülkelerinden çekilmeye zorlamıştır. 2003 itibariyle Rus dev şirketi Gazprom, BDT ülkelerine doğalgaz ihracatında monopoli sistemini kurmayı başarmıştır. Gazprom Nisan ayında Türkmenistan, Mayıs'ta, Kazakistan, Temmuz'da Gürcistan, Ağustos'ta Ukrayna ve son olarak Eylül'de Özbekistan ile stratejik ortaklık anlaşması imzalamıştır.⁵⁰³

İtera, Ekim 2003 itibariyle Gürcistan'a doğalgaz dağıtımını durdurmak zorunda kalmıştır. Gazprom'un ihracat kolu olan Gazexport, 1 Ekim 2003'te İtera'nın satış fiyatından Gürcistan'a doğalgaz satmaya başlamıştır.⁵⁰⁴ Böylece Gürcistan doğalgaz konusunda tamamen Rusya'ya bağımlı bir döneme girmiş oldu. Bu durum, Azerbaycan ile Gürcistan arasında enerji anlaşmaları yapılana kadar devam etmiştir.⁵⁰⁵

İtera'nın yerini alan Gazprom'un hedefi, Gürcistan'daki doğalgaz şebekelerini özelleştirilerek kontrol altına geçirmektir. Özellikle de Gürcistan'ın

⁵⁰⁰ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 17,19,23.

⁵⁰¹ Julian A. Lampietti, **Revisiting Reform in the Energy Sector, Lessons from Georgia**, World Bank Working Paper, No. 21, Washington, World Bank, 2004, s. 19-22.

⁵⁰² G. N. Barchadze, **Delovaya Gruziya**, Moskova, Sovet Veteranov Rusya Federasyonu İçişler Bakanlığı, 2008, s. 124.

⁵⁰³ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 33-34.

⁵⁰⁴ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 19.

⁵⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emannuel Kargiannis, **Energy and Security in the Caucasus**, New York, Routledge Curzon Yay, 2011.

“Kuzey-Güney” doğalgaz boru hattı Rusya için stratejik önem taşımaktaydı. Rusya bu boru hattı üzerinden, Ermenistan’a doğalgaz ulaştırmaktadır. Eylül 2005’te Amerikan şirketi olan Millennium Challenge Gürcistan’a, 49.5 milyonu “Kuzey-Güney” doğalgaz boru hattının onarımına ayrılan, toplamda 295 milyon dolarlık kredi verdiğinde, bu boru hattının özelleştirilmemesi şartı ile sözleşmeyi imzalamıştır (5 senelik program).⁵⁰⁶ Gürcistan’da istediği şekilde işlem yapamayan İtera, sonunda bir seneden fazla süren müzakerelerin ardından 2012 yılında İtera Gürcistan özel şirketini Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi olan SOCAR’a satmıştır.⁵⁰⁷

Günümüzde ise Gürcistan’ın ithal ettiği doğalgazın %99’u üç ana boru hattından gelmektedir. Bu hatların ikisi Azerbaycan’dan ve biri Rusya’dan bağlanmaktadır. 2013-2015 yılları arasında, Gürcistan doğalgaz ihtiyacının %90’ını Azerbaycan’dan karşılamıştır. 2016 yılında ise bu oran %93.4’e kadar yükselmiştir. Tiflis, Rus gazının maliyetinin fazla olmasından dolayı ileride doğalgaz ihtiyacının tamamını Azerbaycan’dan karşılamayı hedeflemektedir.⁵⁰⁸

4.3. Ermenistan

Ermenistan Türkmen gazının büyük alıcılarından biri değildir. Doğalgaz satın aldığı anda ise kısa dönemli anlaşmalar yapmıştır.⁵⁰⁹ Türkmenistan ile Ermenistan arasında 1994-1995 seneleri doğalgaz alım-satım anlaşması diğer Post-Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Türkmenistan’a borçlanma ile sonuçlanmıştır.⁵¹⁰ Ermenistan Türkmenistan’dan 1994-1996 yılları arasında 34 milyon dolar değerinde doğalgaz temin etmiştir. Erivan, biriken borcun tamamını ancak 2004’te ödeyebilmiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Ashot Egiazaryan, **a.g.e.**, s. 12.

⁵⁰⁷ “SOCAR Buys İtera–Georgia”, http://www.socar.ge/press.in/2012/november/2012-11-08_georgian%20jurnal.jpg (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁰⁸ Gulmira Rzayeva, Ilgar Gurbanov, **Gas Diversification Policy of Georgia**, C. 19, Bakü, SAM Yay, 2017, s. 10-11.

⁵⁰⁹ Kadir Dikbaş, “Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi”, **Avrasya Dosyası**, C. 2, S. 2, Yaz 2001, s. 79.

⁵¹⁰ “Vizit Kocharyana Prokhodit v Sootvetstvii s Grafikom, Nesmotrya Na Popytku Yego Sorvat”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/13332> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵¹¹ “Armeniya Polnost'yu Pogasila Svoy Dolg Pered Turkmenistanom”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16190> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Ermenistan, doğal gaz ve enerji konularında Rusya'nın himayesi altındadır. Özel Rus şirketi olan İtera, sonrasında ise Gazprom Ermenistan'a diğer ülkelere nazaran daha uygun fiyattan doğalgaz satmıştır.⁵¹² Rus sınırından gelen doğalgaz, Gürcistan üzerinden transit hat ile Ermenistan'a ulaşmaktadır. 1997 senesi için Rusya'dan Gürcistan'a giren 2.5 milyar m³ doğalgazın, 1.5 milyar m³'ü Ermenistan'a dağıtılmıştır.⁵¹³

Rusya enerji alanında, Gürcistan'da yapamadığı her şeyi Ermenistan'da uygulayabilmiştir. Türkiye ve Azerbaycan tarafından izole edilmiş olan Erivan, ister askeri güç, ister enerji konusunda olsun kendi kendine yetersizliğinden ve komşuları ile problemlerinden dolayı Rusya'nın kurallarına uymak zorunda kalmıştır. Öyle ki Ermenistan'ın doğalgaz anlaşması yaptığı enerji tedarikçilerinin hepsine borçlanmasından sonra, ulusal enerji şirketlerinin hisselerini satarak özelleştirme kararı alınmıştır. 1997'de, %45 payı Ermeni hükümetine, %45 payı Gazprom'a ve %10 payının ise İtera'ya bağlı **ArmRosgazprom** şirketi oluşturmak koşuluyla, Ermenistan'ın ulusal şebekeleri özleştirilmiştir.⁵¹⁴ ArmRosgazprom şirket ülkenin yer altı gaz depolarının ve tesislerinin işletiminin başında bulunmaktadır. Ayrıca doğalgazın tek ithalatçısı olmakla beraber ülke içi dağıtımı da kontrol altında tutmaktadır.⁵¹⁵

İtera uzun yıllardır Ermenistan'da çalışmasına rağmen, 2003'te Gazprom'un çabaları sonucunda diğer BDT ülkelerinde olduğu gibi Ermenistan pazarından da çekilmek zorunda kalmıştır.⁵¹⁶

Erivan, doğalgaz tedarik yollarını çeşitlendirmek amacıyla yeni girişimlerde bulunmuştur. 2006 yılında İran-Ermenistan doğalgaz boru hattının onaylanması, Rus- Ermeni ilişkilerinde olumsuz etki yaratmıştır. Ancak Nisan 2006'da, Gazprom, Ermeni hükümeti ile enerji işbirliği konusunda 25 yıllık bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşmadan sonra Gazprom, ArmRosgazprom şirketinin %80 hissesine sahip

⁵¹² Aslıhan Anlar, "Security In The Black Sea Region: Continuity and Change", Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 376-379.

⁵¹³ **Uglublennyyi Obzor Politiki i Programm Gruzii...**, s. 15.

⁵¹⁴ Gevorg Sargsyan, Ani Balabanyan, **From Crisis to Stability in the Armenian Power Sector**, World Bank Working Paper, S. 74, Washington, The World Bank, 2006, s. 14,21.

⁵¹⁵ **European Neighbourhood Policy, Country Report: Armenia**, Brüksel, Commission of The European Communities, 2003, s. 27.

⁵¹⁶ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 19.

olduğu gibi Ermenistan'a gaz ithalatında tekel durumuna gelmiştir.⁵¹⁷ 2009'da, Rusya, Ermenistan'ın doğalgaz kaynaklarını çeşitlendirmeyi amaçlayan İran-Ermenistan doğalgaz boru hattını da kontrol altına almıştır. Gazprom, boru çapının 1200 mm değil de, 700 mm olmasını sağlamıştır. Böylece Ermenistan'ın ileride İran gazını üçüncü ülkelere transfer edebilme ihtimali sıfırlanmıştır.⁵¹⁸ Sonuç olarak Ermenistan'a hem Rusya'dan hem de İran'dan ithal edilen doğalgaz, ArmRosgazprom şirketi tarafından gerçekleştirilmektedir.⁵¹⁹

2014'te Ermenistan tarafının ArmRosgazprom şirketinin son %20 hissesini de Gazprom şirketine satması ile ülkenin enerji şirketi %100 Rusya'nın ulusal Gazprom şirketine bağlı konuma gelmiştir. Ardından şirketin ismi **Gazprom Ermenistan**⁵²⁰ olarak değiştirilmiştir. Gazprom Ermenistan'ın faaliyetleri ise, doğalgazın taşınması, depolanması, işlenmesi, dağıtımı ve satışı şeklindedir. Bunu yanında elektrik üretimi ve satışı, mevcut gaz iletim ve gaz dağıtım sistemlerinin inşası ve genişletilmesi de yine bu şirketin yetkisindedir. Gazprom Ermenistan, Ermenistan'ın en büyük işveren şirketidir.⁵²¹

Kasım 2016'da, Gürcistan Başbakan vekili G. Kvirikashvili'nin ulusal "Petrol ve Gaz" şirketinin kontrolündeki Kuzey-Güney doğalgaz boru hattının %25 hissesini satmayı planladıklarını açıklanması, Ermenistan'ı Türkmenistan ve İran ile yaklaştırmıştır. Rusya'dan gelen doğalgazın tek yolu olan bu boru hattına Gazprom yerine, Gürcistan ile iyi ilişkileri olan Azerbaycan'ın SOCAR şirketinin de talip olabileceği Erivan'ı kuşkulandırmaktadır. Ancak Rusya'nın Ermenistan'a sattığı doğalgazın kesintiye uğraması söz konusu değildir.⁵²²

Son dönemde Ermenistan, Türkmen doğalgazına ilgi duymaya başlamıştır. Gelişmelerin ardından, Ermenistan Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanı Ashot Manukyan, gaz tedarikinde yedek yollar bulmak amacıyla İran üzerinden Türkmen gazının alımı için görüşmelerin sürdürüldüğünü açıklamıştır. Ayrıca Bakan

⁵¹⁷ "Gazprom Increasing Its Stake in ArmRosgazprom to 100 Per Cent", <http://www.gazprom.com/press/news/2014/january/article182633/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵¹⁸ Gaidz Minassian, *Armenia, a Russian Outpost in The Caucasus?*, Russie Visions, S. 27, Paris, IFRI Yay, 2008, s. 8.

⁵¹⁹ *In-Depth Review of The Energy Efficiency Policy of Armenia*, Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects, Brüksel, International Energy Charter, 2017, s. 48.

⁵²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://armenia.gazprom.ru> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵²¹ "Gazprom Armeniya: V Novom Statuse – k Novym Uspekham", *Gazovyy Biznes*, S. 1, 2015, s. 21.

⁵²² Andrey Medvedev, "Kavkazskii Marshrut Eksporta Turkmenskogo Gaza", *Obozrevatel'-Observer*, S. 5, Moskova, Rospechat Yay, 2017, s. 95.

doğalgaz için, üç taraflı mal takas anlaşması düzenlenmesi ihtimalinin olabileceğini söylemiştir.⁵²³ Ancak Ermenistan'ın ekonomik açıdan pek iç açıcı durumda olmaması, bunun yakın zamanda gerçekleşmesi ihtimalini düşürmektedir.

4.4. Azerbaycan

Bağımsızlığının ilk yıllarında Azerbaycan, petrol kaynakları açısından zengin olmakla birlikte doğalgaz konusunda kendi ihtiyacını karşılayabilecek durumda değildi. Diğer Güney Kafkasya ülkeleri gibi, Azerbaycan da bağımsızlığının ilk senelerinde Türkmenistan'dan doğalgaz tedarik etmiştir. Azerbaycan da diğer Post-Sovyet ülkeleri gibi Türkmenistan'dan aldığı doğalgazın parasını ödemekte zorluk yaşamıştır. Nitekim, Azerbaycan hükümeti, 1993-1994 yılları arasında ithal edilen Türkmen gazının borcunu ancak 2008 yılında ödeyebilmiştir.⁵²⁴ Bununla birlikte İki ülke arasında 1997'de Hazar Denizi'nde bulunan petrol ve doğalgaz yataklarının (En bilineni Serdar/Kepez yatağı) hangi ülkeye ait olduğu konusunda anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bir önceki bölümde bahsettiğimiz gibi iki ülke arasında Hazar'ın statüsünün belirsizliği nedeniyle yaşanan sorunlar halen devam etmektedir.

Türkmenistan, Güney Kafkasya ülkelerinin kendisine olan borçları yüzünden onlara doğrudan doğalgaz satmaktan vaz geçmiştir. Hükümetler arası satış anlaşması yapılması yerine doğalgaz ticareti yapan İtera satış ve dağıtım üstlenmiştir. Diğer borçlu BDT ülkelerinde olduğu gibi İtera ve Azerbaycan doğalgaz satımı ve ticareti anlaşması yapılmıştır. Azerbaycan açısından Rusya'nın ulusal şirket Gazprom'un yerine, Florida (ABD) kayıtlı ve özel Rus enerji şirketi⁵²⁵ olan İtera ile çalışmak siyasi ve stratejik pozisyon açısından daha olumlu etki yaratmıştır.⁵²⁶

2002'de İtera ile Gazprom arasında borçlanma sorunu ve diğer konularda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Ardından Gazprom, İtera'ya gaz dağıtımını

⁵²³ “Yerevan, Tegeran i Ashkhabad Obsujdayut Tranzit Turkmenskogo Gaza v Armeniyu Cherez Iran- Vlasti Armenii”, <http://www.oilgas.gov.tm/blog/1439> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵²⁴ “Vozvrashchenny Dolg Azerbaydzhanu za Gaz Budet Napravlen na Razvitiye Sistemy Obrazovaniya Turkmenii”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24326> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵²⁵ Liana Jervalidze, *a.g.e.*, s. 17.

⁵²⁶ <http://www.aretigroup.com/igor-makarov.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018); Liana Jervalidze, *a.g.e.*, s. 17.

sınırlandırma tehdidinde bulunmuştur. Bu durum Azerbaycanlı enerji şirketi SOCAR yetkililerini alternatif yollar aramaya itmiştir ve 2003 yılında Azerbaycan-Gazprom ile senelik 1 milyar m³ doğalgaz alımı için anlaşma imzalamıştır.⁵²⁷ Aynı senenin sonunda da Gazprom, İtera'yı Azerbaycan pazarından çıkmaya zorlamıştır.⁵²⁸

2003'te Türkmen doğalgazının alım ve dağıtımını İtera yerine Gazprom'un devralması, 2004 yılından itibaren ise İtera'nın gaz iletim kapasitesine erişememesi nedeniyle Azerbaycan, Gazprom'dan doğalgaz naklini senelik 4 milyar m³'ün üzerine çıkarılmasını istemiştir. Bunun ardından, Gazprom ile Azerbaycan hükümeti arasında (beş yıl için) yılda 4 milyar m³ doğalgaz teslim edilmesine ilişkin bir sözleşme imzalandı. Daha sonra ise bu miktar 4.5 milyar m³'e çıkartılmıştır.⁵²⁹

Aslında Gazprom da İtera gibi Türkmenistan'dan satın aldığı doğalgazı eski Sovyet ülkelerine pahalıya satmaktaydı. Bu durum, Gazprom'un gaz dağıtım şebekesinin kendi tekelinde olmasının bir göstergesiydi. Nitekim, 1 Ocak 2005'te Türkmenistan, yükselen doğalgaz fiyatlarından dolayı yeni yılda satmakta olduğu doğalgazın fiyatının, 1000 m³ için 44 dolardan 60 dolara yükseltilmesini talep etmiştir. Ancak Gazprom, Türkmen gazının alım fiyatını 44 dolara bağlayan üç yıllık uzun vadeli sözleşmeyi gerekçe göstererek bu talebi reddetmiştir. Bu süreç içerisinde Türkmenistan on günlüğüne gaz akışını kesmiş ve Gazprom mevcut kaynaklarını (doğalgazı) Avrupa pazarına teslim etme kararını alınca, Azerbaycan'a giden doğalgaz akımı durdurulmuştur. Türkmen doğalgazının Azerbaycan'a dağıtımının kesilmesine karşılık olarak SOCAR yetkilileri, petrolden elektrik enerjisi üretmek için Bakü-Novorossiysk petrol boru hattından Rusya'ya giden petrol akışını durduracaklarını açıklamışlardır.⁵³⁰ Bu gidişat, petrol zengini Azerbaycan'ın da diğer Güney Kafkasya ülkeleri gibi doğalgaz konusunda Gazprom'un tek dağıtıcı şirket olmasından dolayı Rusya'ya tam bağlı konuma geldiğinin göstergesidir. Ancak 1999'da Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründe yer alan, zengin doğalgaz rezervine sahip Şah-Deniz yatağının bulunması doğalgaz temini noktasında Azerbaycan'a umut olmuştur.⁵³¹ Yalnızca bulunan doğalgaz

⁵²⁷ Fariz Ismailzade, **Russia's Energy Interests In Azerbaijan**, Londra, GMB Yay, 2006, s. 31.

⁵²⁸ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 19.

⁵²⁹ Fariz Ismailzade, **a.g.e.**, s. 32.

⁵³⁰ **A.g.e.**, s. 33.

⁵³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gulmira Rzayeva, "The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe", **Oxford Institute for Energy Studies**, 2015, s. 11-31.

yatağının geliştirilmesi zaman almaktaydı. Azerbaycan'ın ise bu sırada, doğalgazı diğer ülkelerden ithal etmesi gerekiyordu ve 2006 senesine kadar bu konuda Rusya'ya bağımlı olarak kalmıştır.⁵³²

Tahminen 2.3 trilyon m³ doğalgaz rezervine sahip Şah-Deniz yatağının,⁵³³ geliştirilmesinin ilk aşamasından sonra ise Azerbaycan, doğalgaz ithal eden ülkeden, ihraç eden ülke konumuna yükselmiştir. 2013'te başlayıp 2018 bitecek olan geliştirme çalışmalarının ikinci aşamasının ardından Bakü, doğalgazını Avrupa'ya satabilecek kapasiteye ulaşacaktır.⁵³⁴

Azerbaycan'ın doğalgazını Gürcistan üzerinden Türkiye taşımak için Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) projesi ile ilgili hazırlıkları Rusya'yı rahatsız etmiştir. Bu gelişme Rusya'nın dışarıda kalacağı şekilde Güney Kafkasya Doğalgaz Hattı'nın oluşumu anlamına gelmektedir. Projenin devamında ise Türkiye'yi de içine alacak şekilde Güney Doğalgaz Koridoru oluşacağından Rusya (Gazprom üzerinden), Avrupa'ya doğalgaz tedarik eden tek ülke olamayacaktır. Rusya, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ham petrol boru hattı çekildiğinde bu kadar endişelenmemiştir çünkü Avrupa'ya petrol birçok ülkeden deniz yolu ile ulaştırılmakta ancak satılan doğalgaz ağırlıkla Rusya'dan gelmektedir.

2001'de Azerbaycan adına SOCAR ve Türkiye adına BOTAS arasında 15 seneliğine, yılda 6.6 milyar m³ doğalgaz alım-satımı anlaşması yapıldıysa da, BTE doğalgaz boru hattının 2004 yılına kadar inşası başlamamıştır. Bu süreç içerisinde Gazprom yetkilileri, Şah-Deniz yatağından çıkarılan doğalgazın Türkiye pazarına, Karadeniz'in altından inşa edilen Mavi Akım doğalgaz boru hattı ile dağıtılması fikrini savunmuşlardır.⁵³⁵ Ancak Bakü, BTC ham petrol boru hattına paralel BTE doğalgaz boru hattını da inşa etmiştir. 2007'de Azerbaycan doğalgazı Türkiye'ye ulaşmaya başladı.⁵³⁶ Böylece, doğalgaz konusunda Rusya'yı saf dışı bırakacak olan

⁵³² Luca Zs. Vasanczki, **a.g.e.**, s. 28.

⁵³³ 2017 senesi için Azerbaycan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervi 1.3 trilyon m³'tür. Bkz. **BP Statistical Review of World Energy 2018**, S. 67, s. 26.

⁵³⁴ Manana Kochladze, "Azerbaijan Case Study", **The Eastern Neighbourhood Region And The EU's Energy Interests**, CEE Bankwatch Network, Kasım 2015, s. 1.

⁵³⁵ Fariz Ismailzade, **a.g.e.**, s. 33.

⁵³⁶ Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE), <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Güney Doğalgaz Koridoru'nun oluşabilmesi için projenin parçası olarak AB'ye de doğalgaz tedariki için Nabucco projesi sunulmuştur.⁵³⁷

Ekim 2009'da SOCAR ile Gazprom arasında senelik 0.5 milyar (500 milyon) m³ doğalgaz alım-satımı için anlaşma yapılmıştır. Bu defa doğalgaz Rusya'dan Azerbaycan'a değil de tam tersine, Azerbaycan'dan Rusya'ya satılmıştır. 1 Ocak 2010'dan itibaren Azerbaycan, Rusya'ya gaz ihraç etmeye başlamıştır.⁵³⁸ Azerbaycan'dan alınan bu gaz, Rusya'nın Kuzey Kafkasya bölgesinin ihtiyacını karşılamaktadır.⁵³⁹ Sonradan bu miktar iki kez daha yükseltilmiştir. Miktarı az olsa da Rusya, Azerbaycan'dan aldığı gazın karşılığını piyasa fiyatından ödemekteydi.⁵⁴⁰ Boru hattı ve gaz koridoru projelerinin saf dışı kalabilmesi amacıyla Rusya Azerbaycan'a, doğalgazının tamamını kendisine satmasını önermiştir.⁵⁴¹ Böylece Nabucco projesi iptal olmakla birlikte, Azerbaycan'ın AB'ye satabileceği doğalgaz miktarı azalacak hatta en iyi senaryoda AB'ye gidecek doğalgaz kalmayacaktır. Bu gelişmelere rağmen Azerbaycan, BTE doğalgaz boru hattını çektiği gibi, Avrupa'ya da Güney Kafkasya Koridoru üzerinden Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) inşasına karar vermiştir.

4.5. Rusya

Rusya ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkiler ağırlıklı doğalgaz ticareti üzerinden kurulmuştur. SSCB'nin çöküşünden bir sene sonra Kasım 1992'de, iki ülke arasında serbest ticaret ve Türkmen gazının Rusya'ya tedarik edilmesi konularında Hükümetler arası anlaşmalar imzalanmıştır.⁵⁴² Anlaşmada,

⁵³⁷ Projeye göre uluslararası doğalgaz boru hattı inşa edildiğinde, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu ülkeleri bu hat sayesinde kendi doğalgazlarını transit ücretlerini ödeyerek Avrupa pazarına çıkarabileceklerdi. Böylece ülkeler piyasa değerinde ürünlerini satabildikleri gibi, AB'nin de Rusya'ya olan doğalgaz bağımlılığı azalacaktır.

⁵³⁸ Stanislav Cherniavskiy, "Russia and Azerbaijan: The Special Features And Main Vectors Of Interstate Cooperation in The Post-Soviet Period", **The Caucasus & Globalization**, S. 4, 2010, s. 43.

⁵³⁹ Bu durum Azerbaycan açısından olduğu kadar Rusya açısından da bir avantajdır çünkü Kafkasya'ya uzakta bulunan doğalgaz yataklarından boru hatları ile doğalgazı transfer etmek ekstra masraf çıkarmakta ve transit parası kazanacak boru hatlarını da meşgul etmektedir.

⁵⁴⁰ Shamkhal Abilov, İsmayil İsayev, "Azerbaijan-Russian Relations: Azerbaijan's Pursuit Of Successful Balanced Foreign Policy", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, USAK Yay, C. 9, S. 19, 2015, s. 130.

⁵⁴¹ Nona Mikhelidze, **The Azerbaijan-Russia-Turkey Energy Triangle and its Impact on the Future of Nagorno-Karabakh**, Istituto Affari Internazionali, Eylül 2010, s. 7.

⁵⁴² **Byulleten' Mejdunarodnyh Dogovorov**, S. 8, Moskova, Izdanie Administratsii Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, 1993, s. 75-70.

1993 yılı için Türkmenistan'ın Rusya'ya 11.3 milyar m³ gaz tedarik edeceği ve bu miktarın Avrupa'ya ihraç edileceği belirtilmektedir.⁵⁴³ Doğalgaz ücretinin, Rus anonim şirketi Gazprom tarafından, döviz ve sanayi ürünleri ile ödeneceği de yine anlaşmada yer almaktadır. Türkmenistan ise, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'ya sınırından geçen gazın transit bedeli için belirlenen fiyatı ruble cinsinden ödeyeceği konusunda Gazprom ile ayrı bir anlaşma yapmıştır.⁵⁴⁴ İki ülke arasında imzalanan bu anlaşmanın 4. maddesinde, Ukrayna'ya yapılan satışlar da yer almaktadır. Buna göre Rusya, Türkmenistan'ın Ukrayna'nın doğalgaz ihtiyacının senelik 28.4 milyar m³'ünü temin etmesine izin verecek ancak ihtiyacın geri kalan kısmı Rusya tarafından sağlanacaktır.⁵⁴⁵

Bağımsızlığın daha ilk senesinde Rusya, Türkmenistan'a kendi boru hatları üzerinden Avrupa'ya sınırlı miktarda doğalgaz satmasına olanak tanımıştır. Böylece Türkmenistan bağımsızlığının ilk yıllarındaki ekonomik sorunlarını doğalgaz ticaretinden elde ettiği döviz sayesinde, diğer Post-Sovyet ülkelerine göre daha kolay atlatabilmiştir. Ancak fiyat ve transit konularıyla ilgili anlaşmazlıklar çıkması nedeniyle bu anlaşma kısa süre içinde sorun haline gelmiş ve sonunda feshedilmiştir.⁵⁴⁶

Rusya, Türkmenistan'ı serbest döviz akışı olan Avrupa pazarından tamamen uzaklaştırarak döviz piyasası olmayan BDT ülkelerine doğalgaz ihraç etmeye yönlendirmiştir. 1994 yılında, Rusya'nın Türkmen gazını döviz piyasalarına (Avrupa) ihraç etmeyi reddetmesi ve Türkmenistan'dan doğalgaz satın alan BDT müşterilerinin gaz borçlarını ödeyememeleri, ülkenin sanayi üretiminde keskin bir düşüşün yaşanmasına ve bütçede açık oluşmasına neden olmuştur.⁵⁴⁷ Rusya'nın satış anlaşmalarını yönetme/dağıtımına müdahale etme konumunda olması ise, Türkmenistan'dan başlayan doğalgaz boru hatlarının Rusya üzerinden geçmesinden kaynaklanmaktadır. Sovyet zamanında inşa edilen Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'dan geçerek Rusya'ya ulaşmaktadır.

⁵⁴³ Rusya 1993'te Avrupa'ya toplamda 103.5 milyar m³ doğalgaz ihraç etmiştir. Bkz. Priyabrata Majhi, **Türkmenistan- Russian Relations 1991-2005**, Centre for Russian and Central Asian Studies School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, 2008, s. 79.

⁵⁴⁴ **Byulleten' Mejdunarodnyh Dogovorov**, S. 4, Moskova, Izdanie Administratsii Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, 1994, s. 71-72.

⁵⁴⁵ Aynı.

⁵⁴⁶ Annette Bohr. **a.g.e.**, s. 79.

⁵⁴⁷ Priyabrata Majhi, **a.g.e.**, s. 58.

Doğalgaz Rusya'ya ulaştıktan sonra nereye dağıtılacağına (Güney Kafkasya, Batı, Doğu Avrupa veya Ukrayna) Rus yetkilileri karar vermektedir.

Bağımsızlığın ilk zamanları Türkmenistan, Ukrayna başta olmak üzere, Güney Kafkasya ülkeleri Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a doğalgaz satışı yapmıştır. Bu ihracatı ise Gazprom'un kontrolündeki boru hatlarını kullanarak gerçekleştirilmiştir. Aşkat, BDT ülkelerinin borçları nedeniyle doğalgaz satışını durdurduktan sonra ise, İtera şirketi, Türkmen sınırında doğalgazı Türkmenistan'dan satın alarak, Gazprom'un boru hatlarını kullanmak suretiyle alıcılara ulaştırmıştır.

İki ülke arasında en önemli enerji anlaşması Nisan 2003'te imzalamıştır. Rusya, Türkmenistan ile 25 senelik gaz işbirliği anlaşması yapmıştır.⁵⁴⁸ Rus tarafını Gazprom temsil etmiş olup, doğalgaz alım-satım miktarlarının 2004 yılında 5-6 milyar m³, 2005 yılında 6-7 milyar m³, 2006 yılında 10 milyar m³, 2007 yılında 60-70 milyar m³, 2008 yılında 63-73 milyar m³, 2009-2028 yılları arasında 70-80 milyar m³, olmasına karar verilmiştir.⁵⁴⁹ Bu şekilde İtera'nın Türkmenistan'dan doğalgaz almasının önü kesilmiştir. Yapılan anlaşmada, 2007 öncesinde belirtilen doğalgaz miktarının az olması ise, Türkmenistan'ın Ukrayna ile doğalgaz satış anlaşmasının devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Kiev ile mevcut olan anlaşmanın bitiminden sonra, kuzey yönünde ihraç edilecek Türkmen gazının tamamı Rusya'ya satılacağından dolayı Ukrayna'nın Türkmenistan ile anlaşmasını uzatması veya yeni bir anlaşma yapması mümkün olmayacaktır. 2009 sonrasında yüksek miktarda doğalgaz satışının ise yeni boru hattının inşası ile gerçekleşmesi hedeflenmekteydi.⁵⁵⁰ Anlaşma yürürlüğe girdikten üç sene sonra, 2006'da Türkmenistan, Rusya'ya 1000 m³ doğalgazın fiyatını 65 dolardan 100 dolara çıkarılmasını talep etmiştir. Türkmenistan'ın fiyat artış isteği ekonomik açıdan oldukça mantıklı bir hamledir çünkü Gazprom, Türkmenistan'dan aldığı aynı gazın 1000 m³'ünü Avrupa'ya 260 dolara satmaktaydı.⁵⁵¹ Taraflar sonunda fiyat konusunda anlaşmaya varabilmek için Kasım 2007'de Aşkat'ta biraraya

⁵⁴⁸ Anlaşmada Rus tarafını "Gazprom Eksport", Türkmen tarafını ise "Türkmennebitgaz" kurumu temsil etmiştir.

⁵⁴⁹ Michael Fredholm, **a.g.m.**, s. 9.

⁵⁵⁰ A. S. Dundich, "Rossiyskiy Vklad Formirovaniye Sistemy Energeticheskoy Stabilnosti v Sentralnoy Azii", **Sentralnaya Aziya: Aktualnye Aksenty Mejdunarodnogo Sotrudnichestva**, Ed. V. I. Shankina, Moskova, MIGIMO, 2010, s. 45-46.

⁵⁵¹ A. A. Kolomayseva, **Problemy i Perspektivy Vzaimootnosheniy Rossii i Stran SNG Na Rynke Gaza**, Moskova, Nauchnaya Biblioteka Yay, 2017, s. 86.

gelmişlerdir. Yapılan görüşme sonrasında, 2008'in ilk yarısında Rusya Türkmenistan'dan alacağı doğalgazın 1000 m³'üne 130 dolar, 2008'in ikinci yarısından itibaren ise 1000 m³'e 150 dolar ödemeyi kabul etmiştir.⁵⁵²

Rusya, bölgedeki doğalgaz kaynaklarının Avrupa ülkelerine gitmesini engelleyemiyorsa, en azından kendi kontrolü altında dağıtımının yapılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Rusya yüksek miktarda Türkmen gazını satın almakla, kendisini devre dışı bırakacak çeşitli Batı kaynaklı projelerin hayata geçmesini engellemeyi hedeflemiştir. O dönem Azerbaycan'ın doğalgazını Avrupa'ya taşıyacak Nabucco projesi ve neticesinde oluşması hedeflendiği Güney Doğalgaz Koridoru'na Trans Hazar Boru Hattı'nın bağlanması ile Rusya'ya alternatif bir dağıtım güzergâhının oluşumu Batı tarafından desteklenmekteydi.

Rusya, yüksek miktarda ve piyasa değerinde alacağı Türkmen gazını, mevcut Orta Asya-Merkez boru hattının yanında ekstra bir güzergâhtan daha taşımaya karar vermiştir. Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya'yı birleştirecek **Batı-Türkmenistan Hattı**'nı gündeme getirmiştir. Bu nedenle **Hazar Kıyısı Doğalgaz Boru Hattı**'nı inşa etmek için önce Türkmenistan ve Rusya arasında (12 Mayıs 2007), ardından ise Kazakistan'da dahil olarak üçlü anlaşma yapılmıştır (20 Aralık 2007). Boru hattı projesiyle Türkmenistan'ın yanında Kazakistan'ın da, Rusya'ya piyasa değerinde doğalgaz satabilme olanağı sağlanınca, AB'nin Hazar'ın doğu kıyısından doğalgaz ithal etmesinin önü kesilmiştir.⁵⁵³

Harita 4.3. Merkez Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı ve Tahmini Hazar Kıyısı Doğalgaz Boru Hattı

⁵⁵² S. I. Chernyavskiy, "Rossiyskie priority v Sentralnoy Azii", **Sentralnaya Aziya: Aktualnye Aksenty Mejdunarodnogo Sotrudnichestva**, Ed. V. I. Shankina, Moskova, MIGIMO, 2010, s. 16.

⁵⁵³ K. E. Mesceryakov, "The Russian- Turkmenistani Relations Under The Presidency of Dmitry Medvedev: Towards The Strategic Partnership", **St. Petersburg State Polytechnical University Journal**, Humanities and Social Sciences, St. Petersburg, 2013, s. 164.

Kaynak: gazprom.ru

Hazar Kıyısı Doğalgaz Boru Hattı'nın, Trans Hazar Boru Hattından (TCP) farkı isminden de anlaşılacağı üzerine boru inşasının denizin altından değil de, etrafından dönecek olmasıdır. TCP'ye alternatif olan bu hattın püf noktası ise, Güney Gaz Koridoru'nun oluşumunu engellediği gibi, Orta Asya gazının Rusya'ya ulaşmasını, oradan da Moskova kontrolünde AB'ye dağıtılmasını sağlamasıdır. Böylece Gazprom Avrupa'da sağladığı tekeli devam ettirebilecektir.

Mart 2008'de Gazprom'un başkanı Aleksey Miller, Orta Asya'nın doğalgaz zengini ülkeleri Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın doğalgaz şirketlerinin başkanlarıyla bir araya gelmiştir. Yapılan müzakerelerin sonunda, 2009 itibariyle Gazprom'un bu ülkelerden Avrupa piyasasına göre yakıt satın almaya başlayacağı kararlaştırılmıştır.⁵⁵⁴

Haziran 2008'de Aşkabat'ta, Aleksey Miller ile Türkmenistan Devlet başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov arasında 1 Ocak 2009'dan itibaren geçerli olmak üzere, Gazprom'un, kendi masrafları dışında, Türkmenistan'dan Avrupa piyasasına göre doğalgaz alma anlaşması yapılmıştır. Bunun dışında Türkmen Hükümeti ve Gazprom arasında petrol ve gaz endüstrisinde işbirliği konusunda da anlaşma imzalanmıştır. Buna göre Gazprom, senelik 20 milyar m³ kapasitesinde olacak Hazar Kıyısı Boru Hattı'nın Türkmenistan sınırından Kazakistan'a kadarki

⁵⁵⁴ K. E. Mesceryakov, **a.g.m.**, s. 164.

inşasını üstlenmektedir. Bununla beraber sözü geçen boru hattına paralel olan Orta Asya-Merkez 3 (kapasitesi senelik 10 milyar m³'den fazla) boru hattının restorasyonunu da Gazprom yapacaktır.⁵⁵⁵ Böylece Gazprom, Türkmenistan'ın doğalgaz nakil sisteminin inşasına katılımını sağlamış olacaktı. Ancak Türkmenistan'ın doğalgaz rezervinin büyük bir kısmı ülkenin güneydoğusunda bulunduğundan, gazın stabil bir şekilde Hazar'ın kuzeyinden Rusya'ya transfer edilebilmesi için rezervlerden Türkmenistan'ın batısına getirecek bir iç hat yapılmasına da ihtiyaç vardı.⁵⁵⁶ Bunun için Türkmenistan sınırı içinde Doğu-Batı doğalgaz boru hattı çekilmesi gerekmekteydi. Yalnız yapılan anlaşmalarda bu boru hattının inşasının Gazprom tarafından üstlenileceği belirtilmemektedir.

1 Ocak 2009 itibariyle Gazprom, Türkmenistan'dan doğalgazı Avrupa piyasasına göre satın almaya başladı. 1000 m³ gaza 340 dolar⁵⁵⁷ ödemekteydi. Aynı senenin Mart ayında Türkmenistan Devlet başkanı Rusya'ya ilk resmi ziyaretini yapmıştır. Moskova'da iki ülke arasında, Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan doğalgaz kaynağına zengin bölgeyi Hazar Kıyısı Boru Hattı'na bağlayacak Trans Türkmen (Doğu-Batı) boru hattının inşası için anlaşmanın imzalanması düşünülmekteydi. Uzunluğunun 600 km ve maliyetinin 1.5 milyar dolar olması tahmin edilen projenin Gazprom'a verilmesi bekleniyordu.⁵⁵⁸ Ancak Berdimuhamedov'un Moskova ziyaretinde, Trans Türkmen (Doğu- Batı) doğalgaz hattının inşası konusunda anlaşma yapılmamıştır. Mart ayının sonunda beklenmedik gelişme yaşanmış ve Türkmenistan Devlet başkanlık kabinesi Trans Türkmen doğalgaz boru hattının tasarımı ve inşasını uluslararası ihaleye (tender) açmıştır. Türkmenistan hükümetinin böyle bir karar alması Moskova tarafından Aşkabat'ın belirlenen şartlarda işbirliği yapmayı reddetmesi olarak değerlendirildi. 7 Nisan 2009'da Rusya Başkanı D. Medvedev ve Berdimuhamedov arasında, daha önce varılan anlaşmaların uygulanmasına yönelik planların konuşulduğu bir telefon

⁵⁵⁵ S. I. Chernyavskiy, **a.g.m.**, s. 17.

⁵⁵⁶ Diğer taraftan, Türkmenistan'ın Hazar kıyısında doğalgaz rezervi mevcuttu ve bu bölgede çalışan yabancı şirketler tarafından da gaz üretimi yapılmaktaydı. Ancak buradaki rezerv, senelik 20 milyar m³'lük boru hattı için yetersiz kalmaktadır.

⁵⁵⁷ Türkmenistan bu fiyata doğalgazı daha önce hiç satmadığı gibi günümüzde de enerji fiyatının yükselmesine rağmen o fiyata alıcı bulamamaktadır.

⁵⁵⁸ K. E. Mesceryakov, **a.g.m.**, s. 166.

görüşmesi yapılmıştır. Aynı günün akşamında ise Gazprom, Aşkabat'a doğalgaz alımlarının %90 düşürülmesi ile ilgili bir bildirim göndermiştir.⁵⁵⁹

Gazprom'un doğalgazın azaltılma talebinin bir diğer nedeni ise 2009 yılı Mart ayında küresel finansal kriz nedeniyle Avrupa'daki doğalgaz talep ve fiyatlarında keskin düşüş yaşanması ve aynı zamanda Rusya'nın Türkmen gazı fiyatına ilişkin 2008 yılındaki anlaşmasının Gazprom'a hiç bir şekilde kâr getirmeyeceğinin anlaşılması olmuştur. Avrupa'ya düşük fiyatla gaz satarak zarar etmek istemeyen Gazprom, Türkmenistan'dan gaz ithalatını kriz geçene kadar azaltmaya çalışmıştır.⁵⁶⁰

Gazprom tarafından 7 Nisan akşamı gönderilen bildirimde, 12 saat içerisinde Orta Asya-Merkez sisteminin ana setinin 487. km'sindeki mühendislerin, Türkmen gazının kuzeye (Rusya'ya) giden vanalarını kapatacakları söylenmiştir. Buna karşı Türkmengaz, Orta Asya-Merkez sistemine gaz temin eden yatakların tamamen kapatılmasının 72 saat süreceğini bildirmiştir. Ancak Gazprom süreyi uzatmayı reddetmiş ve 12 saat sonra vanaları kapatmıştır. Kapanan vanaların ardında, basınç altında gaz birikmiş ve Türkmen mühendislerin doğalgaz yataklarının çoğunu kapatmalarına rağmen, 9 Nisan 2009'da erken saatlerde doğalgaz boru hattı sisteminde büyük bir patlama yaşanmıştır. Bu, Türkmen gazının Rusya'ya yapılan ihracatının %92 oranında durmasına neden olmuştur. (Geri kalan %8'lik kısmı, Orta Asya-Merkez 3 hattı üzerinden tedarik edilmekteydi).⁵⁶¹ Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı, yaşananlar için Gazprom'u suçlamış ve gaz akışının azaltma uygulamasından önce yeterince zamanın verilmediğini ve bu sebepten Türkmengaz'ın boruların basıncını azaltmayı başaramadığını açıklamıştır. Devlet başkanı Berdimuhamedov, kazanın nedenleri için soruşturma açılması talimatını vermiştir.⁵⁶² Gazprom ise oluşan patlamanın Orta Asya-Merkez sistemlerinin oldukça eski olmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür.⁵⁶³

Anlaşılan o ki, Rusya daha önceleri Gazprom üzerinden başta Ukrayna olmak üzere, Beyaz Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'a verdiği ultimatoları ve

⁵⁵⁹ K. E. Mesceryakov, **a.g.m.**, s. 167.

⁵⁶⁰ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁶¹ John Roberts, "Russia's gas challenge: the consequences for China, Central Asia, Europe and the USA", **Journal of World Energy Law and Business**, Oxford University Press, 2016, s. 20-21.

⁵⁶² K. E. Mesceryakov, **a.g.m.**, s. 167.

⁵⁶³ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 80.

yaptığı baskıları Aşkabat'a da yöneltmiştir. Tek fark ise, diğer BDT ülkelerini, doğalgaz satışı yapmamakla uyarmışken, Türkmenistan'ı gazını almamakla, gaz dağıtımını durdurmakla tehdit etmiştir. Türkmenistan'daki doğalgaz üretiminin en yüksek miktarı Rusya'ya satılmaktaydı ve Moskova'nın doğalgaz alımını kesmesinin Türkmenistan ekonomisine zarar vereceği bir gerçektir. Ancak Türkmenistan, Orta Asya-Merkez sistemindeki patlama sonucu oluşan sorunların çözümlenmesini beklemeksizin, Rusya'ya doğalgaz satışını durdurmuştur.⁵⁶⁴

Ardından Nisan ayının 16'sında Türkmenistan hükümeti ve Alman dev enerji şirketi olan RWE AG arasında Uzun Vadeli İşbirliği Mutabakatı imzalanmıştır.⁵⁶⁵ Bu Alman şirketi Nabucco projesinin ortaklarından olduğu gibi Caspian Energy Company Ltd. şirketinin de kurucularındandır.⁵⁶⁶ RWE'nin hedefi ise Orta Asya ve Hazar havzasının doğalgaz kaynağının Avrupa'ya ulaştırılmasıdır. Türkmenistan sadece bununla kalmayıp, Mayıs ayında RWE'ye bağlı DEA AG şirketi ile, Hazar'ın Türkmen sektöründe yer alan, 23. blokunu geliştirmek için Üretim Paylaşım Anlaşması yapmıştır.⁵⁶⁷ Ancak 7 Mayıs'ta Prag'da gerçekleştirilen Güney Doğalgaz Koridoru Zirvesi'nde, Türkmenistan, Güney Doğalgaz Koridoru projesine doğalgaz sağlayabilecek BDT ülkeleri (Kazakistan ve Özbekistan) gibi projede resmen yer almaktan kaçınmıştır.⁵⁶⁸

Türkmenistan, Rusya ile yaşanan doğalgaz krizinin ardından sadece AB ile yakınlaşmamıştır. Haziran 2009'da Devlet başkanı Berdimuhamedov ile Çin heyetinin yaptıkları toplantıda, yakında ilk aşaması tamamlanacak olan Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattı ile Çin'e senelik satılacak doğalgaz miktarının 40 milyar m³'e yükseltilmesi kararı alınmıştır.⁵⁶⁹ Aynı ay, İran delegesinin Aşkabat ziyaretinden sonra, İran ile Türkmenistan arasında doğalgaz satışının yükseltilmesi (14 milyar m³/yıl) ve iki ülke arasında yeni ve ikinci bir doğalgaz boru hattının Dövletabat yatağından inşa edilmesi üzerinde anlaşılmıştır.⁵⁷⁰ İran ile 30.5 km

⁵⁶⁴ Aynı.

⁵⁶⁵ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26546> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁶⁶ Hamish McArdle, Mark Rowley, **a.g.m.**, s. 66.

⁵⁶⁷ "Germanskaya RWE Poluchila Litsenziyu na Razrabotku Uglevodorodov v Turkmenskom Sektore Kaspiya", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26795> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁶⁸ Frano Barbit, **a.g.e.**, s. 243.

⁵⁶⁹ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26678> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁷⁰ "Turkmenistan Uvelichit Ob'yemy Postavok Gaza v Iran Gaza do 14 Mlrd. Kubometrov v God", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26784> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

mesafede olan bu hattın bitiminden sonra, Tahran'a senelik 20 milyar m³ doğalgaz satışı anlaşması yapılmıştır.⁵⁷¹

Rusya'nın çabaları sonucunda, Haziran 2009'da Gazprom ile Aşkabat arasında doğalgaz alımı konusunda görüşmeler başlatıldı. Gazprom Türkmenistan'ı yeni fiyattan doğalgaz satmasına ikna etmeye çalışsa da Türkmenistan tarafından bu teklif reddedilmiştir. Aynı zamanda Moskova, Aşkabat'ı Trans Türkmenistan (Doğu-Batı) boru hattının inşası için Gazprom'a münhasır haklar vermesi için ikna etmeyi de başaramamıştır.⁵⁷² İki taraflı ilişkilerde, Eylül 2009'da Rusya Başkanı Dimitri Medvedev'in Türkmenistan'a yaptığı ziyaretten sonra düzelmeye yönelik adımlar atıldı.⁵⁷³ Aynı ay içerisinde Türkmenistan hükümeti, İtera ile Hazar'ın Türkmen sektöründe bulunan 21. blokunu geliştirmeye yönelik Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır.⁵⁷⁴ Aralık ayında Medvedev, Gazprom heyeti ile beraber Türkmenistan'a ziyaret gerçekleştirdi. Liderlerin görüşmelerinden sonra, Orta Asya-Merkez 4 boru hattı üzerinden tekrardan doğalgaz ihracatına başlanmasına karar verildi. 2003'te yapılan anlaşmaya göre, 2010 itibariyle Rusya'nın Türkmenistan'dan 70 milyar m³ doğalgaz satın alması gerekiyordu ancak bunu istemeyen Gazprom, sonunda Türkmenistan'ı daha az miktarda doğalgaz satmaya ikna edebilmiştir. Taraflar doğalgaz satışının yıllık ne kadar olacağını açıklamamıştır.⁵⁷⁵ Ancak aynı ay Gazprom, taraflar arasında 1 Ocak 2010 itibariyle bir sene içerisinde 30 milyar m³ doğalgaz alım-satımı anlaşması yapıldığını ve Hazar Kıyısı Doğalgaz Boru Hattı ve Trans Türkmenistan (Doğu-Batı) Boru Hattı'nın birlikte inşa edileceğine dair anlaşma yapıldığını açıklamıştır.⁵⁷⁶

Anlaşma, doğalgaz arzının, Avrupa gaz piyasasının koşullarını karşılayan bir fiyat formülüne dayanacağını öngörmekteydi. Sonunda Ocak 2010'dan itibaren, Rusya'ya gaz akışı günlük ortalama 30 milyon m³ ve senelik 11 milyar m³ olarak belirlenmiştir.⁵⁷⁷ Mayıs ayında düzenlenen Türkmenistan Bakanlar Kurulu toplantısında ise Devlet başkanı Türkmen gaz ve Türkmen gazgurluşyk ulusal

⁵⁷¹ "Dopolnitel'nyye Postavki Turkmenskogo Gaza v Iran Startuyut v Dekabre", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26852> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁷² K. E. Mesceryakov, **a.g.m.**, s. 168.

⁵⁷³ "Vizit v Turkmenistan", <http://kremlin.ru/events/president/news/5453> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁷⁴ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/27124> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁷⁵ K. E. Mesceryakov, **a.g.m.**, s. 169.

⁵⁷⁶ "Ob Itogakh Vizita Delegatsii OAO «Gazprom» v Turkmenistan", <http://www.gazprom.ru/press/news/2009/december/article73466/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁷⁷ "V 2010 Godu Rossiya Zakupit 11 Mlrd Kubometrov Turkmenskogo Prirodnogo Gaza", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/27293> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

şirketlerine en yakın zamanda Doğu-Batı Doğalgaz Boru Hattı'nın inşasına başlama talimatı vermiştir.⁵⁷⁸

Aralık 2009'da Türkmenistan'dan başlayıp Çin'e ulaşan boru hattın ilk aşaması olan A hattı rekor sürede bitirilmiş ve Türkmen gazı Çin yönüne ihraç edilmiştir. Çin, A, B hatlarını inşa ederek Türkmen doğalgazının senelik 40 milyar m³'üne talip olmaktadır (2013'te bu rakam 65 milyar m³'e çıkartıldı). Bu durum Çin'in Orta Asya pazarı üzerinde Rusya'ya rakip olduğunu göstermektedir. Ancak, Rusya, Çin pazarı için AB pazarı kadar endişelenmemiş ve Türkmenistan'ın Pekin'e doğalgaz satmasında sakınca görmemiştir. Rusya'ya göre Çin'in Türkmen enerji sahasında dominant olması, Türkmenistan'ın batıdan ziyade doğuya yöneleceğinin bir göstergesidir. Bundan dolayı Gazprom'un, Türkmen gazının Avrupa'ya Rusya dışında ulaşmaması için yüksek miktarda ve yüksek fiyatta Türkmen gazını satın almasına gerek kalmamıştır.

2010 yılında Rusya, Türkmenistan'dan az miktarda doğalgaz almasının yanında, Avrupa'da gaz talebindeki düşüş nedeniyle, ağırlıklı Türkmen gazının taşınması için tasarlanan Hazar Kıyısı Doğalgaz Boru Hattı'nın inşasının durdurulması kararını almıştır.⁵⁷⁹ Şunu da belirtmek gerekir ki bu boru hattı inşa edilmiş olsaydı Türkmenistan'ın geliri yükseleceği gibi Rusya'ya olan bağımlılığı daha da artacaktı.

Tablo 4.2. Rusya'nın BDT Ülkelerinden Doğalgaz İthalatı (Miktar- Milyar m³)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkmenistan	3.8	41.0	42.6	42.3	11.8	10.7	11.2	10.9	11.9	11.0	3.1
Kazakistan	6.2	7.2	8.5	9.6	10.1	12.4	11.9	11.6	11.9	10.9	12.6
Özbekistan	6.0	9.3	9.6	14.2	15.4	13.9	8.0	8.7	5.7	3.6	3.5
Azerbaycan	-	-	-	-	-	0.8	1.5	1.6	1.4	0.2	-
Toplam	16.0	57.5	60.7	66.1	37.3	37.8	32.6	32.8	30.0	25.7	19.2

⁵⁷⁸ “Velikiye Sversheniya Velikoy Epokhi - 2010 God”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=823> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁷⁹ Annette Bohr. **a.g.e.**, s. 80.

Kaynak: Kolomayseva A. A, **Problemy i Perspektivy Vzaimootnosheniy Rossii i Stran SNG na Rynke Gaza**, Moskova, Nauchnaya Biblioteka Yay, 2017, s. 31.

2008’de Rusya, Türkmenistan’dan 42.3 milyar m³ doğalgaz ithal etmiştir. Tablo 4.2’de görüldüğü üzere 2009’da Rusya’nın Türkmen doğalgaz alımında ani bir düşüş yaşanmıştır. 2009’da başlayan ve BDT ülkelerinin doğalgaz satış fiyatının yükselmesi, Avrupa’nın doğalgaz arzının düşmesi, Rusya ile Türkmenistan arasında m³ başına düşen fiyat konusunda anlaşmazlıkların yaşanması, Rusya’ya alternatif boru hatları projelerinin hayata geçirilmeye çalışılması gibi çeşitli nedenlerle yaşanan *Doğalgaz Krizi*, Rusya’nın doğalgaz alım oranını etkilemiştir. Kriz nedeniyle Türkmenistan’dan 2009’da ancak 11.8 milyar m³ doğalgaz satılmıştır. Devamındaki senelerde doğalgaz ihraç eden BDT ülkelerinden doğalgaz alımı da düşmüştür. Rusya 2015’te Türkmenistan’dan sadece 3.1 milyar doğalgaz ithal etmiştir. Türkmenistan’dan bu kadar düşük miktarda gazın ithal edilmesinin nedeni Türkmengaz ve Gazprom eksport şirketleri arasında fiyat anlaşmazlığından dolayı uluslararası mahkemeye başvurmaları olmuştur. Gazprom, 2015 ortalarına kadar, Türkmengaz’dan satın alınan gazın ödemesini yapmamıştır.⁵⁸⁰ Haziran ayında ise Gazprom eksport, Stockholm Ticaret Odası Tahkim Enstitüsü’nde Türkmengaz aleyhinde tahkim davası başlatmıştır. Gazprom eksport açtığı davada, hakem heyetinin, Türkmengaz’dan satın alınan doğalgazın fiyatının gözden geçirmesini talep etmekteydi. Sonunda Türkmengaz ve Gazprom eksport ücret konusunda karşılıklı olarak kabul edilebilir bir kararda anlaşmaları için tahkim yargılaması 31 Aralık 2018 tarihine kadar geçici olarak durdurulmuştur.⁵⁸¹

2016 senesinde ise Gazprom Türkmenistan’dan doğalgaz alımını tamamen kesmiştir. 2003’de Rusya ile Türkmenistan arasında 25 seneliğine yapılan anlaşma, Gazprom tarafından 2016’da bozulmuştur. “Al veya öde” şeklinde yapılan anlaşmanın⁵⁸² Gazprom tarafından iptal edilmesi enerji tedarikinde ilk sıralarda olan şirketin tarihinde bir ilk olmuştur.

Gazprom, Türkmenistan ile doğalgaz alım anlaşmasını feshettiğinden sonra Kazakistan ve Özbekistan’dan doğalgaz ithalatını devam ettirmiştir. 2016’da Gazprom Eksport, Kazakistan’dan 12.7 milyar m³, Özbekistan’dan ise 4.3 milyar

⁵⁸⁰ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁸¹ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 80-81.

⁵⁸² **Yejekvartal’nyy Otchet**, Publichnoye Aktsionernoye Obshchestvo Gazprom, Moskova, 2017, s. 317-318.

m³ doğalgaz satın almıştır.⁵⁸³ 2017’de ise Kazakistan’dan 12.1 milyar m³ ve Özbekistan’dan 6.7 milyar m³ doğalgaz satın alınmıştır.⁵⁸⁴ Görüldüğü gibi Rusya’nın, Kazakistan’dan gaz alımı son iki yılda stabil devam ederken, Özbekistan’dan alımda artış olmuştur.

4.6. İran

SSCB’nin 1991’de dağılmasının ardından İran ile sınırı olan üç yeni bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Bunlardan ikisi ile İran’ın Hazar Denizi’nde komşuluğu mevcuttur. Sovyetler Birliği’nin yıkılması, Tahran’ın bölgede güçlü jeopolitik bir merkez olması için fırsat yaratmıştır. Bağımsızlığından itibaren Türkmenistan, İran ile genel olarak iyi ilişkiler yürütmüştür. İran, sınırlarında doğalgaz kaynaklarının olmasına rağmen, doğalgaz üretim problemi yaşamasından dolayı çareyi Türkmenistan’dan doğalgaz ithal etmekte bulmuştur.

Türkmenistan’ın İran üzerinden boru hattının çekmesi ilk olarak Ağustos 1994’de Tahran tarafından teklif edilmiştir. Ocak 1995’te ise Türkmen gazının İran üzerinden Türkiye’ye aktarılması ve oradan da Avrupa’ya kadar ulaştırılması için bir boru hattının inşa edilmesi planlanmıştır. Bu proje için hem İran hem de Türkiye destek vermektedir.

Türkmenistan doğalgaz satışını sadece Rusya üzerinden yapması nedeniyle gazını İran üzerinden yeni pazarlara ulaştırabilme imkanının doğmasından memnundur. 1995 yılının Şubat ayında, Petrol ve Doğal Gaz İhracatı ile ilgili Devletlerarası Konseyi, uluslararası bir anonim şirket olan Türkmenistan Transkontinental Boru Hattı’nı (TTP) oluşturdu. Hedef, yıllık kapasitesi 15-25 milyar m³’lük, 1400 km uzunluğunda boru hattının inşa edilmesiydi. Bu boru hattını planlamak, finanse etmek, yapmak ve işletmek konularını TTP şirketi üstelenecekti. Finans kaynağının %35’i Devletlerarası Konseyler tarafından, geri kalan %65 ise Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), Dünya Bankası ve Japonya Denizaşırı Yatırım Birliği de dahil olmak üzere Uluslararası kaynaklardan sağlanacaktı. Ancak 1996’da ABD’nin yaptırımları nedeniyle İran’la yapılan projelerin uluslararası

⁵⁸³ Godovoy Otchet PAO «Gazprom» za 2016 god, Vnutrennyaya Sila, Gazprom, 2017, s. 85.

⁵⁸⁴ BP Statistical Review of World Energy 2018, S. 67, s. 34.

finansman bulamayacağı anlaşıldığında, Türkmen hükümeti projeden geri adım atmak zorunda kalmıştır.

Büyük boru hattı projesinin yavaş ilerleyeceğinden emin olan İran Ulusal Petrol Şirketi, daha ABD yaptırımları kesinleşmeden önce, Ekim 1995'te Körpece-Kurtkuyu boru hattının inşasına başlamaya karar vermiş ve Türkmen hükümeti ile arzını güvence altına almak üzere 25 yıllık bir sözleşme imzalamıştır.⁵⁸⁵ Türkmenistan sınırından sadece 140 km'si geçecek olan bu boru hattının çapının küçük olması maddi masraftan ziyade, ileride bu hat Türkmenistan-İran-Türkiye hatta Türkmenistan-İran-Türkiye-Avrupa hattına dönüştüğünde, Türkmenistan yerine İran'ın daha fazla gaz ihraç etmesine imkan vermektedir.

İran ve Türkmenistan arasında toplamda 200 km uzunluğunda olan Körpece-Kurtkuyu doğalgaz boru hattı 1997'de açılmıştır. Borunun senelik maksimum kapasitesi 8 milyar m³'tür.⁵⁸⁶ İran için bu boru hattının inşası, en yakın yerli doğalgaz yatağından gazın ülkenin kuzeybatı bölgesine taşınmasından daha az maliyetlidir. İran 140 km uzunluğunda Türkmen sınırındaki boru hattının inşasını üstelenmesinin yanında, 141,85 milyar m³ rezervi olan⁵⁸⁷ Körpece gaz yatağının geliştirilme masrafını da karşılamıştır. Bu sebeple İran Ulusal Petrol Şirketi doğalgaz işletmek üzere Körpece sahasında tesis inşa etmiştir.⁵⁸⁸ Türkmenistan için bu Rusya'yı dışarıda tutan ilk uluslararası boru hattı olurken, İran için Orta Asya pazarına giriş anlamına gelmektedir. İran açısından bu proje büyük çaplı olmamakla birlikte iki devlet arasında ilişkilerin temelini atmıştır. İran, doğalgaz dağıtım şebekesiyle Orta Asya pazarına ayak basarak bölgede etkili güç konumuna geçmeyi ve kendi altyapısını geliştirmeyi hedeflemektedir.

Türkmenistan ile İran arasında ikinci doğalgaz boru hattının çekilmesine Temmuz 2009'da hükümetler düzeyinde karar alınmıştır.⁵⁸⁹ İkinci hat, Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan zengin doğalgaz rezervine sahip Döwletabat yatağından başlayıp, İran sınırındaki Hangiran'a kadar uzanmaktadır. Toplamda 182 km uzunluğunda ve 12 milyar m³ kapasitesinde Döletabat-Sarabs-Hangiran doğalgaz boru hattının inşası 2010'da bitmiştir. Yeni doğalgaz boru hattı

⁵⁸⁵ Martha Brill Olcott, **International Gas Trade In Central Asia...**, s. 11- 12.

⁵⁸⁶ Martha Brill Olcott, **Turkmenistan: Real Energy Giant...**, s. 18.

⁵⁸⁷ Belirtilen rakam yatağın ilk işleme alındığı dönemdeki rezerv miktarıdır. Sonradan yatağın rezervi azalmıştır.

⁵⁸⁸ Martha Brill Olcott, **International Gas Trade In Central Asia...**, s. 13.

⁵⁸⁹ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26784> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan'ın ihracat rotalarının çeşitlendirilmesini ve pazarlık gücünü arttırmaktadır. İran için ise, uzun zamandır doğalgaz sıkıntısı yaşayan kuzey bölgesi için ihtiyaç duyulan doğalgaz tedarikine çözüm bulunmuştur.⁵⁹⁰ Ayrıca Türkmenistan'dan bağlanan doğalgaz boru hatları, İran'ın geniş çaplı Ulusal Doğalgaz şebekesine bağlanmıştır. Bunun sayesinde ülke Türkmenistan'dan aldığı gazı diğer komşu ülkelere de transfer edebilir konuma gelmiştir. Buna ek olarak, İran, Batılı devletler tarafından yaptırımlara zorlanan ve itibarını kaybettiği bir zamanda Orta Asya ülkesinde önemli ticaret ortağı bulunduğunu da göstermiştir.

Türkmenistan ile İran arasında yıllardır devam eden doğalgaz ticaretinde 2017'de sorunlar olduğu ortaya çıkmıştır. Türkmenistan, İran'ın aldığı doğalgaz için 2013'ten beri borcunun biriktiğini açıklamıştır. Üstelik İran Ulusal Doğalgaz Şirketi (NIGC)'nin bu konuda hiçbir eylemde bulunmaması Türkmengaz'ın 1 Ocak 2017'den itibaren İran'a doğalgaz dağıtımını acil bir şekilde kısıtlamasına yol açmıştır.⁵⁹¹ İki ülke arasında doğalgaz alım-satımı “al veya öde” kuralına göre yapılmıştır. İran Ulusal Doğalgaz Şirketi ile Türkmengaz gazın hacim ve kalitesi konusunda anlaşmazlığa düşmüştür.⁵⁹² Sonunda İran'ın temsilcileriyle yapılan görüşmelerde, söz konusu meselede fikir birliği sağlanamamıştır. İranlı ortaklar, bu konunun karşılıklı olarak kabulü ve tarafsız çözümü için Uluslararası Tahkim Mahkemesi'ne başvurulmasını önermiştir.⁵⁹³

4.7. Çin

Pekin'in Aşkabat ile uluslararası ilk teması Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, 6 Ocak 1992'de, diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik resmi bir duyurunun imzalanması ile olmuştur. Ancak ilk dönemde Türkmenistan, Çin'in dış politikasının odak noktalarından biri değildi.⁵⁹⁴

⁵⁹⁰ Luca Zs. Vasanczki, **a.g.e.**, s. 42-43.

⁵⁹¹ “O Postavkah Turkmenskogo Gaza v Iran”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/42269.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018); “Press-service of The Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan”, <https://www.mfa.gov.tm/en/articles/111> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁹² Press Release, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, <https://www.mfa.gov.tm/en/articles/112> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁹³ “The Issue of Iran's Debt for Turkmen Gas to Be Solved in International Arbitration”, <http://tdh.gov.tm/news/en/articles.aspx&article10352&cat26> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁹⁴ Ivan Ippolitov, “Kitaisko-Turkmenskiye Otnosheniya: Ot Vzaimnoi Vygody k Neravnomu Partnerstvu?”, **Problemy Natsional'noi Strategii**, S. 3 (42), Moskova, 2017, s. 91.

Enerji alanında Çin şirketleri, Türkmenistan'ın doğalgaz ve petrol yataklarının keşfi ve kuyuların onarımı alanlarında 1990'ların sonunda çalışmaya başlamıştır. Bu alanda en aktif olanı Çin ulusal şirketi **Sinopec**'tir.⁵⁹⁵ Sinopec 1997'den beri Türkmenistan'ın Şatlık, Dövletabat, Goturdepe gibi önemli petrol ve doğalgaz sahalarındaki kuyuların onarım ve bakımı ile ilgilenmektedir.⁵⁹⁶

Bağımsızlık sonrası ilk on yılda Türkmenistan ile Çin ilişkilerinde önemli bir gelişme olmamıştır. İki ülke arasında ticaret düşük seviyede ilerlemiştir. 1992'de ülkelerarası ticaret 4.5 milyon dolar olmuştur. 2000 yılına kadar bu sayı ancak 16.16 milyon dolara kadar yükselmiştir. Yalnız 2002'de, ülkelerarası diplomatik ilişkilerin başlamasından on yıl sonra, Pekin ile Aşkabat arasında yakınlaşma başlamıştır. Aynı sene iki devlet arasındaki ticaret hacmi 87.52 milyon dolara yükselmiştir. Ancak bunun önemli bir kısmı, Çin'in Türkmenistan'a yaptığı ihracatın karşılığıdır. 2002-2005 yılları arası, Çin'in sahayı incelemesiyle geçmiştir.⁵⁹⁷

Bu sırada Çin'in Türkmenistan'a ilk borç vermesi 2003 yılında olmuştur. Aralık ayında, Pekin, Şangay İşbirliği Örgütü üyesi olmayan Türkmenistan'a 20 yıllığına taksitle ödeyebilme imkanıyla 3 milyon yuan⁵⁹⁸ (Çin para birimi) kredi vermiştir. Ayrıca karşılıksız, 1.5 milyon yuan yardımda bulunmuştur. Kredi, ülkenin doğalgaz endüstrisini yenilemek için ayrılmıştır. Türkmenistan, bu dönemde ŞİÖ üyesi olmadığı için büyük ölçüde bölgesel projelerin dışında kalmıştır.⁵⁹⁹ Hatta halen Türkmenistan 1996'da kurulan ŞİÖ'ye katılmayan tek Orta Asya ülkesidir.⁶⁰⁰

Çin'de enerjiye olan arzın artmasıyla (sanayideki hızlı büyüme ve nüfus artışı başlıca faktörlerdir), ülkeye güvenilir şekilde hidrokarbon kaynaklarının ulaşabilmesi için açılımlar gerekmektedir. Pekin ilk olarak Orta Asya enerji pazarında Kazakistan petrolüne ulaşmıştır. Ardından, Türkmenistan'ın sahip olduğu zengin doğalgaz rezervi dikkatini çekmiştir. Öyle ki Nisan 2006'da, Çin ile Türkmenistan arasında, 30 yıllığına, senelik 30 milyar m³ doğalgaz alım-satımı

⁵⁹⁵ Sinopec şirketi hakkında bilgi için bkz. <http://www.sinopecgroup.com/group/en/companyprofile/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁵⁹⁶ Ivan Ippolitov, **a.g.m.**, s. 94.

⁵⁹⁷ E. V. Savkovich, "Torgova-Ekonomicheskoe Sotrudnichestvo KNR s Respublikoy Turkmenistan (1992- 2010)", **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, 2011, s. 87.

⁵⁹⁸ 2003 yılında, 1 Amerikan Doları (USD) ortalama 8.27 Yuan (CNY) değerindeydi.

⁵⁹⁹ Savkovich, **a.g.m.**, s. 88.

⁶⁰⁰ Erdem Eren, "Shanghai Cooperation Organization and Future Perspective in Turkish Foreign Policy", **Strategic Public Management Journal**, S. 13, Mayıs 2017, s. 79,84.

anlaşması imzalanmıştır.⁶⁰¹ 2006'nın sonunda, Çin yatırımcıları, Türkmenistan'da 920 milyon dolar ve 1.5 milyar yuan değerinde toplam 46 projede yer almışlardır.⁶⁰²

Türkmenistan'da Şubat 2007'deki seçimler sonrası Devlet başkanı olarak Gurbangulı Berdimuhamedov hükümetin başına geçmiştir. İktidarının ilk yılından itibaren enerji alanında, çok sayıda yeniliklere imza atan Berdimuhamedov, 2007 Temmuz'unda, Çin'in Ulusal Petrol Şirketi CNPC ile, Türkmenistan'ın önemli enerji kaynağının yer aldığı Amuderya'nın sağ kenarının geliştirilmesi için Üretim Paylaşım Anlaşması imzalamıştır.⁶⁰³

2009'da Rusya ile yaşanan doğalgaz krizinden sonra, Türkmen hükümeti, doğalgazını satabilmek için farklı pazarlara açılmak istemektedir. Yeni pazar arayışında AB ülkeleri veya İran gibi seçenekler olsa da, hiçbirisi Çin'in talep ettiği doğalgaz miktarı kadarını satın alamamaktadır. Çin ile Türkmenistan arasında doğalgaz alımı ilk olarak senelik 30 milyar m³ olarak yapılmış olsa da, 2009'da bu miktar 40 milyar m³'e çıkartılmıştır.⁶⁰⁴ Daha önceki bölümlerde ele aldığımız üzere Türkmenistan'ın diğer ülkelerle olan doğalgaz ticaretine baktığımızda bu rakamlar Çin'in alım gücünün büyüklüğünü kanıtlamaktadır.

Çin, Orta Asya'dan Çin'e ulaşan A, B, C, olmak üzere birbirine paralel üç doğalgaz boru hattı inşa etmiştir. Orta Asya-Çin boru hattı, Türkmenistan dışında, Özbekistan ve Kazakistan sınırlarından geçmektedir. Ayrıca bu ülkeler sadece transit ülke olmayıp, Çin'e ayrıca doğalgaz da satmaktadır.⁶⁰⁵ Aralık 2009'da dört ülke liderleri tarafından, Türkmenistan'dan Çin'e uzanan doğalgaz boru hattının ilk kolu olan A hattı resmen açılmıştır.⁶⁰⁶

2013'te Türkmenistan'ın zengin doğalgaz rezervine sahip Galkınış sahasının geliştirilmesinin ilk aşamasından sonra, senelik 30 milyar m³ doğalgaz üretebilme kapasitesinde olan Gaz İşletme Tesisi kurulmuştur. Sahanın geliştirilmesinin birinci aşamasının finans kaynağı Çin Kalkınma Bankası (CDB) olurken, tesisin yapımında

⁶⁰¹ Erdem Eren, **a.g.m.**, s.79, 84; Priyabrata Majhi, **a.g.e.**, s. 51.

⁶⁰² “Kitay Predostavil Turkmenistanu Dolgosrochnyy L'gotnyy Kredit”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/19538> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁰³ http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/country_index.shtml (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁰⁴ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26678> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Karen Smith Stegen, “Understanding China's Global Energy Strategy”, **International Journal of Emerging Markets**, S. 10, Emerald Group Yay, 2015, s. 201-202.

⁶⁰⁶ Edward C. Chow, Leigh E. Hendrix, “Central Asia's Pipelines: Field of Dreams and Reality”, **The National Bureau Of Asian Research**, Eylül 2010, s. 31.

Çin şirketleri de aktif rol almıştır.⁶⁰⁷ Çin Galkınış kaynağından çıkarılan doğalgaza da talip olmuştur. Daha 2011’de yatağın geliştirilmesi sırasında, Çin hükümeti Türkmenistan ile tekrar senelik 25 milyar m³ doğalgaz alım-satımı için anlaşma yapmış ve toplamda iki ülke arasında doğalgaz ticareti senelik 65 milyar m³’e çıkmıştır.⁶⁰⁸

Kapasiteyi arttırmak üzere Orta Asya-Çin boru hattının D kolunun inşa çalışmalarına başlanmıştır. D hattı, diğer A, B, C kollarının güzergâhından geçmeyip, Türkmenistan’dan sonra, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan’dan geçerek Çin’e ulaşacaktır.⁶⁰⁹ Eylül 2014’te bu hattın da inşasına başlayarak Çin doğalgaz konusunda tüm Orta Asya ülkelerini kendine bağlamayı başarmıştır.⁶¹⁰ Doğalgaz rezervi olan Orta Asya ülkeleri üretiminin önemli miktarını Pekin’e satarken, rezervi olmayanlar, transit ülkeler olarak sisteme dahil olmakla ekstra gelir imkanı elde etmiş oldular.

2016’da Pekin, Orta Asya-Çin (A, B, C kolları) doğalgaz boru hattı ile 34.2 milyar m³ doğalgaz satın almıştır. Bunun 29.4 milyar m³’ü Türkmenistan’dan, 4.3 milyar m³’ü Özbekistan’dan ve 0.4 milyar m³’ü Kazakistan’dan ithal edilmiştir.⁶¹¹ 2017 yılında ise, Türkmenistan’dan 31.7 milyar m³, Özbekistan’dan 3.4 milyar m³ ve Kazakistan’dan 1.1 milyar m³ doğalgaz satın alınmıştır.⁶¹²

Türkmenistan’dan Çin’e satılan gazın resmi fiyatı açıklanmamıştır. Ancak bu fiyatın 1000 m³ doğalgaz başına 150 ile 215 usd arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu fiyatın içine 50 dolarlık transit ücreti de dahildir. Ayrıca satılan doğalgazın ücretinin nakit olarak ödenmesi yerine, Türkmenistan’ın Çin’e olan kredi borcundan düşürülmektedir.⁶¹³

Öyle ki, 2003’te Çin’in Türkmenistan’a verdiği 3 milyon yuan kredi dışında, Kasım 2007’de, Türkmenistan, Çin’den **Maryazot** gübre ve mineral hazırlama fabrikasının yenilenmesi için 239 milyon 358 bin dolar ve yeni inşa edilecek olan Cam Fabrikası için 60 milyon 642 bin dolar olmak üzere toplam 300 milyon dolar

⁶⁰⁷ “Nachalsya Vtoroy Etap Osvoyeniya Samogo Krupnogo Gazovogo Mestorozhdeniya Turkmenistana”, <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/39706.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁰⁸ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 77.; “Zapushen Krupneyshiy v Regione Kompleks po Proizvodstvu Tovarnogo Gaza”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=4825> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁰⁹ John Roberts, **a.g.m.**, s. 8.

⁶¹⁰ Ivan Ippolitov, **a.g.m.**, s. 95.

⁶¹¹ **BP Statistical Review of World Energy 2017**, S. 66, s. 34.

⁶¹² **BP Statistical Review of World Energy 2018**, S. 67, s. 34.

⁶¹³ Annette Bohr, **a.g.e.**, s. 78.

tüketici kredisi almıştır.⁶¹⁴ 2009 yılında ise Çin Kalkınma Bankası (CDB), Galkınış sahasının geliştirilmesi için Türkmengaz'a 4 milyar dolarlık kredi ve 2011 yılında, aynı banka başka bir kredi anlaşması temelinde, 10 senelik Galkınış projesi için 3 yıl geri ödemesiz 4,1 milyar dolarlık bir kredi daha sağlamıştır.⁶¹⁵

Türkmengaz, Aralık 2009'da, aldığı krediler aracılığıyla Galkınış sahasının geliştirilmesi amacıyla tesisin tasarımı ve inşası için yabancı şirketlerle 9.71 milyar dolar tutarında bir dizi sözleşme imzalamıştır. Galkınış projesinin ilk aşamasındaki çalışmalarda yer alan şirketlerinin arasında, CNPC'nin yan kuruluşu olan, Chuanqing Drilling Engineering Company de bulunmaktadır. Çin şirketi Türkmenistan ile 3.12 milyar dolarlık sözleşme imzalamıştır. Çin'in Türkmenistan'a verdiği kredilerin önemli kısmı da Çin'le imzalanan anlaşmaları sağlamak amacıyla yapılan yatırımlara harcanmaktadır.⁶¹⁶

Çin ve Türkmenistan arasında 3 Eylül 2013'te stratejik ortaklık anlaşması yapılmıştır. Bunun yanında, ülkeler arası önemli enerji anlaşmaları da imzalanmıştır. İki ülke arasında yeni hattın (D kolu) çekilmesinin dışında, Galkınış yatağının geliştirilmesinin ikinci aşaması için Çin Kalkınma Bankası (CDB) Türkmenistan'a kredi temin etmiştir. Türkmenistan ve Çin'in beraberliğinde inşa edilecek yeni tesis, ilk etapta gibi senelik 30 milyar m³ doğalgaz üretip temizleyebilecektir.⁶¹⁷

2015 başı için, Çin'in Türkmenistan'a yaptığı toplam resmi yatırım, 9 milyar dolarlık kredi dahil edilirse 13-15 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir. Çin'in Türkmenistan'a yaptığı ihracatın çoğunluğunu ise, Türkmenistan'ın petrol ve gaz endüstrisinde, Çinli şirketlerin projelerinde kullanmak için makine ve teçhizatlar oluşturmaktadır.⁶¹⁸

Türkmenistan petrol ve gaz endüstrisinde Çin şirketlerinin proje ve yatırımları kapsamında karada (onshore) ve denizde (offshore) petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesi alanında hızlı bir büyüme görülmektedir. Çin şirketleri, Bağtıyarlık sözleşmesine göre, Amuderya'nın sağ kenarında doğalgaz yataklarının, Galkınış sahasının geliştirilmesinde faaliyet göstermektedirler. Bunların dışında

⁶¹⁴ <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/19538> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶¹⁵ Ivan Ippolitov, **a.g.m.**, s. 98.

⁶¹⁶ Aynı.

⁶¹⁷ <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=6431> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶¹⁸ Nelli Kimovna Semenova, **a.g.e.**, s. 145-146.

CNPC, Türkmennebit ile birlikte, Gumdag yatağında ve Hazar Denizi'nde petrol sahalarını geliştirmek üzere iki projede çalışmaktadır. Ayrıca Çin şirketleri, Türkmenistan-Çin (Orta Asya-Çin) doğalgaz boru hattının inşasını da yapmıştır.⁶¹⁹

Anlaşmalar sonrası iki ülke arasındaki ticaret inanılmaz derecede artmıştır. 2009 senesinde Çin ve Türkmenistan arasındaki ticaret daha gazın Çin'e satılmadığı dönemde 2.017 milyar dolar olmuştur. Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının da açılması sonucu, 2014'te ülkeler arası ticaret 10.470 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun 9.516 milyar doları ise Türkmenistan'ın Çin'e yaptığı ihracatın karşılığını oluşturmaktadır.⁶²⁰

Görüldüğü gibi Türkmenistan, doğalgaz ticaretinde Rusya'ya bağlı konumdayken, doğalgaz ticareti politikasında Çin pazarına odaklanarak, Rusya'ya bağımlı olmaktan kurtulmuş ancak hem yatırımlar hem de ticaret açısından bu kez Çin'e bağımlı duruma düşmüştür. Ancak, Türkmenistan'ın Rusya'ya bağlılığı sadece dış ticaretinde olup, ülke içi enerji alanlarının geliştirilmesinde Rusya söz sahibi değildi. Çin ise verdiği krediler, çekilen yeni boru hatları, işleme tesislerinin yenilenmesi gibi faaliyetlerle Türkmenistan'ın genel enerji politikasında etkili konuma gelmiştir.

4.8. Kazakistan

Kazakistan, Türkmenistan'ın enerji ihracatı için en önemli transit ülkelerden biridir. Kuzey yönünde ihraç edilen doğalgaz (Orta Asya-Merkez boru hattı ile) Kazakistan sınırından geçmektedir. Bunu dışında, Türkmenistan'ın doğu yönünde, Çin'e sattığı doğalgazın geçtiği Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattı, Türkmenistan ve Özbekistan'dan geçerek en uzun sınırı olan Kazakistan üzerinden Çin'e bağlanmaktadır.

Sovyetlerin dağılmasından sonra, Kazakistan'ın doğalgaz ihtiyacı Türkmenistan tarafından karşılanmıştır. 1992-1994 yılları arası, Türkmen gazı Ukrayna'dan sonra en çok Kazakistan'a satılmıştır.⁶²¹ Kazakistan da diğer BDT ülkeleri gibi, doğalgaz borcunu ödemekte zorluk çekmiştir. 1994 başlarında

⁶¹⁹ Nelli Kimovna Semenova, **a.g.e.**, s.145-146.

⁶²⁰ Ivan Ippolitov, **a.g.m.**, s. 100-101.

⁶²¹ Stanislav Jukov, **a.g.e.**, s. 250.

Kazakistan'ın Türkmenistan'a gaz için 60 milyon doları a an borcu birikmi tir. Kazakistan doğalgaz borcunu ise ancak 1997 Martı'nda, takas yoluyla ödemeyi kabul etmiştir.⁶²² Kazakistan'ın Türkmenistan'dan aldığı doğalgazın borcu 2001 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Türkmen tarafına göre, Kazakistan'ın 1992-1993 seneleri arasında aldığı doğalgaz için kendilerine 21.8 milyon dolar borcu daha kalmıştır.⁶²³

Bunun yanında, Ukrayna ve Güney Kafkasya Cumhuriyetleri daha 1990'ların başında Türkmen gazının hem önemli alıcıları hem de Türkmenistan'a borçlarını ödeyemeyen ülkeler olarak bilinmekteydiler. Borcun  denmemesi sonucu bu ülkelerde dönem-dönem doğalgaz kesintileri olmuştur. Ancak Türkmenistan, borcunu ödemeyen Kazakistan'a doğalgaz satımını kesememi tir çünkü Türkmen gazının Avrupa, Rusya ve diğer BDT ülkelerine ulaşması için kullanılan Orta Asya-Merkez ana boru hattı Kazakistan topraklarından geçmektedir. Bununla birlikte Türkmenistan, Kazakistan'a gaz satışını durdurursa Türkmen gazının yerini  zbek gazı alabilmektedir. Hatta, Orta Asya devletlerini birbirine ba layan doğalgaz boru hattı Özbekistan sınırından geçmekte olup, Özbekistan, Kazakistan'a ticaret açısından daha fazla bağımlıdır. Öyle ki, Türkmenistan'dan sonra Özbekistan da doğalgaz borcunu ödeyemeyen Kazakistan ile kar ıla mı tır. 1994 sonunda Kazakistan'ın doğalgaz için Özbekistan'a olan borcu 138 milyon dolara ulaşmıştır.⁶²⁴ üstelik Özbekistan, Kazakistan'a Türkmenistan'a göre daha az miktarda doğalgaz satmasına rağmen borçlanma oluşmuştur.

Kazakistan 1.1 trilyon m³ zengin doğalgaz rezervine sahip⁶²⁵ olmakla birlikte komşu ülkelerden doğalgaz ithal etmektedir. Kazakistan'ın doğalgaz ithal ettiği ülkeler ise, Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan'dır. Kazakistan doğalgaz ithal ettiği gibi, doğalgaz ihraç da etmektedir. Kazakistan'ın en çok doğalgaz ihraç ettiği  lke Rusya'dır. Ayrıca az miktarda diğer BDT devletleri⁶²⁶ ve Çin'e de doğalgaz satmaktadır.

⁶²² Stanislav Jukov, **a.g.e.**, s. 251.

⁶²³ "Dolg Ne Doljen Meshat' Partnerstvu", <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/13544> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶²⁴ Stanislav Jukov, **a.g.e.**, s. 251.

⁶²⁵ **BP Statistical Review of World Energy 2018**, S. 67, s. 26.

⁶²⁶ **Investment Climate and Market Structure Review in The Energy Sector of Kazakhstan**, Brüksel, Energy Charter Secretariat, 2013, s. 92-93.

2016 yılında Kazakistan'ın doğalgaz üretimi 19.9 milyar m³ iken, doğalgaz tüketimi ise 13.4 milyar m³'tür. Kazakistan, Türkmenistan'dan 1.1 milyar m³, Rusya'dan 3.6 milyar m³ ve Özbekistan'dan 1.5 milyar m³ doğalgaz satın almıştır.⁶²⁷ Ayrıca Kazakistan, 2016 senesinde Rusya'ya 16.1 milyar m³ ve Çin'e 0.4 milyar m³ olmak üzere doğalgaz ihraç etmiştir.⁶²⁸ Kazakistan'ın verilerine göre, 2016 yılında Kazakistan, Türkmenistan'dan 214.4 milyon dolar değerinde ürün ithal etmiştir ve bunun 196 milyon doları ise doğalgazın payına düşmektedir.⁶²⁹

BP İstatistiklerine göre 2017'de Kazakistan, 27.1 milyar m³ doğalgaz üretmiş ve 16.3 milyar m³ doğalgaz tüketmiştir. Doğalgaz boru hatları ile de Rusya'ya 12.1 milyar m³ ve Çin'e 1.1 milyar m³ doğalgazı satmasının yanında, Rusya'dan 3.3 milyar m³, Özbekistan'dan 1.7 milyar m³ ve Türkmenistan'dan 0.3 milyar m³ doğalgaz satın almıştır.⁶³⁰ Bu rakamlardan da anlaşıldığı üzere Kazakistan, Türkmenistan'dan yüksek olmayan miktarlarda doğalgaz satın almaktadır. Hatta bazı yıllar Türkmenistan'dan gaz ithal etmemektedir.⁶³¹ Bu durum Kazakistan'ın Türkmen gazına bağımlı olmadığı gibi enerji temini için Özbekistan ve Rusya gibi alternatiflerinin bulunduğu da bir göstergesidir.⁶³²

Yeterince doğalgazı olan Kazakistan'ın, doğalgaz kaynakları ülkenin batısında bulunmaktadır. Nüfusun çoğunluğu ise ülkenin güney kısmına yerleşmiştir. Ülke içi mevcut doğalgaz sistemi olmayınca ülkenin batısında üretilen gazın, güneydoğuya ulaşması problem olmaktadır. Kazakistan, Türkmenistan'dan düşük miktarda doğalgaz satın almakla, Sovyetlerden kalma ülkelerarası doğalgaz sistemi ile, nüfusunun yoğun olduğu güney bölgesinin ihtiyaç duyduğu doğalgazı temin etmektedir.

Bununla birlikte 2011'de inşasına başlanan, Beyneu-Bozoy-Çimkent (Beineu-Bozoy-Shymkent) doğalgaz boru hattının Kazakistan'ın enerji güvenliğinin artırılmasında önemli rol oynaması amaçlanmıştır. Ülkenin batısında Mangistay vilayetinden başlayarak, Aktöbe, Kızılorda vilayetinden geçerek Güney Kazakistan bölgesine ulaşacak bu boru hattı ile ülkenin gaz ithalatına bağlı olan güneyindeki

⁶²⁷ BP Statistical Review of World Energy 2017, s. 28-29.

⁶²⁸ A.g.r., s. 34.

⁶²⁹ Turkmenistan, Stranovoy Obzor, Kazakh Invest Yay, 2017, s. 16-17.

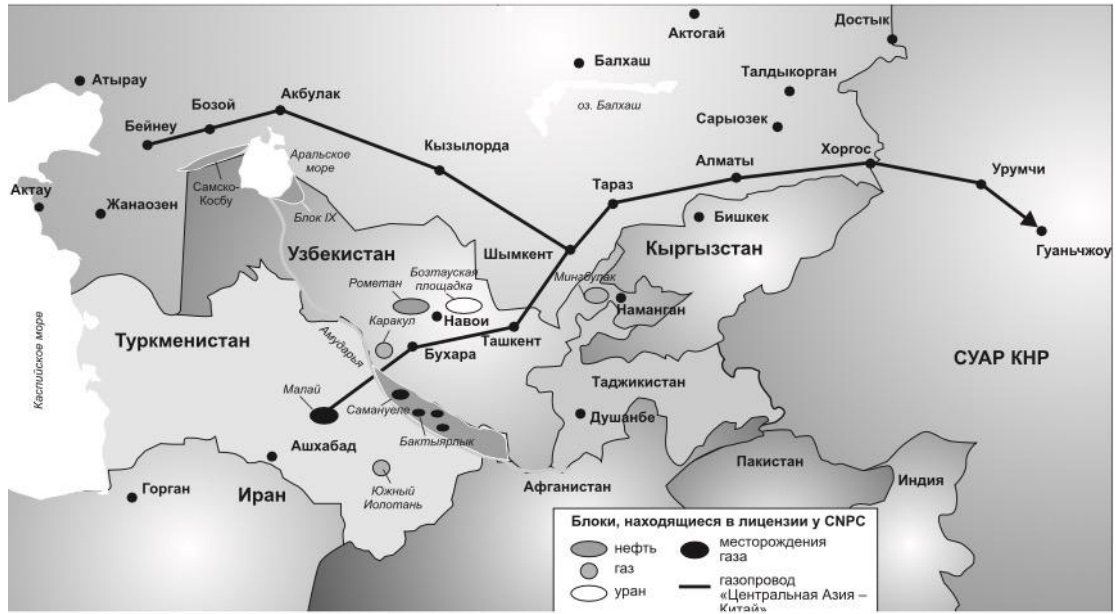
⁶³⁰ BP Statistical Review of World Energy 2018, S. 67, s. 28-29,34.

⁶³¹ 2008, 2009 ve 2010 yıllarında Kazakistan Türkmenistan'dan hiç doğalgaz satın almamıştır.

⁶³² Simon Pirani, Central Asian and Caspian Gas Production and the Constraints on Export, Oxford Institute for Energy Studies, 2012, s. 8.

yerleşim yerlerine doğalgaz sağlanması hedeflenmektedir.⁶³³ Ayrıca bu boru hattı Kazakistan'dan geçen önemli doğalgaz boru hatları ile kesişeceğinden dışarıdan gaz almadan, ülkenin doğalgaz konusunda tamamen bağımsız konuma gelmesini; Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattına bağlandığında ise, Kazakistan'ın Çin'e doğalgaz satmasını da sağlayacaktır.⁶³⁴

Harita 4.4. Beyneu-Bozoy-Çimkent Doğalgaz Boru Hattı ve Orta Asya-Çin Boru Hattı'na Bağlanması

Kaynak: K.L. Syroeykin, **Kazakhstan – Kitay: Ot Prigranichnoy Torgovli k Strategicheskomu Partnerstvu**, C. 2, Almatı, Kazahstanskiy Institut

Strategicheskikh Iissledovaniy pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 2010, s. 123.

Bu doğalgaz boru hattı, bağımsız Kazakistan tarihinde en büyük doğalgaz projesi olmakla beraber senelik 10 milyar m³ doğalgaz aktarabilecek kapasiteye ulaşması da hedeflenmektedir. İki etapta yapılan bu boru hattı halen inşaat halindedir. 2017'de bu boru hattı ile 4 369 393 021 m³ doğalgaz transfer edilmiştir.⁶³⁵ Beyneu-Bozoy-Çimkent doğalgaz boru hattının inşasının tüm işlemleri bittiğinde, daha önceden Çin ile Kazakistan arasında anlaşması yapılan, senelik 5

⁶³³ О Компании, http://bsgp.kz/ru_RU/o-компании/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶³⁴ “Gaz Kazakhstana: Transportirovka i Gazosnabjениye”, **Neftegazovaya Vertikal**, S. 18, Moskova 2011, s. 74-75.

⁶³⁵ “Transportirovano po MG Beyneu-Bozoy-Shymkent”, http://bsgp.kz/ru_RU/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)

milyar m³ doğalgaz transferinin, bu boru hattının Orta Asya- Çin hattına bağlanması ile gerçekleştirilmesi beklenmektedir.⁶³⁶

Kasım 2008'in başlarında CNPC ve KazMunaiGaz⁶³⁷, Batı Kazakistan-Batı Çin doğal gaz boru hattının inşasına başlamış ve Çin'e 5 milyar m³ ve Güney Kazakistan'a yaklaşık 5 milyar m³ doğalgaz tedarik edecekleri bir anlaşma imzalanmıştır.⁶³⁸ İnşa edilen Beyneu-Çimkent boru hattının finans kaynağı Kazakistan Cumhuriyeti'nin bütçesi ve CNPC kredisinden oluşmaktadır. Hattın yönetiminde KazTransGaz ve CNPC'nin kontrolündeki Trans-Asia Gas Pipeline Company Limited bulunmaktadır.⁶³⁹ Boru hattının inşasının tamamlanması ile Türkmenistan'ın Kazakistan'a doğalgaz ihracatı duracaktır. Böylece Türkmenistan bir alıcısını daha kaybedecektir.

4.9. Türkiye

Enerji alanında Türkiye-Türkmenistan teması, dolaylı olsa da Sovyetler dönemine dayanmaktadır. İlk olarak Türkiye ve SSCB arasında 18 Eylül 1984'deki ortak anlaşmaya dayanılarak Şubat 1986'da doğalgaz alım-satım sözleşmesi Türkiye adına "BOTAŞ" ve Sovyetler Birliği adına "Soyuzgaz Eksport" arasında yapılmıştır. Sözleşmeye göre senelik 6 milyar m³ doğalgazın Türkiye'ye ihraç edilmesi öngörülüyordu. Hazırlıkların bitmesi sonucunda Temmuz 1987'de Türkiye'ye ilk doğalgaz dağıtımı başlamıştır. Doğalgaz, **Trans Balkan (Batı Akımı) Boru Hattı** ile Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'dan geçerek Türkiye'ye ulaştırılmaktadır. Yapılan Sözleşme 25 yıllık olduğu için, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu anlaşmanın devam etmesini sağlamıştır.⁶⁴⁰

Türkmenistan'ın 27 Ekim 1991'de SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye ile ilişkileri hızla gelişmeye başlamıştır. Hatta Türkiye Cumhuriyeti, Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur.

⁶³⁶ Farkhod Aminjonov, "Natural Gas Pipeline Infrastructure in Central Asia", **Eurasian Research Institute**, Akhmet Yassawi University, e-bulleten, No. 67, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Mayıs 2016, s. 1.

⁶³⁷ Kazakistan'ın ulusal petrol ve doğalgaz şirketi.

⁶³⁸ Shamil Midkhatovich Yenikeeff, **Kazakhstan's Gas: Export Markets and Export Routes**, Oxford Institute for Energy Studies, 2008, s. 68.

⁶³⁹ "Gaz Kazakhstana: Transportirovka i Gazosnabjenije...", s. 75.

⁶⁴⁰ "Gazprom Eksport", s. 18., http://www.gazpromexport.ru/content/file/brochure/ge_ru_2013.pdf (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Ülkelerarası diplomatik ilişkiler ise 29 Şubat 1992 tarihinde resmi düzeyde başlatılmıştır.⁶⁴¹

Türkmen doğalgazının Türkiye'ye ulaştırılması ise bağımsızlığın ilk yıllarından beri düşünülmektedir. Türkmenistan'dan Türkiye'ye uzanabilecek boru hattı güzergâhların hepsi düşünülmüştür. Türkmenistan'dan Türkiye'ye (veya Batıya) uzanacak boru hattının izleyebileceği üç güzergâh seçeneği mevcuttur. Birinci yol, kuzeyden olmak üzere Rusya sınırından Türkiye'ye getirilmesi; ikinci yol ortadan olmak üzere Hazar Denizi ve Azerbaycan'dan geçirilerek ulaştırılması; üçüncü yol güney yönünde olmak üzere İran sınırından boru hattının çekilmesidir.

Türkmenistan'ın İran üzerinden Türkiye'ye doğalgazını ulaştırma fikri ilk olarak İran tarafından teklif edilmiştir. Ocak 1995'te İran üzerinden hem Türkiye'ye hem de Avrupa'ya Türkmen gazının satılması ve nakliye için boru hattının yapılması planlanmıştır. İran ve Türkiye bu projeyi desteklemiştir. 1995 yılının Şubat ayında, Petrol ve Doğal Gaz İhracatı ile ilgili Devletlerarası Konseyi, uluslararası bir anonim şirket olan Türkmenistan Transkontinental Boru Hattı'nı (TTP) oluşturmuştur. TTP, yeni doğalgaz botu hattının planlamasını, finans kaynağının sağlanmasını, inşasını ve işletmesini üstlenecekti. 1400 km uzunluğunda olacak boru hattının inşası için Devletlerarası Konseyi, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), Dünya Bankası ve Japonya Denizaşırı Yatırım Birliği finans kaynağı olmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Ancak ABD'nin, İran'a yönelik projelerin uluslararası finansman desteği alamayacağına dair yaptırımları kesinleştğinde, Türkmen hükümeti 1996'da projeden geri adım atmak zorunda kalmıştır.⁶⁴²

Ancak NATO üyesi Türkiye, ABD'nin itirazına rağmen doğalgaz ihtiyacını karşılamak amacıyla⁶⁴³ 8 Ağustos 1996'da İran ile senelik 10 milyar m³ doğalgaz alım-satım anlaşması imzalamıştır. İki ülke arasında doğalgaz boru hattı inşasının tamamlanması ile doğalgaz akışı 10 Aralık 2001 itibarıyla başlamıştır.⁶⁴⁴ Diğer yandan İran Ulusal Petrol Şirketi, Türkmenistan hükümeti ile kısa mesafeli

⁶⁴¹ Taner Bilgin, "Türkmenistan Doğalgazının Dünya Siyasetindeki Yeri ve Önemi", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2007, s. 84.

⁶⁴² Martha Brill Olcott, **International Gas Trade In Central Asia...**, s. 11-12.

⁶⁴³ David Ramin Jalilvand, **Iran's Gas Exports: Can Past Failure Become Future Success?**, Oxford Institute for Energy Studies, June 2013, s. 4.

⁶⁴⁴ Doğu Anadolu Doğalgaz Ana İletim Hattı (İran-Türkiye), <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Körpece-Kurtkuyu doğalgaz boru hattının inşası için anlaşmaya varmıştır. 200 km uzunluğunda ve senelik 8 milyar m³ doğalgaz kapasitesi olan bu boru hattı, İran'ın ulusal doğalgaz şebekesine bağlanmak üzere 1997'de tamamlanmıştır.⁶⁴⁵ Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği doğalgazın bir miktarı da bu hat ile Türkmenistan'dan sağlanmaktadır.⁶⁴⁶

Türkmen gazını Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırma fikri ise, 1993'ten beri konuşulsa da, ilk adım 1996 Martı'nda Türkmenistan Devlet başkanı Saparmurat Niyazov'un Gürcistan ziyaretinde atılmıştır. Gürcistan ile yapılan görüşmede Türkmenistan'ın Türkiye ile senelik 15 milyar m³ doğalgaz alımı için anlaşmaya varıldığı açıklanmıştır. Gürcistan ile Türkiye arasındaki boru hattının ise iki ülkenin birleşerek kuracağı konsorsiyum tarafından inşa edileceği kararı alınmıştır. Ayrıca Devlet başkanı Niyazov'un ziyareti sırasında, Gürcistan'ın 1993-1994 yılları arasındaki doğalgaz borcunun yeniden yapılandırılması için anlaşmaya varılmıştır. Görüşmelerin ardından Gürcistan tarafı, mevcut olan boru hatlarına 25 km'lik doğalgaz hattının döşenmesinin yeterli olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Haziran ayında BOTAŞ temsilcileri tarafından Gürcistan'ın Rustavi şehrine kadarki boru hattının yeterli olduğu ancak devamında Türkiye sınırına kadar yeni bir boru hattının inşa edilmesi gerektiği açıklanmıştır. Sonunda Türkmenistan, Türkmen gazının Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırılmasına dair anlaşmanın Ankara'da imzaladığını açıklamıştır. Anlaşmaya göre, inşaat edilecek hattın kısılalığında dolayı, bir sene sonra, 1997 kışında, Gürcistan üzerinden Türkiye'ye günlük 300 bin m³ doğalgaz ithal edilebilecektir. Mevcut boru hattındaki onarım çalışmaları, anlaşmayı takiben iki hafta içinde başlayacaktı. Proje dahilinde 250 km boru hattının tamir edilmesi ve 25 km uzunluğunda yeni bir boru hattının inşa edilmesi planlanmaktaydı. Projenin tamamının toplamda 150 milyon dolara mal olacağı öngörülmekteydi ve projeye ERDB finansman olmayı kabul etmiştir.⁶⁴⁷

Üç ülke için kağıt üzerinde oldukça kârlı bir anlaşma olmasına rağmen taraflar çok önemli bir faktörü hesaba katmamışlardır. Türkmen gazının Gürcistan'a ulaştırılması için öncelikle Rusya topraklarından geçmesi gerekmektedir. Ayrıca kullanılacak boru hatları Gazprom'un kontrolü altındaydı. Yeni proje, Türkmen

⁶⁴⁵ Martha Brill Olcott, **Türkmenistan: Real Energy Giant...**, s. 18.

⁶⁴⁶ Erdal Tanas Karagöl, Seyithan Ahmet Ateş, **Türkiye'nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı**, SETA, 2016, s. 39.

⁶⁴⁷ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 15.

gazının, Orta Asya-Merkez doğalgaz hattı boyunca taşınarak Ukrayna'dan ziyade Gürcistan'a ve oradan Türkiye'ye dağıtılacağına bir göstergesiydi. Türkmenistan için, borcunu ödeyemeyen Ukrayna'ya nazaran Türkiye ile işbirliği yapmak daha verimli olacaktı.

Ana boru hattını kontrol eden Gazprom, Türkmenistan, Türkiye ve Gürcistan tarafından hazırlanan projede işbirliği yapmama kararı almıştır. Bunun yerine Rusya, Gürcistan ve Ermenistan üzerinden Türkiye'ye gidecek bir boru hattının inşa edilmesi teklifinde bulunmuştur.⁶⁴⁸ Bu teklif Türkiye açısından sorun yaşadığı komşusu Ermenistan'ın dahil edilmesi nedeniyle en azından hakaret edici bir durumdur ve Türkiye'nin bunu kabul etmesi söz konusu değildir.⁶⁴⁹ Yalnız Türkiyedeki enerji pazarı Rusya'nın ilgisini çekmiştir. Bunun için Rusya'nın uğraşları sonucunda, Aralık 1996'da iki ülke arasında doğalgaz alım-satım anlaşması yapılmış ve ardından, 1997'de Rusya'dan doğrudan Karadeniz üzerinden Türkiye'ye doğalgaz satmak üzere **Mavi Akım** projesi imzalanmıştır.⁶⁵⁰

Yaşanan gelişmelerin sonucunda Türkmenistan, doğalgazını Türkiye ve diğer Avrupa ülkelerine ulaştırılabilmek için, Gazprom hatlarını kullanamayacağını anlamış ve doğalgaz ihracatı için Rusya dışında alternatif olarak Hazar'dan yeni boru hattının çekilmesi fikrini değerlendirmeye almıştır. Nitekim Hazar Denizi'nden Türkmenistan ile Azerbaycan'ı bağlayacak Trans Hazar Boru Hattı projesinin ön anlaşması Nisan 1998'de Türkmenistan Devlet başkanı Niyazov'un Amerika ziyaretinde gerçekleştirilmiştir. Bu projeye göre Türkmen gazı, Hazar Denizi'nden Azerbaycan'a, oradan Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaşacaktır.⁶⁵¹ Nitekim Hazar üzerinden Türkmen gazının Türkiye'ye ulaştırılması projesinden önce gündeme gelen ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi Gazprom'a ait mevcut boru hatlarını kullanarak, doğal gazın Gürcistan üzerinden Türkiye'ye bağlanması projesi Gazprom tarafından kabul edilmemişti.

1998 yılına gelindiğinde Türkiye'ye doğalgaz satmak için Rusya ve Türkmenistan tarafından, Karadeniz ve Hazar Denizi'nden olmak üzere iki farklı güzergah seçeneği sunulmuştur. 21 Mayıs 1999'da Türkmenistan hükümeti ile

⁶⁴⁸ Aynı.

⁶⁴⁹ Dağlık Karabağ'da Ermeni-Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalardan dolayı iki ülke arasında doğan sorunlarda, Türkiye, Azerbaycan'ı desteklemiş ve Ermenistan'ı veto etmiştir.

⁶⁵⁰ Sinan Oğan, "Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği", **Stratigma**, S. 7, Ağustos 2003, s. 1-2.

⁶⁵¹ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 23.

BOTAŞ arasında, 30 yıllığına senelik 16 milyar m³ doğalgaz alım-satımı anlaşması yapılmıştır.⁶⁵² Bunun dışında taraflar Türkiye dışında, Hazar Denizi-Güney Kafkasya-Anadolu geçişli Avrupa'ya senelik 14 milyar m³ doğalgaz satımını öngören toplamda 30 milyar m³ kapasiteli Doğalgaz Boru Hattı'nın inşası için projeler de gerçekleştirmişlerdir.⁶⁵³ Ayrıca Ağustos 1999'da General Electric Capital ve Bechtel şirketlerinden oluşan Pipeline Solutions Group (PSG) ile Türkmenistan, Hazar geçişli Türkmenistan-Avrupa doğalgaz hattının inşasına ilişkin anlaşmanın ana hatları kabul edilmiştir.⁶⁵⁴

Azerbaycan ile Gürcistan'ın Türkmenistan'a 1994'ten kalma borcunu, Türkmenistan ile Azerbaycan'ın arasında 1997 yılında çıkan Hazar'ın petrol yataklarındaki anlaşmazlıklar⁶⁵⁵ bir kenara bırakılarak taraflar ortak çıkar üzerine Türkmenistan'dan Türkiye'ye Hazar Denizi ve Güney Kafkasya üzerinden boru hattının çekilmesi projesi için bir araya gelebilmişlerdir. Haziran 1999'da, Trans Hazar Doğalgaz Boru Hattı projesini destekleyen ülkeler grubu tarafından, Pipeline Solution Group (PSG)'un proje maliyetini 2 ila 2.5 milyar dolar arasında olarak değerlendirdiği ve boru hattının 2002 yılına kadar tamamlanabileceğini hesapladıkları açıklanmıştır. Kasım'da ise Trans Hazar Doğalgaz Boru Hattı üzerinde hükümetler arası bir anlaşma yapmak üzere Türkiye, Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve ABD'den üst düzey yetkililer, Ankara'da bir araya gelmiştir.⁶⁵⁶

Kasım 1999'da İstanbul'da düzenlenen AGİT zirvesinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Devlet başkanları, Hazar Denizi ve Türkiye'yi bağlayacak petrol ve doğalgaz boru hattı projeleri için anlaşmalar imzalamışlardır. Yalnız Rusya bu gelişmelere tepki göstermekte gecikmemiştir. Rusya Dışişleri Bakanı İgor İvanov, Tahran ziyareti sırasında “Rusya ve İran'ın katılımı dışında, Hazar Denizi yataklarından boru hattının çekilmesi durumunda iki ülkenin karşı çıkacaklarını belirten ortak bildirge imzaladıklarını” açıklamıştır. İtirazlarına gerekçe olarak ise, “Hazar Denizi'nin statüsünün belirsizliği ile birlikte, beş kıyıdaş ülkenin denizin iktisadi imkanlarının nasıl kullanılacağı konusunda anlaşmaya

⁶⁵² Gaz teslimatının 2002-2004 yılları arasında başlaması öngörülmekteydi.

⁶⁵³ Taner Bilgin, **a.g.t.**, s. 86.

⁶⁵⁴ Aynı.

⁶⁵⁵ Ömer Faruk Ünal, **a.g.m.**, s. 46.

⁶⁵⁶ Liana Jervalidze **a.g.e.**, s. 24.

varmadıklarını ve bu konuda görüşmelerin sürdürüldüğünü, İstanbul’da imzalanan anlaşmaların ise bu müzakere sürecine ters düştüğünü” söylemiştir.⁶⁵⁷

1999’da Hazar’ın Azerbaycan’a ait sektörde yer alan Şah-Deniz yatağında zengin doğalgaz kaynağının bulunması ile Azerbaycan’ın Trans Hazar Boru Hattı üzerindeki fikirleri değişmiştir. Bakü tahmini 2.3 trilyon m³ doğalgaz rezervine sahip⁶⁵⁸ olan yeni yatak sayesinde kendisinin Türkiye’ye doğalgaz satabilecek kapasitede olduğunu anlamıştır. Böylece Azerbaycan sadece projede transit ülke konumunda değil ayrıca doğalgaz satan ülke olmayı istemiş ve boru hattı üzerinde pay talep etmiştir.⁶⁵⁹ Sonrasında ise boru hattından senelik 30 milyar m³ Türkmen gazının yerine, 14 milyar m³ Azeri gazı ve 16 milyar m³ Türkmen gazının geçirileceği belirtilmiştir. Bu durum Türkmenistan tarafında olumsuz karşılanmıştır çünkü Türkmenistan’ın bu miktarlar üzerinden gelir sağlayamayacağı ve imzalanan ilk anlaşmada sadece Türkmenistan’ın 30 milyar m³ doğalgaz satacağı öngörülmüştür.⁶⁶⁰ 30 milyar m³ yerine 16 milyar m³ doğalgaz satışı Türkmenistan açısından gelir kaybı anlamına gelmektedir. Nihayet, 19 Şubat 2000 tarihinde, Türkmenistan’ın PSG’yi projede görevlendirmesinin üzerinden bir sene sonra sözleşmenin geçerliliği sona ermiş ve Türkmenistan yetkilendirme süresini uzatmadığında dolayı General Electric Capital ve Bechtel şirketleri PSG konsorsiyumundan çekilmiştir.⁶⁶¹

Bir yandan Trans Hazar projesi ortaklarının arasındaki anlaşmazlıklar ve Hazar Denizi’nin statüsündeki belirsizlik işlemleri yavaşlatmıştır. Diğer yandan ise Rusya’nın teklif ettiği Mavi Akım projesi daha kolay bir çözüm olmanın yanında sadece iki ülkeyi kapsayacağından ve transit ülkelere ihtiyaç kalmayacağından (geçiş ücreti ödenmeyecektir) taraflara daha cazip gelmiştir. Sonunda Rusya ile Türkiye arasından ikinci doğalgaz boru hattının inşası Şubat 2000 itibarıyla başlatılmıştır.⁶⁶²

Gazprom ve BOTAŞ arasında 25 senelik ve toplam miktarın 365 milyar m³’e ulaşması düşünülen bir alım-satım anlaşması imzalanmıştır. Yeni boru hattının döşenme işlemlerini Gazprom üstlenmiş, ortak olarak ise İtalyan Eni şirketini

⁶⁵⁷ Kadir Dikbaş, **a.g.m.**, s. 87.

⁶⁵⁸ Manana Kochladze, **a.g.m.**, s. 1.

⁶⁵⁹ Liana Jervalidze, **a.g.e.**, s. 24.

⁶⁶⁰ Kadir Dikbaş, **a.g.m.**, s. 93.

⁶⁶¹ Taner Bilgin, **a.g.t.**, s. 87.

⁶⁶² Sinan Oğan, **a.g.m.**, s. 3.

seçmiştir (Şubat 1999). Mavi Akım, Karadeniz'in altından inşa edilmiştir. 1213 km uzunluğunda olan hattın 393 km'si denizin altından geçmektedir. Senelik maksimum kapasitesi ise 16 milyar m³ olan boru hattının inşası Aralık 2002'de bitirilerek, doğalgaz akımı ise Şubat 2003'te başlamıştır.⁶⁶³

Azerbaycan ise Şah- Deniz yatağını geliştirme aşamasında, Türkiye ile 12 Mart 2001 tarihinde hem Gürcistan üzerinden Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattının inşası hem de Türkiye'ye senelik 6.6 milyar m³ doğalgaz satışı için anlaşma yapmıştır.⁶⁶⁴ 2004 yılında inşasına başlanan proje tamamlanmış ve boru hattının yapımından sonra 3 Temmuz 2007 tarihinden itibaren Azerbaycan doğalgazı Gürcistan üzerinden Erzurum'a ulaştırılmıştır.⁶⁶⁵

Görüldüğü üzere Türkmenistan'ın Türkiye'ye İran üzerinden doğalgaz satma teşebbüsü İran'ın Türkiye ile doğalgaz alım-satım anlaşmasıyla; Türkmenistan'ın Türkiye'ye Rusya üzerinden doğalgaz satma teşebbüsü, Rusya'nın Türkiye'ye doğalgaz satmasıyla; aynı şekilde Türkmenistan'ın Hazar ve Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye doğalgaz satma teşebbüsü ise Azerbaycan'ın Türkiye'ye kendi doğalgazını satması ile sonuçlanmıştır.

Harita 4.5. Türkiye Uluslararası Doğalgaz Boru Hatları

⁶⁶³ Goluboy Potok, <http://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/blue-stream/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁶⁴ <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁶⁵ Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı (SCP) Projesi, <http://www.tpao.gov.tr/tp5/?tp=m&id=30> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Kaynak: TC Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, <http://www.enerji.gov.tr>

BTE hattı dışında Azerbaycan, Türkiye üzerinden Avrupa'ya uzanacak Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) projesinin inşası için de Türkiye ile anlaşmaya varmıştır. Proje için ilk hukuki temel 26 Haziran 2012'de atılmış ve proje 10 Eylül 2014 tarihinde TBMM tarafından onaylanmıştır. Güney Kafkasya Doğalgaz hattı, TANAP, Trans Adriyatik (TAP) hatlarının oluşturduğu Güney Doğalgaz Hattı'nın ilk etaptaki kapasitesi 16 milyar m³ olmakla beraber bu miktarın 10 milyar m³'ü Avrupa'ya ayrılacak ve 6 milyar m³'ü ise Türkiye pazarına satılacaktır.⁶⁶⁶

Bunun dışında Rusya, Ukrayna'yı baypas ederek Avrupa'ya doğalgaz ulaştırabilecek doğalgaz hatlarının planını yapmıştır. İlk başta Karadeniz'den geçerek Bulgaristan'a ulaşması planlanan Güney Akım projesinden olumlu sonuçlar alamayınca, Karadeniz'den Türkiye'ye ulaşacak ve buradan Yunanistan üzerinden Avrupa'ya ulaşacak Türk Akımı⁶⁶⁷ projesini gündeme getirmiştir. Aralık 2014'te ise Rusya Devlet Başkanı Putin, Karadeniz üzerinden Rusya ile Türkiye'yi bağlayacak doğalgaz boru hattının inşa edileceğini bildirmiş ve böylece Güney Akım projesinin iptal edildiğini açıklamıştır.⁶⁶⁸ İlk başta dört koldan oluşacak Türk Akımı boru hattından toplam 63 milyar m³ doğalgaz taşınması hedeflenmiştir. Bunun 49 milyar

⁶⁶⁶ http://www.tanap.com/content/file/tanapnedir_for_web_TR.pdf (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁶⁷ Türk Akımı Projesi resmi sitesi, <http://turkstream.info/project/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

⁶⁶⁸ Luca Franza, *a.g.e.*, s. 13,19.

m³'ünün Avrupa'ya, 14 milyar m³'ünün Türkiye'ye satılması hedeflenmekteydi. Ancak 20 Ocak 2017 tarihinde yapılan açıklamaya göre, Türk Akımı'na ait iki boru hattının inşasına karar verilmiştir. Her birisinin 15.75 milyar m³ doğalgaz kapasitesi olan boru hatlarından bir tanesi Türkiye'ye ayrılacaktır. Avrupa ülkelerinin ikinci hattın yapımı için gerekli garantileri verdikleri anlaşmalar gerçekleştirildiği takdirde ise Gazprom'un Türk Akımı'nın ikinci kolunu inşa edeceği de açıklanmıştır.⁶⁶⁹

Türkiye doğalgazın dışında, LNG olarak bilinen sıvılaştırılmış doğalgaz da ithal etmektedir. Türkiye doğalgaz ihtiyacının büyük bölümünü Rusya, Azerbaycan ve İran'dan olmak üzere boru hatları üzerinden temin etmektedir. Doğalgaza alternatif ve kaynak çeşidi olarak Cezayir ve Nijerya'dan da LNG satın almaktadır. Türkiye LNG'yi ilk olarak 1994 senesinde Cezayir'den ve 1999'da Nijerya'dan da almaya başlamıştır.⁶⁷⁰ Bunun yanında Türkiye doğrudan Katar ile anlaşma çerçevesinde olmadan spot LNG alımı da yapmaktadır.⁶⁷¹ 2016 LNG ithalatı Türkiye'nin doğalgaz ithalatının toplam %16.46'sına denk gelmektedir. Türkiye 2016'da toplam 46.35 milyar m³ doğalgaz ithal etmiştir, ülkedeki doğalgaz üretimi ise 367 milyon m³ olmuştur. Buna göre, Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacının %99'unu dışarıdan karşıladığı görülmektedir.⁶⁷²

Tablo 4.3. Türkiye'nin Doğalgaz İthalatı, 2016. (Miktar- Milyar m³)

	Rusya	İran	Azerbaycan	Cezayir	Nijer	Diğer ⁶⁷³	Toplam
İthal	24.54	7.7	6.48	4.28	1.22	2.12	46.35
Yüzde(%)	52.94	16.62	13.98	9.24	2.63	4.58	100

Kaynak: TC Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, www.epdk.org.tr

Görüldüğü üzere Türkiye, Orta Asya ülkelerinin doğalgazının Avrupa pazarına ulaştırılmasında oldukça stratejik bir konumda bulunmaktadır. Doğal kaynak zengini olan ülkeler komşu pazarlara yıllardır belli ücretlerden enerji satışı

⁶⁶⁹ Türkan Budak, **Türkiye'nin Enerji Politikasında TANAP ve Türk Akımı**, BİLGESAM, No. 1364, 27 Mart 2017, s. 5-6.

⁶⁷⁰ **Doğal Gaz Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu**, Ankara, T.C. Enerji Piyasası Düzeltme Kurumu, 2016, s. 22.

⁶⁷¹ Erdal Tanas Karagöl, Salihe Kaya, **LNG'nin Dünya Enerji Ticaretindeki Yeri**, SETA, 2016, s. 57-58.

⁶⁷² **Doğal Gaz Piyasası 2016 Yılı Sektör Raporu**, Ankara, T.C. Enerji Piyasası Düzeltme Kurumu, 2017, s. 2,7.

⁶⁷³ Diğer LNG.

yerine en düşük maliyetle daha yüksek ücretlerden satış yapmak arzusundadırlar. Ancak enerji konusunda doğudan batıya dağıtım SSCB'den beri Rusya'nın tekelindedir. Kuzey yönünden Avrupa'ya gazın ulaşımı doğal olarak Rusya'dan ve Rus şirketinin tekelindeki boru hatlarından geçmektedir. Oysa gerek Hazar Denizi'nde gerekse karada yeni yatakların bulunması petrol ve doğalgazın satışı için yeni pazarlara ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Nitekim Türkmenistan ekonomisinin büyük bir kısmı enerji satışına indekslenmiştir. Aynı şekilde Azerbaycan da enerji satışından büyük gelir elde etmektedir. Rusya'nın saf dışı bırakılabilmesinin tek yolu Hazar ve Türkiye üzerinden yeni boru hattı projeleriyle Avrupa'ya bağlanabilmektir. Bu noktada Türkiye'nin enerjiyle ilgili kendisine ortaklık teklif edilen projelere hem ikili ilişkilerin gelişimine katkı sağlayacağı hem de ekonomik getirisi olacağı düşünceyle sıcak baktığını da belirtmeliyiz.

SONUÇ

Türkmenistan topraklarında petrol kaynaklarına ilk kez rastlanması 13. yüzyıla kadar gitmektedir. İlk modern kuyularla sanayi boyutunda petrolün üretilmesi ise Rusların Türkmenistan'ın Hazar kıyısında yer alan Krasnavodsk (*şim. Türkmenbaşı*) şehrine 1869'da yerleşmesinden sonra başlamıştır. Bölgeye gelen Rus ve diğer yabancı petrol şirketleri Türkmen halkından ucuz fiyata topraklarını satın alarak, Batı Türkmenistan'da yer alan Çeleken (*şim. Hazar*) yarımadasında petrol üretim çalışmalarıyla meşgul olmuşlardır. Kontrolsüz petrol üretimi ve bölgedeki kuyuların düzgün işletilmemesi petrol kaynaklarına zarar vermiştir. Rusya'da patlak veren 1917 Ekim Devrimi ile Çarlık Rusyası yıkıldıktan sonra yerine SSCB kurulmuştur. Özel Rus şirketleri Komünizme giden Sosyalist düşünceye göre kapatılmış, özel yabancı şirketler ise bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. 1924'te Türkmenistan'ın resmen SSCB'ye katılması ile Türkmen petrolünün millileştirilmesi, ülkedeki petrol sanayisinin düzgün işlemesi ve endüstrinin gelişmesi sağlanmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde, Türkmenistan sınırları içerisinde petrol üretiminin düzenlenmesi amacıyla, SSCB'nin farklı bölgelerinden petrol ile ilgilenen uzmanlar getirilmiş ve Türkmenistan'da petrol arama çalışmaları ve üretimi bir sistematığa bağlanmıştır. Kuyular ham petrole zarar vermeyecek ve çıkan madde maksimum düzeyde kullanılabilecek (boşa gitmeyecek/kayıpsız) şekilde düzgün kazılmış, ülkede yeni yataklar keşfedilmiş ve petrol üretimi artmıştır. 1941'de Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne savaş açması ile SSCB'nin batı topraklarının Naziler tarafından işgal edilmesi nedeniyle, Sovyet Rusya bir strateji olarak batıda yer alan fabrikalarını doğuya taşımış ve böylece üretimin cephelerden uzak ve güvenilir yerlerde devam etmesini sağlamıştır. Bununla beraber Kafkasya'da yer alan Tuapse Petrol Rafineri Fabrikası, Türkmenistan'a taşınmıştır. Türkmenistan'ın petrol üretimin yapıldığı Hazar kıyısında Krasnavodsk şehrinde kurulan bu rafineri fabrikası Türkmenistan'da ilk olmakla beraber günümüze kadar modernleştirilerek ülkedeki sanayi ürünün dörtte birinin üretimini üstlenmektedir.

Türkmenistan'ın doğusunda yer alan Seydi petrol rafineri fabrikasının 1991'de açılması, buradaki tesisin de Sovyetler zamanında yapılmaya başlanmış

olduğu anlamına gelmektedir çünkü Türkmenistan'ın Sovyetlerden ayrılması 1991'in sonlarına doğru, 27 Ekim'de gerçekleşmiştir. Türkmenistan'ın batısında yer alan yataklarda üretilen petrolün işletilmesinin yanında, ülkenin doğusundaki yataklarda üretilen petrolün ve Özbekistan'ın batısında, Türkmen bölgesinin yakınındaki petrolün de işletilmesi hedeflenen bu fabrikada, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile sadece Türkmenistan sınırları içerisindeki petrol işletilmektedir. Günümüzde Türkmenistan'da çalışmakta olan iki petrol rafineri fabrikasının da altyapısı Sovyetler zamanında dayanmaktadır. Tesisler, teknolojik açıdan modernleştirilmiştir. Günümüzde Türkmenistan'da bulunan iki ulusal petrol rafineri fabrikası toplamda 16 milyon ton petrol işletebilme kapasitesine sahiptir. Bu tesisler, Türkmenistan'ın ham petrol ihracatını da içinde barındıran toplam petrol üretimini kondansatla beraber işletebilme kapasitesine sahip oldukları için şimdilik Türkmenistan'da yeni petrol rafineri tesisinin inşasına gerek duyulmamaktadır.

Türkmenistan, zengin petrol kaynaklarına sahip olmakla beraber, ülke toprakları diğer doğal kaynaklar açısından (doğalgaz, v.b) yaklaşık yüz yıldır araştırılmaktadır. Ülkede 20. yüzyılın son çeyreğinde zengin doğalgaz kaynaklarının keşfedilmesiyle Türkmenistan'daki petrol üretimi ikinci plana atılmıştır. Zengin doğalgaz kaynaklarına sahip Türkmenistan'da üretilen doğalgazın büyük bir kısmı Sovyetler tarafından Türkmenistan'dan dışarıya ihraç edilmiştir. Ülke sınırından tüm Sovyet şebekeleriyle birleştirilmek üzere binlerce kilometrelik Orta Asya-Merkez doğalgaz boru hattı inşa edilmiştir. Doğalgazın dışarıya taşınabilmesi için Türkmenistan içi doğalgaz endüstrisi de oluşturulmuştur böylece bir yandan doğalgaz ihracatı sağlanırken bir yandan da ülkenin doğalgaz sektörüne yatırım yapılmıştır. Ancak bu yatırımlar hep Türkmenistan'ın doğalgaz potansiyelinin altında kalmıştır. Sovyetler zamanında Türkmenistan'ın görevi, ürettiği doğalgazı dışarıya ihraç etmekle sınırlı kalmıştır. O dönemde Krasnovodsk petrol rafineri fabrikasında doğalgazdan sıvı gaz üretme bölümü ve Merkeze doğalgaz gönderilmek üzere Dövletabat Doğalgaz Arıtma tesisin dışında doğalgaz işletme tesisi inşa edilmemiştir. Dönemin teknik imkanları göz önünde bulundurulursa, doğalgazdan hazır ürünlerin üretilmesinin oldukça zor olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak, uzun boru hatlarına kompresörlerinin eklenmesiyle, ülkedeki doğalgaz, sanayisi daha gelişmiş olan ülkelere aktarılmıştır. Öyle ki Türkmenistan'ın sınırları içerisinde konutun bulunduğu birçok bölgeye doğalgaz

dağıtım hatları inşa edilmezken Sovyet Ukrayna'da SSCB'nin dağıldığı dönemde 15 milyon dairenin doğalgaz sistemi ile donatıldığı bilinmektedir.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile ülkede üretilen petrol ve doğalgaz tamamen Türkmenistan'ın kontrolüne geçmiştir. Türkmenistan Cumhuriyeti ilan edildiğinde Sovyet zamanında Rusya'ya (merkeze) bağlanan uluslararası doğalgaz şebekelerinin dışında doğalgaz ticareti yapılabilecek başka boru hatları mevcut değildi. Bağımsızlığının ilk senesinde Rusya, Türkmenistan'a doğalgazını dövizi olan ve doğalgaz için ödeme yapabilen Avrupa ülkelerine satma imkanı tanıdıysa da çok geçmeden, Türkmenistan bu ticaretten yine Rusya tarafından uzaklaştırılmıştır. Avrupa piyasası yerine Türkmenistan, sıcak para akışı bulunmayan ve dolayısıyla borcunu ödeyemeyen, Post-Sovyet ülkelere doğalgaz satmak zorunda kalmıştır. Türkmenistan'ın doğalgaz sattığı ülkelerin borcunu ödeyememesi, Türkmenistan'ı acı bir gerçekle karşılaştırmıştır: Türkmenistan'ın ekonomik gelir kaynağı açısından Körfez ülkelerinden Kuveyt veya Katar gibi olamayacağı anlaşılmıştır. Türkmenistan'ın borcunu ödemeyen BDT ülkelerine doğalgaz satmaktan vaz geçmesinden sonra, aynı BDT ülkelere Rus özel şirketi İtera tarafından Türkmen doğalgazı pazarlanmıştır. Kurucusu ve başkanı Türkmenistanlı İgor Makarov olan İtera grubu, Türkmen doğalgazını Türkmen sınırında ucuz fiyattan satın alarak, Gazprom (Rus Şirketi) dağıtım şebekelerini kullanmak suretiyle eski alıcılara satmaktaydı. Bu anlaşmada Türkmenistan'ın muhatabı BDT ülkeleri değil, gazı kendisinden alan İtera şirkettir. Ancak bu satış sözleşmesi bir süre sonra sona ermiş ve 2003'te Türkmen gazı, İtera yerine doğrudan Gazprom'a satılmaya başlanmıştır.

Türkmenistan'ın ilk devlet başkanı Niyazov döneminde Türkmenistan'ın doğalgaz ihracatının istendiği şekilde yükselmemesi ülkenin coğrafik konumundan ve bölgedeki jeopolitik durumundan kaynaklanmıştır. Coğrafi olarak Türkmenistan'ın uluslararası sulara çıkamaması, doğalgazın dünya pazarına ulaşmasında sorun teşkil etmiştir. Rusya, Türkmen gazını senelerce ucuz fiyata almış ve yüksek fiyata Avrupa'ya pazarlamıştır. Diğer yandan alternatif dağıtım güzergâhının kurulabileceği İran'a uygulanan ambargo, Türkmenistan'ın doğalgazının karşılığını ödeyebilecek piyasaya ulaşmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca çeşitli nedenlerden dolayı dış siyaset ve ekonomik işbirlikleri açısından ülke ilk devlet başkanı döneminde yeterince aktif olamamıştır.

Türkmenistan'ın başına Berdimuhamedov'un geçmesi ile Türkmenistan enerji bakımından yüzünü Rusya'dan ziyade Çin'e çevirmiştir. İki ülke arasında kilometrelerce uzunlukta iki doğalgaz boru hattı inşa edilmiş ve yeni bir boru hattı daha inşa aşamasındadır. Üretimi arttırmak için ülke çapında önemli gelişmeler yapılmıştır. Doğalgazın ihraç edilmesi için çeşitli projelere ve ortaklıklara yeşil ışık yakılmış ve en önemlisi doğalgazın sadece ham madde olarak satılmasından ziyade tesislerde işlenerek hazır ürün olarak pazarlanması konusunda kayda değer adımlar atılmıştır. Bunların pazarlanması konusunda lojistik yollar geliştirilmiş, geçiş koridorlarında işbirliği sağlanmıştır. Türkmenistan'ın enerji konusunda yaptığı işbirlikleri ve yer aldığı projeler şu şekilde özetlenebilir:

1. Türkmenistan doğalgazını satabilmek için, Afganistan üzerinden geçen ve ülkede yaşanan savaş nedeniyle güvenli olmayan TAPI doğalgazı boru hattının yapımını dahi üstelenmiştir. Türkmenistan'ın Galkınış yatağından başlayıp, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a uzanacak projenin Konsorsiyumda liderliğe ve TAPI Pipeline Company'nin %85 hissesine Türkmengaz'ın sahip olması, Türkmenistan'ın zengin doğalgaz yatağını hiçbir yabancı şirket ile paylaşmak istemediği anlamına gelmektedir. TAPI Pipeline Company'nin diğer üç üyesinin her birinin %5'er hissesi olması, şirketlerin çıkarlarına göre risk aldıkları anlamına gelmektedir. Ayrıca TAPI boru hattının güzergâhından dolayı güvenlik problemi olmasının yanında Türkmenistan finansman bulma sorunu da yaşamaktadır. Çin'e bağlı Asya Kalkınma Bankası'nın dışında projeye net bir kredi temin eden dış etkenler mevcut değildir.

2. Batıya doğalgaz ihracatı yapılabilmesi için, ülkenin güneydoğusunda bulunan zengin doğalgaz kaynaklarını ülkenin batısına ulaştıracak 770 km uzunluğunda ve senelik 30 milyar m³ doğalgaz geçirme kapasiteli Doğu-Batı doğalgaz boru hattı inşa edilmiştir. Bu boru hattının Avrupa ülkelerine doğalgazı taşıyabilmesi için Hazar üzerinden (veya etrafından) inşa edilecek bir boru hattına bağlanması gerekmektedir. Hazar'dan geçecek boru hattının inşası için hukuki sakınca olmamasına rağmen, boru hattının inşası Hazar'ın statüsünün belirlenmesinden sonrasına bırakılmıştır. Hazar'ın statüsü belirlenmediği sürece uluslararası kuruluşlar boru hatlarının inşası için kredi vermemektedir. Bu durum uluslararası kuruluşların tarafsızlık ilkesini ihlal etmemek istemesinden de kaynaklanmaktadır. Bu konuda Hazar'a kıyıdaş ülkelerden Azerbaycan, deniz

altından boru hattının çekilmesini istemektedir. Böylece Azerbaycan kendi doğalgaz ihtiyacını da buradan karşılayabileceği gibi, inşa ettiği TANAP boru hattına da doğalgaz sağlayacak ve hatta bu projeye ek boru hatları da yapabilecektir.

Türkmenistan için kendi topraklarından başlayan boru hattının Hazar'ın altından geçmesi hem mesafenin kısalması hem de Rusya veya İran üzerinden doğalgaz taşındığında ödemesi gereken transit ücretinin ortadan kalkması gibi avantajlar getirecektir. Türkmen gazının Avrupa'ya dağıtımında güzergâhın Hazar'dan geçmesi ise en çok Azerbaycan'ın işine yaramaktadır. Diğer alternatif planlardan birinde boru hattı İran üzerinden geçerek Türkmen gazını Türkiye'ye getirecektir. Bir başka planda ise Kazakistan ve Rusya üzerinden çekilen boru hattı, Türkiye'ye ancak Gürcistan üzerinden bağlanacak ve Azerbaycan'ı sistemin dışında bırakacaktır. Azerbaycan ise Türkmen gazının TANAP'a bağlanması durumunda Avrupa'ya ulaştırılmasında SOCAR şirketinin boru hattı üzerindeki yüzdesi kadar kâr elde edecektir. Ayrıca Avrupa ülkeleri, doğalgazın Rusya ve İran üzerinden taşınması yerine, enerji güvencesinin sağlanması adına Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden gelmesine sıcak bakmaktadır.

3. Rus ulusal doğalgaz şirketi Gazprom ile Türkmenistan arasında 2003'te imzalanan doğalgaz alım-satım anlaşmasının 2016 yılı itibarıyla fiyat anlaşmazlığından dolayı durdurulması Türkmenistan'ın doğalgaz satımında önemli ölçüde gelir kaybına sebep olmuştur. Gazprom fiyat konusunun gözden geçirilmesi için Türkmenistan'ı Tahkim Mahkemesine veriyse de tarafların ortak çözüm bulması için 2018 sonbaharına kadar mahkeme dondurulmuştur. Yakın zamanda süre dolacağı için tarafların ortak çözüm bulacağı öngörülmektedir. Türkmenistan'ın şimdilik sattığı doğalgazın karşılığında sıcak para akışının olmaması nedeniyle, (İran'a satılan gazın karşılığında ücretin alınamaması, Çin'in satın aldığı doğalgaza karşı ücretin Türkmenistan'a temin ettiği krediden kesilmesi ve Kazakistan'a satılan gazın miktarının az olması) Türkmenistan'ın Gazprom ile yapacağı anlaşmada doğalgaz ücretinde taviz vermesi beklenmektedir.

Bunların dışında, Türkmenistan'ın enerji ihracatında bir dezavantajı da önceden doğalgaz sattığı ülkelere doğalgaz satımını kestiğinde, bu ülkelerin doğalgaz ihtiyacını karşılamak için alternatif yollar aramaya başlamaları olmuştur. Bu ülkeler doğalgaz ihtiyacını karşılamak için Türkmenistan dışında çözümler bulmuşlardır. Türkmenistan'ın yüksek miktarda doğalgaz satabilmesi için yapacağı

yeni doğalgaz anlaşmalarında, önceki alıcıları ile olan doğalgaz alım-satımını da canlı tutması gerekmektedir.

Sonuç olarak, ülkenin kanıtlanmış doğalgaz rezervi, dünyadaki doğalgaz rezervinin %10.1'ini oluşturmaktadır. Ancak üretimde ise Türkmenistan dünya doğalgaz üretiminin sadece %1.7'sini karşılamaktadır. Ülkede yapılan doğalgaz yatırımlarının yabancı sermayeler ile gerçekleştirilmesi nedeniyle bir süre yapılan üretim ancak borçların kapatılmasına harcanacağından ülke ekonomisinde ani görünür/hissedilir fark oluşturmamaktadır. Ancak Türkmenistan dış kredi desteği olarak da olsa enerji sektöründe yeni bir seviyeye çıkmak için adım atmıştır. Ülkenin 2030 hedefinde yer alan yıllık 230 milyar m³ doğalgaz üretimi ve bu miktarın büyük bir kısmının dış pazarlara satılması planı ise en iyi olası senaryolardan biridir. Türkmenistan'ın bu seviyede doğalgaz üretimi için daha çok sanayi yatırımları yapması ve yüksek miktarda işlenmiş doğalgaz ürünleri satması gerekmektedir. Nitekim doğalgazın ham madde olarak ihracına devam edilmesi de bir enerji politikası olarak korunmalıdır. Ancak ham doğalgaz satışından daha çok kazanabilmesi için Türkmenistan'ın sadece doğu (Çin) ve güney (TAPI) yönünde değil Batı ve Kuzey yönünde de alternatif güzergâhlar üzerinden geçecek projeler yardımıyla zengin doğalgazını satması gerekmektedir

KAYNAKÇA

- Abdullayev, Cavid: “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 48, S. 1-4, 1999, ss. 255-288.
- Abilov, Shamkhal;
İsayev, İsmayil: “Azerbaijan-Russian Relations: Azerbaijan’s Pursuit Of Successful Balanced Foreign Policy”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, USAK Yay, C. 9, S. 19, 2015, ss. 113-143.
- Alkan, Haluk: “Türkmenistan’da Siyasal Rejimin Geleceği: İç ve Dış Dinamikler Açısından Bir Değerlendirme”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, USAK Yay, C. 1, S. 2, 2006.
- Aminjonov, Farkhod: “Natural Gas Pipeline Infrastructure in Central Asia”, **Eurasian Research Institute**, Akhmet Yassawi University, e-bulleten, No. 67, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Mayıs 2016.
- Anlar, Aslıhan: “Security In The Black Sea Region: Continuity And Change”, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Aras, Bülent;
İseri, Emre: **The Nabucco Natural Gas Pipeline: From Opera to Reality**, SETA Policy Briefs Book, S. 34.
- Arbatov, Nurgeldi: “Türkmenistan’ın Fiziki Coğrafyası ve Doğal Koruma Bölgeleri”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Arıkan, Serkan: “Türkiye Azerbaycan Enerji Birlikteliğinde Tanap Örneği”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2014.
- Asgary, Bahareh: “Hazar Denzinin Hukuki Rejimi ile İlgili

İran'ın Dış Politikası", Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

Avcı, Erkan:

Hazar'ın Statü Sorunu ve Sahildar Devletlerin Konuya Yaklaşımları, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü, Nisan 2014.

Babayev, A.G:

Советский Союз Туркменистан, (Sovetskiy Soyuz Turkmenistan / Sovyetler Birliği Türkmenistan), Moskova, Mysl Yay, 1969.

“Особенности Поисков и Разведки Морских Месторождений Нефти и Газа”, **Геология Нефти и Газа**, (“Osobennosti Poiskov i Razvedki Morskih Mestorojdeniy Nefti i Gaza”, **Geologiya Nefti i Gaza** / “Petrol ve Doğalgaz Sahalarının Keşif ve Arama Özellikleri”, **Petrol ve Doğalgaz Jeolojisi**), Ed. Ernest Bakirov, Moskova, Nedra Yay, 1990, ss. 149-150.

Barbit, Frano;

Sergio, Ulgiati:

Energy Options Impact on Regional Security, Dordrecht, Springer Yay, 2009.

Barchadze, G.N.:

Деловая Грузия, (Delovaya Gruziya), Moskova, Spravochnik Polpred-Sovet Veteranov Rusya Federeasyonu İçişler Bakanlığı, 2008.

Bazarova, Almagül:

“Türkmen Doğalgazının Türkmenistan Ekonomisine Yansımaları”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015.

Bilgin, Taner:

“Türkmenistan'ın Doğal Gazın'ın Dünya Siyasetindeki Yeri ve Önemi”, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007.

Bindemann, Kristen:

Product-Sharing Agreements: An Economic Analysis, Oxford Institute for Energy Studies, Ekim 1999.

Bohr, Annette:

Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism, Londra, Chatham House, The Royal Institute of

- International Affairs, 2016.
- Buniyatov, Ziya, Musa: “Dağıstan”, **DİA**, C. 8, 1993, ss. 404-406.
- Budak, Türkan: **Türkiye’nin Enerji Politikasında TANAP ve Türk Akımı**, BİLGESAM, No: 1364, 27 Mart 2017.
- Burshtar, M.S.;
L’vov, M.S: **География и Геология Нефти и Газа СССР и Зарубежных Стран, (Geografiya i Geologiya Nefti i Gaza SSSR i Zarubejnyh Stran / SSCB ve Yabancı Ülkelerin Petrol ve Doğalgaz Coğrafyası ve Jeolojisi)**, Ed. I. V. Vysotskiy, Moskova, Nedra Yay, 1979.
- Chernyavskiy, S.I.: “Российские приоритеты в Центральной Азии”, **Центральная Азия: актуальные акценты Международного сотрудничества**, (“Rossiyskie priority v Sentralnoy Azii”, **Sentralnaya Aziya: aktualnye aksenty Mejdunarodnogo sotrudnichestva** / “Orta Asya’da Rus Öncelikleri”, **Orta Asya: Uluslararası İşbirliğinin Güncel Konuları**), Ed. V. I. Shankina, Moskova, MIGIMO, 2010, ss. 5-23.
- Chow, Edward, C.;
Hendrix, Leigh, E.: “Central Asia’s Pipelines: Field of Dreams and Reality”, **The National Bureau Of Asian Research**, Eylül 2010.
- Çapraz, Hayri: “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 24, Isparta, Aralık 2011.
- Çolakoglu, Selçuk: “Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statü Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 53, S. 1-4, Ocak-Aralık 1998, ss. 107-122.
- DEA: **Annual Report 2016**, DEA, Hamburg.
- Dikbaş, Kadir: “Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi”, **Avrasya Dosyası**, C. 2, S. 2, Yaz 2001, ss. 74-96.
- Dobronravii, N.: “Туркменистан: великое одиночество”, **СССР После Распада**, (“Turkmenistan:

- velikoye odinochestvo”, **SSSR Posle Raspada** / “Türkmenistan: Büyük Yalnızlık”, **SSCB Dağılımından Sonra**), Ed. O. L. Marganiya, Ya. Travina, St. Perersburg, Ekonomicheskaya Shkola, 2007, ss. 455-476.
- Duman, Göktürk: “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü ve Kıyıdaş Ülkelerin Görüşleri”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2016.
- Dundich, A.S.: “Российский Вклад Формирование Системы Энергетической Стабильности в Центральной Азии”, **Центральная Азия: актуальные акценты Международного сотрудничества** (“Rossiyskiy Vklad Formirovanie Sistemy Energeticheskoy Stabilnosti v Sentralnoy Azii”, **Sentralnaya Aziya: aktualnye aksenty Mejdunarodnogo sotrudnichestva** / “Orta Asya Enerji Sisteminin Stabilitésinin Oluşmasında Rus Katkısı” **Orta Asya: Uluslararası İşbirliğinin Güncel Konuları**), Ed. V.I. Shankina, Moskova, MIGIMO, 2010, ss. 40-46.
- Egiazaryan, Ashot: **Грузия: Структурные Проблемы Экономики и Турецкая Экономическая Экспансия (1994-2007)**, (**Gruziya: Strukturnye Problemy Ekonomiki i Turetskaya Ekonomicheskaya Ekspansiya (1994-2007)** / **Gürcistan: Yapısal Ekonomi Sorunları ve Türkiye’nin Ekonomik Genişlemesi (1994-2007)**), Analiticheskiy sentr “Kavkaz”, Erivan, Regnum Yay, 2007.
- ENI: **Annual Report 2008**, ENI, Roma, 2009.
- ENI: **Annual Report 2009**, ENI, Roma, 2010.
- ENI: **Annual Report 2016**, ENI, Viterbo, 2017.
- ENI: **World Oil Review 2017**, ENI, C. 1, S. 16, Roma, 2016.
- Ercan, Hülya: “Kıyıdaş Devletlerin Talepleri Çerçevesinde Hazar’ın Hukuki Statü

- Sorunu”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015.
- Eren, Erdem: “Shanghai Cooperation Organization and Future Perspective in Turkish Foreign Policy”, **Strategic Public Management Journal**, S. 13, Mayıs 2017.
- Franza, Luca: **From South Stream to Turk Stream**, Clingendael International Energy Programme, 2015.
- Fredholm, Michael: **Natural-Gas Trade between Russia, Turkmenistan and Ukraine Agreement and Disputes**, Asian Cultures and Modernity, Stockholm University 2008.
- Finansy Statistika: “Государственный Комитет СССР по Статистике”, **Народное Хозяйство СССР в 1990 г. Статический Ежегодник**, (“Gosudarstvennyy Komitet SSSR po Statistike”, **Narodnoye Hozyaystvo SSSR v 1990 g. Sticheskiy Ejegodnik** / “SSCB Devlet İstatistik Komitesi”, **1990 yılı SSCB Ulusal Ekonomisi Statik Yıllığı**), Moskova, Finansy Statistika Yay, 1991.
- Giuly, Marco: “Nabucco Pipeline and The Turkmenistan Conundrum”, **Caucasian Review of International Affairs**, S. 2(3), Yaz 2008, ss. 124-132.
- Glumov, I.F.;
Molovitskiy, Ya. P.: **Regional Geology and Oil and Gas Content of Caspian Sea**, Moskova, Nedra Yay, 2004.
- Goldman, Marshall I.: **Petrostate Putin, Power, and the New Russia**, Oxford University Press, 2008.
- Gundogdyev, Ovez: **Turkmenistanyn “Gara Altyny”, (Türkmenistan’ın “Siyah Altını”)**, Aşgabat, Turkmenistanyn Nebitgaz Senagaty ve Mineral Serishdeler Ministriligi, 2008.
- Guseynov, V.;
Goncharenko, A.: “Энергетический Потенциал Региона”, **Центральная Азия: Геополитика и Экономика Региона**, (“Energeticheskiy Potensial Regiona”, **Sentralnaya Aziya:**

Geopolitika i Ekonomika Regiona /
“Bölgenin Enerji Potansiyeli”, **Orta Asya:**
Bölgenin Jeopolitikası ve Ekonomisi),
Moskova, Institut Strategicheskikh Otsenok
i Analiza, 2010.

Hodjamuradov, Y.:

“Нефтегазовый Комплекс
Туркменистана: запасы, добыча,
экспорт, перспективы”, **Нефть, Газ и
Бизнес**, (“Neftegazovyy Kompleks
Turkmenistana: zapasy, dobycha, eksport,
perspektivy”, **Neft, Gaz i Biznes** /
“Türkmenistan’ın Petrol ve Doğalgaz
Kompleksi: rezerv, üretim, ihracat ve
beklentiler”, **Neft, Gaz i Biznes**), Ed. Igor’
Mishenko, S. 148, No. 9, Moskova 2012,
ss. 7-12.

[İmzasız]:

**Бюллетень Международных
Договоров, (Byulleten’ Mejdunarodnyh
Dogovorov / Uluslararası Antlaşmalar
Bülteni)**, S. 8, Moskova, Izdanie
Administratsii Prezidenta Rossiyskoy
Federatsii, 1993.

[İmzasız]:

**Бюллетень Международных
Договоров, (Byulleten’ Mejdunarodnyh
Dogovorov / Uluslararası Antlaşmalar
Bülteni)**, S. 4, Moskova, Izdanie
Administratsii Prezidenta Rossiyskoy
Federatsii, 1994.

[İmzasız]:

**Doğal Gaz Piyasası 2015 Yılı Sektör
Raporu**, Ankara, T.C. Enerji Piyasası
Düzeltilme Kurumu, 2016.

[İmzasız]:

**Doğal Gaz Piyasası 2016 Yılı Sektör
Raporu**, Ankara T.C. Enerji Piyasası
Düzeltilme Kurumu, 2017.

[İmzasız]:

**European Neighbourhood Policy,
Country Report: Armenia**, Brüksel,
Commission of The European
Communities, 2003.

[İmzasız]:

“Газ Казахстана: Транспортировка и
Газоснабжение”, **Нефтегазовая
Вертикаль**, (“Gaz Kazakhstana:
Transportirovka i Gazosnabjeniye”,
Neftegazovaya Vertikal’ / “Kazakistan’ın
Doğalgazı: Gazın Ulaşım ve Temini”,

Neftegazovaya Vertikal’), S. 18, Moskova 2011.

[İmzasız]: “Газпром Армения: В Новом Статусе – к Новым Успехам”, **Газовый Бизнес**, (“Gazprom Armeniya: V Novom Statuse – k Novym Uspeham”, **Gazovyy Biznes** / “Gazprom Ermenistan: Yeni Statüde - Yeni Başarıya”, **Gazovyy Biznes**), S. 1, 2015, ss. 20-27.

[İmzasız]: **Годовой Отчет «Газпром» за 2016 год, (Godovoy Otchet «Gazprom» za 2016 god / Gazprom 2016 Senelik Raporu)**, Vnutrennyaya Sila, Gazprom, 2017.

[İmzasız]: **In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of Armenia**, Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects, Brüksel, International Energy Charter, 2017.

[İmzasız]: **Investment Climate And Market Structure Review In The Energy Sector Of Kazakhstan**, Brüksel, Energy Charter Secretariat, 2013.

[İmzasız]: **Investment Opportunities in Turkmenistan (Political Risks Analysis)**, Moskova, International Institute for Political Expertise Yay, 2011.

[İmzasız]: “Khazar’s Reliable Partner, A Competent Investor Is An Earnest Of Success In Any Promising Project”, **Turkmenistan**, Ed. Mihail Pereplesnin, S. 6(27), Aşgabat, Haziran 2007, ss. 46-53.

[İmzasız]: **Milli Medeniyeti Osdurmegin Esasy Ugurlary, (Ulusal Medeniyetin Geliştirilmesinin Önemli Yönleri)**, Aşgabat, Turkmenistanyn Medeniyet Ministerligi, 1999.

[İmzasız]: **Нефтетранспорт: Обзор Транспортировки Нефти и Нефтепродуктов, (Neftetransport: Obzor Transportirovki Nefti i Neftepraduktov / Petrol Taşımacılığı: Petrol ve Petrol Ürünlerinin Taşımacılığı İncelemesi)**, Argus Yay. S.

16, No. 5, Mayıs 2016.

[İmzasız]:

Народное Хозяйство СССР в 1990 г. Статический Ежегодник, (Narodnoye Hozyaystvo SSSR v 1990 g. Statcheskiy Ejegodnik / 1990 yılı SSCB Ulusal Ekonomisi Statik Yıllığı), Gosudarstvennyy Komitet SSSR po Statistike, Moskova, Finansy Statistika Yay, 1991.

[İmzasız]:

“Petronas in Turkmenistan, A Mutually Beneficial Partnership”, **Nada**, S. 3, Kuala Lumpur 2009, ss. 4-10.

[İmzasız]:

“Постановление Президента Туркменистана: Об упорядочении стоимости природного газа, электроэнергии, жилищно-коммунальных, автотранспортных и коммуникационных услуг для всех потребителей”, (“Postanovlenie Prezidenta Turkmenistana: Ob uporyadochenii stoimosti prirodnogo gaza, elektroenergii, jilishno-kommunal’nyh, avtotransportnyh i kommunikatsionnyh uslug dlya vseh potrebiteley” / “Türkmenistan Devlet başkanı'nın kararı: Tüm tüketiciler için doğalgaz, elektrik, konut, ulaşım ve iletişim hizmetlerinin maliyetini düzene koyma hakkında”, **Türkmenistan Gazetesi**, 11 Ekim 2017.

[İmzasız]:

Рынок Каспия: Еженедельный Обзор Рынка Нефти и Нефтепродуктов Стран Каспия и Средней Азии, (Rynok Kaspiya: Ejenedelnyy Obzor Rynka Nevti i Nevteproduktov Stran Kaspiya i Sredney Azii / Hazar Pazarı: Hazar ve Orta Asya Ülkeleri Petrol ve Petrol Ürünleri Pazarı Haftalık İnceleme), Argus Yay, S. 10, No. 5, 8 Şubat 2017.

[İmzasız]:

“Средняя Азия: Как Все Начиналось”, **Голубая Магистраль**, (“Srednyaya Aziya: Kak Vse Nachinalos”, **Golubaya Magistral’** / “Orta Asya: Herşey Nasıl Başladı, **Golubaya Magistral’**), 10 (1518), Saratov, 6 Nisan 2017.

- [İmzasız]: **TERI Energy Data Dictionary and Year Book 2009**, Yeni Delhi, The Energy and Resources Institute Yay, 2009.
- [İmzasız]: **Транспорт Каспия: Обзор Рынка Транспортных Услуг в Странах Каспия и Средней Азии, (Transport Kaspiya: Obzor Rynka Transportnyh Uslug v Stranah Kaspiya i Sredney Azii / Hazar Taşımacılığı: Hazar ve Orta Asya Ülkelerinde Taşımacılık Hizmetlerine Genel Bakış)**, Argus Yay, S. 3, No. 22, Kasım 2016.
- [İmzasız]: **Türkmenistanyn 2012–2016- njy yyllarda Durmush-Ykdysady Taydan Osdurmegin Maksatnamasy, (2012-2016 döneri Türkmenistan’ın Sosyo-Ekonomik Gelişim Programı)**, Aşkabat, Turkmen Dölet Neshiryat Gullugy, 2012.
- [İmzasız]: **Türkmenistanyn Durmush-Ykdysady Osushinin 2011- 2030 yyllar Uchin Milli Maksatnamasy, (2011-2030 döneri Türkmenistan’ın Sosyo-Ekonomik Gelişim Programı)**, Aşkabat, Turkmen Dölet Neshiryat Gullugy, 2010.
- [İmzasız]: **Углубленный Обзор Политики и Программ Грузии в Области Энергоэффективности, (Uglublennyi Obzor Politiki i Programm Gruzii v Oblasti Energoeffektivnosti / Gürcistan’ın Enerji Verimliliği Politikaları ve Programlarının Derin İnceleme)**, Brüksel, Energy Charter Secretariat, 2006.
- Gazprom: **Ежеквартальный Отчет, (Yejeqvartal’nyy Otchet / Çeyrek Yıllık Rapor)**, Publichnoye Aktsionernoye Obshchestvo Gazprom, Moskova, 2017.
- [İmzasız]: **“Yerasty Baylyklar Hakynda, Türkmenistanyn Kanuny”, (“Türkmenistan’ın Yeraltı Zenginlikleri Hakkında Kanunu”), Türkmenistan Gazetesi**, Ed. Kakamyrat Rejebow, 14 Aralık 2014.

- 2017 World LNG Report**, International Gas Union, Chevron, 2017.
- Ibrahimov, Rovshan: “The importance of the Caspian Sea to Azerbaijan: Opportunities, Challenges and Prospects”, Ed. Carlo Frappi, Azad Garibov, **The Caspian Sea Chessboard: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis**, Egea Yay, 2014, ss. 93-112.
- Ismailzade, Fariz: **Russia’s Energy Interests In Azerbaijan**, Londra, GMB Yay, 2006.
- Ippolitov, Ivan, Vladimirovich: “Китайско-туркменские отношения: от взаимной выгоды к неравному партнерству?”, **Проблемы Национальной Стратегии**, (“Kitaisko-turkmenskiye otnosheniya: ot vzaimnoi vygody k neravnomu partnerstvu?”), **Problemy Natsional’noi Strategii** / “Çin-Türkmen İlişkileri: Karşılıklı Kazançtan Eşit Olmayan Ortaklığa mı?”, **Ulusal Strateji Sorunları**, S. 3, 2017, ss. 90-108.
- Jalilvand, David, Ramin: **Iran’s gas exports: can past failure become future success?**, Oxford Institute for Energy Studies, June 2013.
- Jervalidze, Liana: **Georgia: Russian Foreign Energy Policy And Implications For Georgia’s Energy Security**, Londra, GMB Yay, 2006.
- Jukov, Stanislav;
Reznikova, Oksana: **Центральная Азия в Социально-Экономических Структурах Современного Мира, (Sentral’naya Aziya v Sotsial’no-Ekonomicheskikh Strukturakh Sovremennogo Mira / Modern Dünyanın Sosyo-Ekonomik Yapısında Orta Asya)**, Moskova, Moskovskiy Obshchestvennyy Nauchnyy Fond, 2001.
- Jamuhanov, Süleyman, Sultanoviç: “Çeçenistan”, **DİA**, C. 8, 1993, ss. 244-247.
- Karagöl, Erdal, Tanas;
Ateş, Seyithan, Ahmet: **Türkiye’nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı**, SETA, 2016.
- Karagöl, Erdal, Tanas: **LNG’nin Dünya Enerji Ticaretindeki Yeri**, SETA, 2016.

- Kaya, Salih:
- Kara- Murza, S.G.: **Народная Хозяйство СССР, (Narodnaya Hozyastvo SSSR / SSCB Ulusal Ekonomisi)**, Moskova, Algoritm Yay, 2012.
- Kargiannis, Emannuel: **Energy and Security in the Caucasus**, New York, Routledge Curzon Yay, 2011.
- Kartoğlu, Cem: “Hazar Denizi Bölgesi Petrol- Doğal Gaz İhraç Boru Hatlarının Hazar Denizi Kıyısı Ülkeleri ve Türkiye Açısından Önemi”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2010
- Kazakh Invest: **Туркменистан, Страновой Обзор, (Turkmenistan, Stranovoy Obzor / Türkmenistan Ülke İncelemesi)**, Kazakh Invest Yay, 2017.
- Kerbanov, Yolbars, A.: “The Legal Status of The Caspian Sea is the Basis of Regional Cooperation and Stability”, **Perseptions, Journal of International Affairs**, C. 2, No. 4, December 1997-February 1998.
- Кнеpel’, M.N.;
Vyskotskiy, V.I.: **Современное Состояние и Тенденции Развития Нефтегазового Комплекса Туркменистана и Других Централ’ноазиатских Стран Ближнего Зарубежья, (Sovremennoe Sostoyanie i Tendensii Razvitiya Neftegazovogo Kompleksa Turkmenistana i Drugih Sentral’noaziatskih Stran Blijnego Zarubej’ya / Türkmenistan ve Yakın Komşu Diğer Orta Asya Ülkelerinin Petrol ve Doğalgaz Kompleksinin Mevcut Durumu ve Gelişim Eğilimleri)**, Moskova, Vniizarubejgeologiya Yay, 2010.
- Kocaman, Muhammed, Emin: “Hazar Havzasını Hukuki Statüsü”, **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 1, 2018, ss. 99-114.
- Kochladze, Manana: “Azerbaijan Case Study”, **The Eastern Neighbourhood Region And The EU’s Energy Interests**, CEE Bankwatch

Network, Kasım 2015.

Kodrat'ev, Sergey:

Газовый Вопрос: Братья и Реверс, (Gazovyy Vopros: Bratya i Revers), Institut Energetiki i Finansov, Haziran 2014.

Kolomayseva A.A.:

Проблемы и Перспективы Взаимоотношений России и Стран СНГ На Рынке Газа, (Problemy i Perspektivy Vzaimootnosheniy Rossii i Stran SNG Na Rynke Gaza / Doğalgaz Pazarında Rusya ve BDT Ülkeleri Arasında İlişkilerin Sorunları ve Beklentiler), Moskova, Nauchnaya Biblioteka Yay, 2017.

Kolotuhin, A.T.;

Loginova, M.P.:

Нефтегазоносные бассейны России и СНГ, (Neftegazonosnyye basseyny Rossii i SNG / Rusya ve BDT Ülkelerinin Petrol ve Doğalgaz Havzaları), Saratovskiy Gosudarstvennyy Universitet im. N.G. Chernyshevskogo, Saratov, 2008.

Kurt, Halil:

“Ukrayna”, **DİA**, C. 42, 2012, ss. 72-73.

Kuzmina, E.M.:

“Экономические Интересы России в Центральной Азии”, **Центральная Азия: актуальные акценты международного сотрудничества,** (“Ekonomicheskie Interesy Rossii v Sentralnoy Azii”, **Sentralnaya Aziya: aktualnye aksenty Mejdunarodnogo sotrudnichestva / “Rusya’nın Orta Asya’da Ekonomik Çıkarları”, Orta Asya: Uluslararası İşbirliğinin Güncel Konuları**), Ed. V.I. Shankina, Moskova, MIGIMO, 2010, ss. 23-40.

Lampietti, Julian, A.:

Revisiting Reform in the Energy Sector, Lessons from Georgia, World Bank Working Paper, No. 21, Washington, World Bank, 2004.

Looney, Robert, E.:

Handbook of Oil Politics, Londra, Routledge Yay, 2012.

Lukin, Oleg:

“Подключили Каспий”, **Нефтегазовая вертикаль,** (“Podklyuchili Kaspiy”, **Neftegazovaya Vertikal’**), S. 18, 2011, ss. 84-87.

- Majhi, Priyabrata: “Turkmenistan- Russian Relations 1991-2005”, **Jawaharlal Nehru University**, Centre for Russian and Central Asian Studies School of International Studies, New Delhi, 2008.
- Mammedov, Yazkuli: “Turkmenistan Policy of Peace and Nutrality”, **Petronas Upstream Magazine Flow**, S. 3, Ağustos- Eylül 2015, ss. 54-57.
- Matiyev, H.: **Türkmenistanyň Mawy Yangyçlary, Türkmenistan’ın Mavi Yakıtları**, Ed. A. Charyyrov, Aşgabat, Turkmenistan Yay, 1970.
- Mc Ardle, Hamish;
Rowley, Mark: “Turkmen Gas/Export Strategy and trans-Caspian Opportunities”, **ROGTEC**, S. 19, 2009, ss. 62-67.
- Medvedev, Andrey: “Кавказский Маршрут Экспорта Туркменского Газа”, **Обозреватель’–Обсервер**, (“Kavkazskii Marshrut Eksporta Turkmenskogo Gaza” / “Türkmen Gazının Kafkasya İhracat Güzergahı”, **Obozrevatel’–Observer**), S. 5, Moskova, Rospechat Yay, 2017.
- Meidan, Michal: **The structure of China’s oil industry: Past trends and future prospects**, Oxford Institute for Energy Studies, Mayıs 2016.
- Mesceryakov, K.E.: “The Russian- Turkmenistani Relations Under The Presidency Of Dmitry Medvedev: Towards The Strategic Partnership”, **St. Petersburg State Polytechnical University Journal, Humanities and Social Sciences**, St. Petersburg, 2013.
- Mikhelidze, Nona: **The Azerbaijan-Russia-Turkey Energy Triangle and its Impact on the Future of Nagorno-Karabakh**, Istituto Affari Internazionali, Eylül 2010.
- Minassian, Gaidz: **Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus?**, Russie Visions, S. 27, Paris, IFRI Yay, 2008.
- Nazarov, N.O.: **Nebit Akyarmy, (Petrol Akıyor mu?)**, Ed. A. Cahryyrov, Aşgabat Turkmenistan

Yay, 1967.

Novruzova, Gülzare:

“Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları: Mevcut Durum, Problemler, Çözüm Arayışları”, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü, 2015.

Ocheredko, Tatyana;

Mahran, Alkaji:

“Первые Упоминания о Способах Добычи Нефти и Газа”, **Булатовские чтения: Материалы и Международной научно-практической конференции (31 марта 2017 г.)**, (“Pervye Upominaniya o Sposobah Dobychi Nefti i Gaza” / “Petrol ve Doğalgaz Üretim Yöntemlerinin İlk Bahsedilmeler” **Bulatovskiye chteniya: Materialy i Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (31 marta 2017 g.)**, C. 5, Ed. O. V. Savenok, Krasnodar, Dom-Yug Yay, 2017, ss. 244-251.

Oğan, Sinan:

“Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği”, **Stratigma**, Sayı 7, Ağustos 2003.

Olcott, Martha, Brill:

International Gas Trade In Central Asia: Turkmenistan, Iran, Russia and Afghanistan, Rice University, The James A. Baker III Institute For Public Policy, 2004.

-----;

Turkmenistan: Real Energy Giant or Eternal Potential?, The James A. Baker III Institute For Public Policy, Rice University, 2013.

ONGC:

Annual Report 2007-08, Oil and Natural Gas Corporation Limited, Yeni Delhi, 2008.

Oruç, Tarık, Çağrı:

“Kıyıdaş Devletlerin Talepleri Çerçevesinde Hazar’ın Hukuki Statüsü ve Paylaşılması Sorunu”, **Asya’da Güvenlik Sorunları ve Yansımaları**, Bilgesam Yay, İstanbul 2013, ss. 82-102.

Özaydın, Abdülkerim:

“Harizm”, **DİA**, C. 16, 1997, ss. 217-220.

- Parkhomchik, Lidiya: “Turkmenistan’s Offshore Oil And Gas Exploration In The Caspian Sea, Weekly Analysis”, **Eurasian Research Institute**, Akhmet Yassawi University, e-bulleten, No. 72, Haziran 2012.
- : “Динамика Переговорного Процесса в Рамках Каспийского Диалога”, (“Dinamika Peregavornogo Protsessa v Ramkah Kaspiyskogo Dialoga” / “Hazar Diyaloğu Çerçevesinde Müzakere Sürecinin Dinamikleri”), **Central Asia And European Union: Way To Sustainable Development**, Ed. F. Knauft, Kazakhskoansko-Nemetskiy Universitet, Almatı 2015, ss. 137-153.
- Pashayeva, Gülshan: “The Nagorno-Karabakh Conflict In The Aftermath Of The Russia-Georgia War”, **Turkish Policy Quarterly**, C. 8, S. 4, Kış-2009. ss. 55-69.
- Pirani, Simon: **Ukraine’s Gas Sector**, Oxford Institute for Energy Studies, Haziran 2007.
- : **Central Asian and Caspian Gas Production and the Constraints on Export**, Oxford Institute for Energy Studies, 2012.
- Preyger, David;
Omlechenko, Vladimir: “Problems of Turkmen Gas Export: View From Ukraine”, **Central Asia and Caucasus**, S. 43, 2007, ss. 120-133.
- Roberts, John: “Russia’s gas challenge: the consequences for China, Central Asia, Europe and the USA”, **Journal of World Energy Law and Business**, Oxford University Press, 2016.
- Rzayeva, Gulmira: “The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe”, **Oxford Institute for Energy Studies**, 2015.
- Rzayeva, Gulmira;
Gurbanov, Ilgar: **Gas Diversification Policy Of Georgia**, C. 19, Bakü, SAM Yay, 2017.
- Saray, Mehmet: **Türkmenler İmperyalizm Zamanında, Türkmen Halkynyn ve Onun Russiya İmpiriyasına Biriktirilmeginin Taryhy**,

- ;
- Sargsyan, Gevorg;
Balabanyan, Ani:
- Saule, Baycaun:
- Savkovich, E.V.:
- Semenova, Nelli, Kimovna:
- Sharapova, I.I.;
Barteneva, E.B.:
- Emperyalizm Döneminde Türkmenler, Türkmen Halkı ve Onun Rusya İmparatorluğuna Bağlanması), Çev. Seyitniyaz Atayev, Aşgabat, Türkmenistanyn Bilim Ministerlygy, 1994.**
- Türkmen Tarihi,** İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993.
- From Crisis to Stability in the Armenian Power Sector,** World Bank Working Paper, S. 74, Washington, The World Bank, 2006.
- “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, **Avrasya Dosyası: Türkmenistan Özel,** C. 7, S. 2, Yaz 2001, ss. 17-38.
- “Торгова-Экономическое Сотрудничество КНР с Республикой Туркменистан (1992- 2010)”, **Вестник Томского Государственного Университета,** (“Torgova-Ekonomicheskoe Sotrudnichestvo KNR s Respublikoy Turkmenistan (1992- 2010)”, **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta** / “Türkmenistan Cumhuriyeti ile Çin’in Ticaret ve Ekonomik İşbirliği (1992-2010)”, **Tomsk Devlet Üniversitesi Bülteni**), 2011, ss. 87-91.
- Международно- Политические Измерения Российско-Китайского Взаимодействия в Энергетической Сфере Центральной Азии, (Mejdunarodno-Politicheskie Izmereniya Rossiysko-Kitaiskogo Vzaimodeistviya v Energeticheskoy Sfere Sentral’noy Azii / Orta Asya Enerji Alanında Rus-Çin Etkileşiminin Uluslararası Siyasi Boyutları), Moskova, Institut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, 2017.**
- Государственный Баланс Запасов Полезных и Ископаемых СССР, (Gosudarstvennyy Balans Zapasov Poleznyh i Iskopaemyh SSSR / SSCB Maden ve Mineral Rezervleri), Ed. L. N. Smirnov, C. 11, S. 60, Moskova,**

- Soyuzgeolfond Birleşimleri Yay, 1990.
- Shurkalin, A.K.;
Polaev, D.K.:
“Направления Развития Нефтегазовой Отрасли Туркменистана”, **Труды РГУ Нефти и Газа им. И.М. Губкина**, (“Napravleniya Razvitiya Neftegazovoy Otrastli Turkmenistana” / “Türkmenistan Petrol ve Doğalgaz Endüstrisinin Gelişim Yönergeleri”, **Trudy RGU Nefti i Gaza im. I.M. Gubkina**), S. 262, No. 1, Moskova 2011, ss. 119-127.
- Solov’ev, V.O.:
Харьковская Геологическая Школа, Ее Роль в Изучении и Освоении Нефтегазовых Месторождений, (Khar’kovskaya Geologicheskaya Shkola, Yeye Rol’ v İzuchenii i Osvoyenii Neftegazovyh Mestorojdeniy / Harkov Jeoloji Okulu, Petrol ve Doğalgaz Alanlarının Araştırılması ve Geliştirilmesindeki Rolü), Harkiv, Harkiv Politeknik Enstitüsü, 2014.
- Sotiriou, Stylianos, A.:
Russian Energy Strategy in the European Union, the former Soviet Union Region and China, Londra, Lexington Books Yay, 2015.
- Stegen, Karen, Smith:
“Understanding China’s Global Energy Strategy”, **International Journal of Emerging Markets**, S. 10, Emerald Group Yay, 2015, ss. 194-208.
- Stern, Jonathan:
The Russian-Ukrainian Gas Crisis, Oxford Institute for Energy Studies, Ocak 2006.
- Taşgıl, Ahmet:
“Yakutlar”, **DİA**, C. 43, 2013, ss. 295-296.
- :
“Mangışlak”, **DİA**, C. 27, 2003, s. 569-570.
- Tatlıoğlu, Durmuş:
“Türkmenistan’da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dini Hayat”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999.
- Terzioğlu, Süleyman, Sırrı:
“Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri”, **OAKA**, C. 3, No. 5, 2008, ss. 26-47.
- Türkmenistan Anayasası:
Turkmenistanyň Kostitiutsiýasy,

- Aşkabat, Turkmen Devlet Neshiryat Gullugy, 2016.
- Türkoğlu, İsmail: “Kazan Hanlığı”, **DİA**, C. 25, ss. 136-138.
- Ussanepesov, Shohrat: “Ekonomik Açıdan Türkmenistan Doğal Gaz Sektörüne Genel Bir Bakış”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Trabzon 2008.
- Ünal, Ömer Faruk: “Azerbaycan ve Türkmenistan Arasında “Kepez” Problemi”, **Journal of Qafqaz University**, C.1 S. 2, Bakü, 1998, ss. 43-53.
- Üzümcü, Adem;
Akdeniz, Sıdika: “Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi”, **Avrasya Etüdleri**, S. 45 (1), 2014, ss. 171-199.
- Vasanczki, Luca, Zs.: **Gas Exports in Turkmenistan**, Paris, IFRI Yay, 2011.
- Vernadsky, George: **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, Selenge Yay, 2011.
- Von Der Mehden, Fred, R.;
Al, Troner: “PETRONAS: A National Oil Company With an International Vision”, **The Jamse A. Barker III Institute for Public Policy**, Rice Üniversitesi, Mart 2007.
- Yerermenko, N.A.: **Геология Нефти и Газа, (Geologiya Nefti i Gaza / Petrol ve Doğalgaz Jeolojisi)**, Ed. S. P. Maksimov, Moskova, Nedra Yay, 1968.
- Yenikeyeff, Shamil, Midkhatovich: **Kazakhstan’s Gas: Export Markets and Export Routes**, Oxford Institute for Energy Studies, 2008.
- Zybkin, G.G.: **Skvajinalaryn Buravlanysyhy ve Tehniki Progres, (Kuyuların Sondajı ve Teknik Geişmeler)**, Ed. Alty Cahryyarov, Aşkabat, Turkmenistan Yay, 1972.

İNTERNET KAYNAKLARI

- ADB: “ADB \$1.2 Billion Grant to Support Afghanistan’s Energy Security”, <https://www.adb.org/news/adb-12-billion-grant-support-afghanistan-s-energy-security> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Agaeva, Syaba: “Азербайджан, Туркменистан и Турция Заинтересованы в Развитии Сотрудничества”, (“Azerbaydjan, Turkmenistan i Turtsiya Zainteresovany v Razvitii Sotrudnichestva” / “Azerbaycan, Türkmenistan ve Türkiye İşbirliğinin Geliştirilmesi ile İlgileniyor”), <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/2778991.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Altın Asır: “Golden juncture” of the first link of the Asian transnational transport corridor is fastened, <http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=6970> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Altın Asır: “Нарастает индустриальная мощь топливно-энергетического комплекса Туркменистана”, (“Narastayet industrial’naya mosh’ toplivno-energeticheskogo kompleksa Turkmenistana” / “Türkmenistan’ın yakıt ve enerji sanayi gücü büyüyor”), <http://turkmenistan.gov.tm/?id=72> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Altın Asır: “Осваивается Месторождение «Галкыныш»”, (“Osvaivayetsya Mestorojdeniye «Galkynysh»” / “Galkınış Sahası Geliştiriliyor”), <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=3790> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Altın Asır: “Президент Гурбангулы Бердымухамедов Дал Старт Второму Этапу Освоения Супергигантского Месторождения «Галкыныш»”, (“Prezident Gurbanguly Berdymuhamedov Dal Start Vtoromu Etapu Osvoeniya Supergigantskogo Mestorojdeniye «Galkynysh»” / “Devlet başkanı Gurbanguly Berdimuhamedov Zengin Galkınış Sahasının Geliştirilmesinin İkinci Aşamasını Başlattı”),

<http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=6431>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır: “President of Turkmenistan and Afghanistan address participants of new railway opening ceremony”,
<http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=6971> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır: “Президент Туркменистана и Глава МИД Азербайджана Обсудили Приоритеты Двустороннего Сотрудничества”, (“Prezident Turkmenistana i Glava MID Azerbaydjana Obsudili Prioritety Dvustoronnego Sotrudnichestva” / “Türkmenistan Devlet başkanı ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı İkili İlişkilerin Önceliklerini Görüştü”),
<http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=15536> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır: “С 1 Ноября 2017 года Вводятся Новые Тарифы на Коммунальные, Коммуникационные и Транспортные Услуги”, (“S 1 Noyabrya 2017 goda Vvodyatsya Novyye Tarify na Kommunal’nyye, Kommunikatsionnyye i Transportnyye Uslugi” / “1 Kasım 2017’den itibaren Belediye, Haberleşme ve Ulaştırma Hizmetleri için Yeni Tarifeler Uygulayacak”),
<http://turkmenistan.gov.tm/?id=14794>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır: “Создание Совместных Сервисных Предприятий – Актуальная Задача При Реализации Масштабных Проектов, Осуществляемых ГК “Туркменгаз”, (“Sozdaniye Sovmestnykh Servisnykh Predpriyatiy – Aktual’naya Zadacha Pri Realizatsii Masshtabnykh Projektov, Osushchestvlyayemykh GK “Turkmengaz” / “Ortak Hizmet İşletmelerinin Oluşturulması – Türkmengaz’ın Gerçekleştirdiği Kapsamlı Projelerin Uygulamasındaki Görevi”),
<http://www.turkmenistan.gov.tm/index.php?id=11199> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır: “Turkmenistanyň Bitaraplygy hem-de TOPH Taslamasyňa Badalga Berilmegi-

Dunya Metbugatynyn Sahypalarynda”, (“Türkmenistan’ın Tarafsızlığı ve TAPI Projesi Dünya Haberler Sayfalarında”), <http://www.turkmenistan.gov.tm/tmt/?id=6418> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır:

“Turkmenistanda Senagatchylar ve telekechiler partiyasy doredildi”, (“Türkmenistan’da Sanayiciler ve Ticaretçiler Partisi Oluşturuldu”), **Altın Asır**, <http://turkmenistan.gov.tm/tmt/?id=1468>

Altın Asır:

“Великие Сверхшения Великой Эпохи-2010 Год”, (“Velikiye Sversheniya Velikoy Epokhi - 2010 God” / “Büyük Çağın Büyük Başarıları- 2010”), <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=823> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır:

“В Событиях Минувшей Недели Зримо Проявились Приоритеты Внешней и Внутренней Политики Президента Гурбангулы Бердымухамедова”, (“V Sobytiyah Minuvshey Nedeli Zrimo Proyavilis’ Prioritety Vneshney i Vnutrenney Politiki Prezidenta Gurbanguly Berdymuhamedova” / “Geçen Hafta Gelişmeleri, Devlet başkanı Gurbanguly Berdimuhamedov’un Dış ve İç Politikasının Öncelikleri”, <http://turkmenistan.gov.tm/?id=11593> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Altın Asır:

“Запущен Крупнейший в Регионе Комплекс по Производству Товарного Газа”, (“Zapushen Krupneyshiy v Regione Kompleks po Proizvodstvu Tovarnogo Gaza” / “Bölgedeki En Büyük Ticari Gaz Üretim Tesisi Başlatıldı”), <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=4825> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Areti International Group:

About The Company, <http://www.aretigroup.com/#> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Areti International Group:

“Igor Makarov”, <http://www.aretigroup.com/igor-makarov.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

- Azerbaycan Devlet Başkanlığı: “Ильхам Алиев и Президент Гурбангулы Бердымухамедов Выступили с Заявлениями Для Печати”, (“Il’ham Aliyev i Prezident Gurbanguly Berdymuhamedov Vystupili s Zayavleniyami Dlya Pechati” / “İlham Aliyev ve Cumhurbaşkanı Gurbanguly Berdimuhamedov basın açıklaması yaptı”), <https://ru.president.az/articles/24919> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BBC: “An unexpected city of extremes”, <http://www.bbc.com/travel/story/20150213-where-las-vegas-meets-pyongyang> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BBC: “Earth’s most otherworldly sites”, <http://www.bbc.com/travel/story/20121218-earths-most-otherworldly-sites> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Beineu-Shymkent: http://bsgp.kz/ru_RU/o-компаний/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Beineu-Shymkent: http://bsgp.kz/ru_RU/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Bektasov, Marstal: “Strengthening transport potential of the region”, <http://www.turkmenistan.gov.tm/eng/?id=4794> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, https://www.bp.com/en_az/caspian/operations/projects/pipelines/BTC.html (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: **BP Statistical Review of World Energy 2009**, S. 58, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: **BP Statistical Review of World Energy 2010**, S. 59, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: **BP Statistical Review of World Energy 2012**, S. 61, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: **BP Statistical Review of World Energy 2013**, S. 62, <http://bp.com/statisticalreview>

- (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: **BP Statistical Review of World Energy 2017**, S. 66, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BP: **BP Statistical Review of World Energy 2018**, S. 67, <http://bp.com/statisticalreview> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- BM: **Statement by The President of Turkmenistan His Excellency Gurbanguly Berdimuhamedov at the 62'nd session of the UN General Assembly**, New York, 26 September, <http://www.un.org/webcast/ga/62/2007/pdfs/turkmenistan-eng.pdf> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Buried Hill Energy: **The Gambia: Selected Issues and Statistical Appendix**, Washington, International Monetary Fund, 2004, s. 49.; <http://www.buriedhill.com/operations/The-Gambia/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Central Commission for Holding Elections and Referendums in Turkmenistan: “Election of The President of Turkmenistan, February 12 2017”, Central Commission for Holding Elections and Referendums in Turkmenistan, <http://saylav.gov.tm/en/elections/80> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- CNPC: About CNPC, http://www.cnpc.com.cn/en/aboutcnpc/aboutcnpc_index.shtml (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- CNPC: CNPC in Turkmenistan, http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/country_index.shtml (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- CNPC: Turkmenistan CNPC, <http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/201405/a25e950e5db1437b9ec5a7f6a0a77f79.shtml> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Dragon Oil: **Annual Report 2007**, Dragon Oil plc., <https://www.dragonoil.com/information/download-centre/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Dragon Oil:	Annual Report 2013 , Dragon Oil plc., https://www.dragonoil.com/information/download-centre/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Dragon Oil:	Annual Report 2014 , Dragon Oil plc., https://www.dragonoil.com/information/download-centre/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Dragon Oil:	Annual Report and Accounts 2013 , Dragon Oil plc., https://www.dragonoil.com/information/download-centre/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Dragon Oil:	Corporate presentation , Dragon Oil, October 2013, s. 14., https://www.dragonoil.com/download.ashx?imageid=2857 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Dragon Oil:	“Product Sharing Agreement”, http://www.dragonoil.com/operations/turkmenistan/production-sharing-agreement/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
EIA:	“Oil and Natural Gas Production is Growing in Caspian Sea Region”, EIA, https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12911 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Energy Charter Conference:	Energy Charter Conference Turkmenistan’s Chairmanship, http://www.energyashgabat2017.gov.tm/en/news/5 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Energy Charter Conference:	“The Gas Pipeline «East-West»”, http://www.energyashgabat2017.gov.tm/en/news/5 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
ENI:	“Eni’s Activities in Turkmenistan”, https://www.eni.com/enipedia/en_IT/international-presence/asia-oceania/enis-activities-in-turkmenistan.page (Erişim tarihi: 18.07.2018)
ENI:	“Eni Strengthens Its Presence in Turkmenistan”, https://www.eni.com/en_IT/media/2014/11/eni-strengthens-its-presence-in-turkmenistan (Erişim tarihi: 18.07.2018)
GAP İnşaat:	Petronas Gaz ve Enerji Terminali, http://www.gapinsaat.com/petronas-gaz-

- [ve-enerji-terminali](#) (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Gazprom: “Gazprom Increasing Its Stake in ArmRosgazprom to 100 Per Cent”, <http://www.gazprom.com/press/news/2014/january/article182633/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Gazprom: “Голубой Поток”, (“Goluboy Potok” / “Mavi Akım”), <http://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/blue-stream/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Gazprom Eksport: “Gazprom Eksport”, s. 18., http://www.gazpromexport.ru/content/file/brochure/ge_ru_2013.pdf (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Haldor Topsoe: “Groundbreaking in Turkmenistan to Build Major Plant for Producing Synthetic Gasoline”, <https://blog.topsoe.com/2014/08/groundbreaking-turkmenistan-build-major-plant-producing-synthetic-gasoline> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Hasanov, G.: “Turkmenistan discovers large gas fields in east of country”, <https://en.trend.az/casia/turkmenistan/1494593.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- “Haydar Aliyev Mirası” Uluslararası Elektronik Kütüphanesi: “Азербайджану-Туркменистанские Отношения”, (“Azerbaydjano-Turkmenistanskiye Otnosheniya” / “Azerbaycan ve Türkmenistan İlişkileri”), <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/3639411.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Kawasaki: “Turkmenistan Company Orders the World's Largest GTG Plant Driven by State-of-the-art Gas Liquefaction Technology”, https://global.kawasaki.com/en/corp/newsroom/news/detail/?f=20140827_1100 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Kepbanov, Yolbars A.: “The Legal Status of The Caspian Sea Is The Basis of Regional Cooperation and

Stability”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, C. 2, S. 4, Center for Strategic Research, December 1997-February 1998, s. 15., <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/YOLBARS-A.-KEPBANOV.pdf> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Komarov, Vladimir:

“Багтыярлык-Территория Стратегического Взаимодействия”, (“Bagtyyarlyk-Territoriya Strategicheskogo Vzaimodeystviya” / “Bagtyarlık - Stratejik Etkileşim Bölgesi”), <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=8303> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Komarov, Vladimir:

“Нефтяные Платформы Уходят в Море”, (“Neftyanyye Platformy Uhodyat v More” / “Petrol Platformları Denize İlerliyor”), <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=7851> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Kommersant:

“Зарит” Может Заработать в Июне”, (“Zarit” Mojet Zarabotat’ v Iyune” / “Zarit” Haziran’da Çalışmaya Başlayabilir”), <https://www.kommersant.ru/doc/461941> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Narula, Kapil:

“TAPI Pipeline: Inching from Dreams to Reality”, <http://www.asiapathways-adbi.org/2015/12/tapi-pipeline-inching-from-dreams-to-reality/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

National Geographic:

“The First-Ever Expedition to Turkmenistan’s Door to Hell”, <https://news.nationalgeographic.com/news/energy/2014/07/140716-door-to-hell-darvaza-crater-george-kourounis-expedition/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Nebit-Gaz:

“At the Plant in Ovadan-Depe Works on Installation of the Equipment on Processing of Gas in Gasoline Have Begun”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/617> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

- Nebit-Gaz: “Caspian Five is Preparing to Sign the Convention on The Legal Status of The Caspian Sea at The Summit in August”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1936> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Construction of GCC in Kiyanly Holds 70 Percent of The Project Work”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/204> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Gafney, Cline & Associates” increased the estimate of natural gas reserves in Turkmenistan”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1015> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Investments of “Dragon Oil (Turkmenistan) Ltd.” in Turkmenistan Reached US \$ 5 billion”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/159> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Китай Увеличивает Закупки Туркменского Газа”, (“Kitay Uvelichivayet Zakupki Turkmenskogo Gaza” / “Çin, Türkmen Gazının Alımlarını Artırıyor”), <http://www.oilgas.gov.tm/blog/72/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Merkezi Aziya Gaz Geçirijisi Ulanylyp Bashlany Bari, Turkmenistandan Hytaya 152,9 Mlrd Kub Metr Gaz Iberildi”, (“Orta Asya- Çin boru hattının çalıştırılmya başlamasından bu yana 152.9 Milyar m³ doğalgaz aktarıldı”), <http://www.oilgas.gov.tm/tm/blog/634> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “На Месторождении «Галкыныш» Дан Старт Строительству Газопровода Туркменистан-Афганистан-Пакистан-Индия”, (“Na Mestorojdenii «Galkynysh» Dan Start Stroitel’stvu Gazoprovoda Turkmenistan-Afganistan-Pakistan-Indiya” / “Galkınış Sahasında Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattının İnşası Başlatıldı”), <http://www.oilgas.gov.tm/blog/85/> (Erişim

tarihi: 18.07.2018)

- Nebit-Gaz: “New Facilities for the Gas Pipeline East-West”,
<http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/431>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Проект ТАПИ Вступает в Решающую Стадию”, (“Proyekt TAPI Vstupayet v Reshayushchuyu Stadiyu” / “TAPI Projesi Kararlı Aşamaya Giriyor”),
<http://www.oilgas.gov.tm/compositions/41>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Seidi oil refinery has successfully implemented the programme for the production of export-oriented products”,
<http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1699>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “TAPI Gas Pipeline: From Concept to Reality”,
<http://www.oilgas.gov.tm/en/compositions/53> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: The company “Dragon Oil” - Turkmenistan: the positive experience of cooperation,
<http://www.oilgas.gov.tm/en/compositions/42> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “The Construction of the Turkmen Site of the TAPI Gas Pipeline Gains Paces”,
<http://www.oilgas.gov.tm/en/compositions/46> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “The Head of “PETRONAS” Has Declared Determination for Expansion of Partnership With Turkmenistan”,
<http://www.oilgas.gov.tm/blog/542> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “The Ministry of Oil and Gas of Turkmenistan”,
<http://www.oilgas.gov.tm/m/page/page/22>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “The Seydi oil refinery adjusted export of high-octane gasoline”,
<http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/1511>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

- Nebit-Gaz: “The State Agency on Management and Use of Hydrocarbon Resources at the President of Turkmenistan”, <http://www.oilgas.gov.tm/tm/m/page/page/23> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “The President of Turkmenistan Designated Priority Tasks for 2016”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/blog/119/2016> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Turkmenbashi Complex of Oil Refineries”, <http://www.oilgas.gov.tm/en/m/page/page/29> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Turkmengas” State Concern, <http://www.oilgas.gov.tm/tm/m/page/page/25> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Turkmengeology” State Corporation, <http://www.oilgas.gov.tm/en/m/page/page/27> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Turkmennebitgazgurlushyk” State Concern, <http://www.oilgas.gov.tm/m/page/page/28> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Nebit-Gaz: “Ереван, Тегеран и Ашхабад Обсуждают Транзит Туркменского Газа в Армению Через Иран”, (“Yerevan, Tegeran i Ashkhabad Obsujdayut Tranzit Turkmenskogo Gaza v Armeniyu Cherez Iran” / “Erivan, Tahran ve Aşkabat, Türkmen Gazının İran Yoluyla Ermenistan’a Geçişini Konuşuyor”, <http://www.oilgas.gov.tm/blog/1439> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Oil&Gas Journal: “Туркменистан начнет прокачку нефти по трубе Махачкала-Новороссийск”, (“Turkmenistan nachnet prokachku nefiti po trube Makhachkala-Novorossiysk” / “Türkmenistan, Mahaçkale-Novorossiysk boru hattı boyunca petrol taşımaya başlayacak”), http://ogjruussia.com/news/view/turkmenistan_nachnet_prokachku_nefti_po_trube_makhachkala_novorossiysk/11 (Erişim tarihi:

	18.07.2018)
Pavlovskiy, Stepan:	“Перевалка туркменской нефти через порт Махачкалы прекращена”, (“Perevalka turkmenskoy nefi cherez port Makhachkaly prekrashchena” / “Türkmen petrolünün Mahaçkale limanından aktarımı durduruldu”), https://teknoblog.ru/2016/08/03/66317 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Petrochina:	2016 Annual Report, CNPC, http://www.petrochina.com.cn/ptr/ndbg/201704/6b8ec9312f76499e9f06d14a02323417/files/7053dfccb53642b48af5dafb1aae4897.pdf
Petrofac:	“Galkynysh Gas Field Processing Facility, Turkmenistan”, https://www.petrofac.com/en-gb/regions/cis/projects/galkynysh-gas-field-processing-facility/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Regional Economic Cooperation Conference on Afghanistan:	“TAPI Pipeline”, http://recca.af/?page_id=1468 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Renaissance Heavy Industries:	Gas-To-Gasoline Project (GTG), http://rhi.ronesans.com/en/projects/gas-to-gasoline-project-gtg (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Renaissance Heavy Industries:	Turkmenistan Ethane Cracker HDPE/PP Plant, http://rhi.ronesans.com/en/projects/tace-ethane-cracker-hdpe-pp-plant (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Rosneft:	“Rosneft consolidated ITERA oil and Gas Company LLC”, https://www.rosneft.com/press/releases/item/114345/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Rusya Federasyonu Başkanlığı:	“Визит в Туркменистан”, (“Vizit v Turkmenistan” / “Türkmenistan ziyareti”), http://kremlin.ru/events/president/news/5453 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Samohvalov, Igor’:	“В Туркменистане с 1 Ноября Вводится Плата за Газ, Свет, Воду”, (“V

- Türkmenistane s 1 Noyabrya Vvoditsya Plata za Gaz, Svet, Vodu” / “1 Kasım’da itibaren Türkmenistan’da Doğalgaz, Elektrik ve Suya Zam Yapılıyor”), **Parlamentskaya Gazeta**, <https://www.pnp.ru/amp/in-world/v-turkmenistane-s-1-noyabrya-vvoditsya-plata-za-gaz-svet-vodu.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Sıvılaştırılmış ve Sıkıştırılmış Doğal Gazcılar Derneği: “LNG nedir”, Sıvılaştırılmış ve Sıkıştırılmış Doğal Gazcılar Derneği, <http://www.lngcng.org.tr/lngnedir.aspx> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Socar: Baku-Novorossiysk Oil Pipeline, <http://www.socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-novorossiysk-oil-pipeline> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Socar: Baku-Supsa Western Export Pipeline, <http://www.socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-supsa-western-export-pipeline> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Socar Gürcistan: “SOCAR Buys Itera–Georgia”, http://www.socar.ge/press.in/2012/november/2012-11-08_georgian%20jurnal.jpg (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Socarplus: “Строительство уникального трубопровода Баку-Батуми”, (“Stroitel’stvo unikal’nogo truboprovoda Baku-Batumi” / “Eşsiz Bakü-Batum boru hattının inşası”), <http://www.socarplus.az/ru/article/531/stroitelystvo-unikalynogo-truboprovoda-baku%EF%BF%BDbatumi> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- Şimşek, Cem: “ENOC, İran’a Türkmen Petrol Ürünleri Sevkiyatına Başladı”, <http://enerjienstitusu.com/2017/08/09/enoc-irana-turkmen-petrol-urunleri-sevkiyatina-basladi/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)
- TANAP: “Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı”, http://www.tanap.com/content/file/tanapnedir_for_web_TR.pdf (Erişim tarihi: 18.07.2018)

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar
Bakanlığı:

Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı
(BTE), <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar
Bakanlığı:

Doğu Anadolu Doğalgaz Ana İletim Hattı
(İran-Türkiye), <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

The Office of Economic Advisor to
the President of Afghanistan:

“About TAPI, History”,
<http://www.afghaneconomics.com/tapi.html>
1 (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Transneft:

“О криминальных угрозах прекращения
транзита нефти через порт Махачкала”,
(“О kriminal’nykh ugrozah
prekrashcheniya tranzita nefiti cherez port
Makhachkala” / “Mahaçkale limanından
petrolün geçişini durdurması ile ilgili
tehditler”),
<http://www.transneft.ru/newsPress/view/id/11332>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Ашхабад Напоминает Байку о
Деньгах” / “Ashkhabad Napominayet
Baku o Den’gah”, (“Aşkabat Bakü’ye
Borcunu Hatırlatıyor”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/13164>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Delta and Mitro Companies Meet With
Turkmen President”,
<http://www.turkmenistan.ru/en/node/5889>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Долг Не Должен Мешать
Партнерству”, (“Dolg Ne Doljen Meshat’
Partnerstvu” / “Borç İşbirliğine Engel
Olmamalıdır”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/13544>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Дополнительные Поставки
Туркменского Газа в Иран Стартуют в
Декабре”, (“Dopolnitel’nyye Postavki
Turkmenskogo Gaza v Iran Startuyut v
Dekabre” / “İran’a Ekstra Türkmen Gazı
Aralık ayında Sağlanmaya Başlayacak”,
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26852>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Dragon Oil- Turkmenistan: Hyzmatdashlygyn Onyn Tejribesi”, <http://www.oilgas.gov.tm/tm/compositions/42> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Dragon Oil Reports %73 Increase in Profits”, <http://www.turkmenistan.ru/en/node/3954> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Эффект Бумеранга”, (“Efekt Bumeranga” / “Bumerang Etkisi”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16563> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “First Foreign-Owned Oil Refinery Opens in Turkmenistan”, <http://www.turkmenistan.ru/en/node/5428> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Германская RWE Получила Лицензию на Разработку Углеводородов в Туркменском Секторе Каспия”, (“Germanskaya RWE Poluchila Litsenziyu na Razrabotku Uglevodorodov v Turkmenskom Sektore Kaspiya” / “Alman RWE, Hazar Denizi’nin Türkmen Kısmında Hidrokarbon Geliştirmek için Lisans Aldı”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26795> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Ильхам Алиев Стал Почетным Профессором Туркменского Государственного Университета”, (“Il’ham Aliyev Stal Pochetnym Professorom Turkmenskogo Gosudarstvennogo Universiteta” / “İlham Aliyev, Türkmen Devlet Üniversitesi Fahri Profesörü oldu”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24947> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Итера” и “Зарубежнефть Будут Сотрудничать” в Разработке Месторождений на Туркменском Секторе Каспия”, (“Itera” i ‘Zarubejneft’ Budut Sotrudnichat’ v Razrabotke Mestorojdeniy na Turkmenskom Sektore

Kaspiya” / “Hazar Denizi’nin Türkmen Kisminda “Itera” ve “Zarubejneft” İşbirliği Yapacak”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/27124>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Итера Станет Соседкой ЛУКОЙЛ’а”,
 (“Itera Stanet Sosedkoy LOKOIL’a” /
 “Itera LUKOIL’in Komşusu Olacak”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24084>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Китай Предоставил Туркменистану Долгосрочный Льготный Кредит”,
 (“Kitay Predostavil Turkmenistanu Dolgosrochnyy L’gotnyy Kredit” / “Çin Türkmenistan’a Uzun Vadeli Kredi Sağladı”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/19538>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Малазийцы на Каспии”, (“Malaziysy na Kaspii” / “Malezyalılar Hazar”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16957>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Итера Включился в Освоение Нефтегазовых Месторождений в Туркмении”, (“Itera Vkluychilsya v Osvoenie Neftegazovyh Mestorojdeniy v Turkmenii” / “Itera, Türkmenistan’da petrol ve doğalgaz sahalarının geliştirilmesinde yer aldı”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/18559>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Морской Треугольник”, (“Morskoy Treugolnik” / “Deniz Üçgeni”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/14934>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Начался Второй Этап Освоения Самого Крупного Газового Месторождения Туркменистана”, (“Nachalsya Vtoroy Etap Osvoeniya Samogo Krupnogo Gazovogo Mestorozhdeniya Turkmenistana” / “Türkmenistan’ın En Büyük Doğalgaz Sahasının Geliştirilmesinin İkinci Aşaması Başlatıldı”),

<http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/397>

[06.html](#) (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“На Условиях Соглашений о Разделе Продукции в Туркмении Реализуется пять Птоектов”, (“Na Usloviyah Soglasheniy o Razdele Produktsii v Turkmenii Realizuyetsya pyat’ Ptoyektov” / “Türkmenistan Üretim Paylaşım Anlaşması Şartlarına Göre Beş Proje Gerçekleştirilmekte”),
<http://www.turkmenistan.ru/node/15033>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Объединение ‘Зарубежнефть’ и Компания ‘Итера’ Создают Альянс для Участия в Разработке Нефтегазовых Месторождений Туркмении”, (“Ob’edinenie ‘Zarubejneft’ i Kompaniya ‘Itera’ Sozdayut Alyans dlya Uchastiya v Razrabotke Neftegazovyh Mestorojdeniy Turkmenii” / “Zarubezhneft” ve “Itera” Şirketleri Birliği, Türkmenistan’ın Petrol ve Doğalgaz Alanlarının Geliştirilmesine Katılmak Üzere İttifak Yapıyor”),
<http://www.turkmenistan.ru/node/14363>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“О Поставках Туркменского Газа в Иран”, (“O Postavkah Turkmenskogo Gaza v Iran” / “Türkmen Gazının İran’a Ulaştırılması Hakkında”),
<http://www.turkmenistan.ru/articles/42269.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Правительство Туркменистана и Немецкая RWE Подписали Меморандум о Сотрудничестве”, (“Pravitel’stvo Turkmenistana i Nemetskaya RWE Podpisali Memorandum o Sotrudnichestve” / “Türkmenistan Hükümeti ve Alman RWE İşbirliği Memorandumu İmzaladı”),
<http://www.turkmenistan.ru/node/26546>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Президенты Туркмении, Азербайджана и Турции Договорились Поддерживать Регулярные Контакты”, (“Prezidenty Turkmenii, Azerbaydjana i Turtsii Dogovorilis’ Podderzhivat’ Regulyarnyye Kontakty” / “Türkmenistan, Azerbaycan ve

Türkiye Liderleri Düzenli Temasda Olmayı
Kabul Etiler”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24950>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Работающая на Туркменском Шельфе
Каспия Burren Egergy Вошла в Топ 200
Компаний Великобритании по
Рыночной Капитализации”,
 (“Rabotayushaya na Turkmenskoy Shelfe
Kaspiya Burren Energy Voshla v Top 200
Kompaniy Velikobritanii po Rynochnoy
Kapitalizatsii” / “Hazar Denizi’nin
Türkmen Kısmında Çalışan Burren
Energy, Piyasa Değeri En Yüksek 200
İngiliz Şirketlerinin Arasına Girdi”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/16698>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Российская ‘Зарубежнефть’ и
Корпорация ‘Итэра’ Стали Партнерами
Туркмении в Освоении Нефтяных
Месторождений”, (“Rossiyskaya
‘Zarubejneft’ i Korporasiya ‘Iteara’ Stali
Partnerami Turkmenii v Osvoenii Neftenyh
Mestorojdeniy” / “Rus ‘Zarubezhneft’ ve
‘Itera’ Şirketleri Petrol Sahalarının
Geliştirilmesinde Türkmenistan’ın
Ortakları Oldular”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/14246>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Российское ‘Zarit’ Готовит Крупный
Контракт с Туркменистаном”,
 (“Rossiyskoe ‘Zarit’ Gotovit Krupnyy
Kontrakt s Turkmenistanom” / “Rus ‘Zarit’
Türkmenistan ile Büyük Sözleşme
Hazırlıyor”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/15681>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Сапармурат Ниязов упразднил
Государственную торговую корпорацию
«Туркменнефтегаз»”, (“Saparmurat
Niyazov upraznil Gosudarstvennuyu
torgovuyu korporatsiyu
«Turkmenneftegaz»” / “Saparmurat
Niyazov, “Türkmenneftegaz” Ulusal
Şirketini Kısıtladı”),
http://www.turkmenistan.ru/index.php?page_id=3&lang_id=ru&elem_id=7527&type

[=event](#) (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru

“Супергигантское газовое месторождение в Туркменистане получило название «Галкыныш»”, (“Sverhgigantskoye gazovoye mestorojdeniye v Turkmenistane poluchilo nazvaniye «Galkynysh»” / “Türkmenistan’daki zengin doğalgaz sahası Galkınış olarak adlandırıldı”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/36728.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Turkmenbashi complex of oil refineries marks 70th anniversary”, <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/17248.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Туркменистан Никогда не Политизирует Свое Участие в Энергетических Проектах – МИД”, (“Turkmenistan Nikogda ne Politiziruyet Svoe Uchastiye v Energeticheskikh Proyektakh–MID” / “Türkmenistan, Enerji Projelerine Katılımını Siyasileştirmez”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/28328> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Туркменистан Намерен Решить Спор с Азербайджаном на Каспии в Международном Суде ООН”, (“Turkmenistan Nameren Reshit’ Spor s Azerbaydjanom na Kaspîi v Mezhdunarodnom Sude OON” / “Türkmenistan Azerbaycan ile Hazar’da Uyuşmazlığı Uluslararası Adalet Divanında Çözmeye Niyetli”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/37527.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Туркменистан Обеспечить Поставку до 40 млрд. куб.м Природного Газа в Китай”, (“Turkmenistan Obespechit Postavku do 40 mlrd. kub.m Prirodnogo Gaza v Kitay” / “Türkmenistan Çin’e 40 Milyar m³ Doğalgaz Sağlayacak”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26678> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Turkmen President Invites Canadian Businessmen To Caspian Sea”, <http://www.turkmenistan.ru/en/node/3266>

(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Туркменистан Увеличить Объемы Поставок Газа в Иран Газа до 14 Млрд. Кубометров в Год”, (“Turkmenistan Uvelichit Ob’yemy Postavok Gaza v Iran Gaza do 14 Mlrd. Kubometrov v God” / “Türkmenistan, senelik İran’a satılan doğalgazın hacmini 14 milyar m³e çıkaracak”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26784>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Turkmen Leader Receives Canadian Former Prime Minister”,
<http://www.turkmenistan.ru/en/node/6170>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “Туркмено-Азербайджанский Коктейль”, (“Turkmeno-Azerbaydjanskiy Kokteyl”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/34978.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “В 2010 Году Россия Закупит 11 Млрд Кубометров Туркменского Природного Газа”, (“V 2010 Godu Rossiya Zakupit 11 Mlrd Kubometrov Turkmenskogo Prirodnogo Gaza” / “2010 yılında, Rusya 11 milyar m³ Türkmen gazını satın alacak”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/node/27293>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “В Ашхабаде открылся международный нефтегазовый форум”, (“V Ashkhabade otkrylsya mezjdunarodnyy neftegazovyy forum” / “Aşabat’ta Uluslararası Petrol ve Doğalgaz Forumu Açıldı”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/42204.html> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru: “В Баку Состоялась Трехсторонняя Встреча Глав МИД Азербайджана, Туркменистана и Турции”, (“V Baku Sostoyalas’ Trekhstoronnyaya Vstrecha Glav MID Azerbaydjana, Turkmenistana i Turtsii” / “Bakü’de Azerbaycan, Türkmenistan ve Türkiye Dışişleri Bakanlarının Üçlü Toplantısı Yapıldı”),
<http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/427>

[49.html](#) (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Визит Кочаряна Проходит в Соответствии с Графиком, Несмотря На Попытку Его Сорвать”, (“Vizit Kocharyana Prokhodit v Sootvetstvii s Grafikom, Nesmotrya Na Popytku Yego Sorvat” / “Koçaryan’ın ziyareti, kesintiye uğrama teşebbüslerine rağmen programa göre devam etmekte”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/13332> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Возвращенный Долг Азербайджана за Газ Будет Направлен на Развитие Системы Образования Туркмении”, (“Vozvrashchennyu Dolg Azerbaydzhana za Gaz Budet Napravlen na Razvitiye Sistemy Obrazovaniya Turkmenii” / “Azerbaycan’ın Doğalgaz için Ödeyecek Borcu Türkmenistan Eğitim Sisteminin Geliştirilmesine Harcanacaktır”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/24326> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“В Туркменистане Открыт Филиал Немецкого Концерна RWE”, (“V Turkmenistane Otkryt Filial Nemetskogo Konserna RWE” / “Türkmenistan’da Alman Şirketi RWE Şubesi Açıldı”), <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/28073> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmenistan.ru:

“Европарламент Одобрил Торговое Соглашение Между ЕС и Туркменистаном”, (“Yevroparlament Odobril Torgovoye Soglasheniye Mejd u ES i Turkmenistanom” / “Avrupa Parlamentosu, AB ve Türkmenistan arasındaki Ticaret Anlaşmasını Onayladı”), <http://www.turkmenistan.ru/ru/node/26563> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmen Petroleum:

Company, <http://turkmenpetroleum.com/en/company/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Turkmen Petroleum:

Products, <http://turkmenpetroleum.com/en/products/> (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmen Petroleum:	“Петронас Довела Суточную Добычу Газа на Каспии до 14 Миллионов Кубометров”, (“Petronas Dovela Sutochnuyu Dobychu Gaza na Kaspiei do 14 Millionov Kubometrov” / “Petronas Hazar Denizi’nde Günlük Gaz Üretimini 14 Milyon m³e Çıkardı”), http://turkmenpetroleum.com/ru/2017/03/03/petronas-довела-суточную-добычу-газа-на-каспии/ (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı:	“Türkmenistan’ın Siyasi Görünümü”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı:	“Türkmenistan’ın Ekonomisi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkiye Petrolleri:	Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı (SCP) Projesi, http://www.tpao.gov.tr/tp5/?tp=m&id=30 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkmenistan Bugün:	“Kiyanly Gas Chemical Complex Project Is Recognized as One of The Best in Eurasia”, http://tdh.gov.tm/news/en/articles.aspx&article1918&cat30 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkmenistan Bugün:	“Plant Being Constructed for Production of Gasoline from Synthesis Gas”, http://tdh.gov.tm/news/en/articles.aspx&article9694&cat29 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkmenistan Bugün:	“The Issue of Iran’s Debt for Turkmen Gas to Be Solved in International Arbitration”, http://tdh.gov.tm/news/en/articles.aspx&article10352&cat26 (Erişim tarihi: 18.07.2018)
Türkmenistan Devleti Dışişleri Bakanlığı:	“The Main Gas Pipelines Of Turkmenistan”, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, https://www.mfa.gov.tm/en/energy/news/84 (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan Devleti Dışışleri
Bakanlığı:

“Press-service of The Ministry of Foreign
Affairs of Turkmenistan”,
<https://www.mfa.gov.tm/en/articles/111>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan Devleti Dışışleri
Bakanlığı:

<https://www.mfa.gov.tm/en/articles/4>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan Devleti Dışışleri
Bakanlığı:

<http://www.mfa.gov.tm/tk/articles/2>
(Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan Devlet Gümrük
Kurumu:

“Dashary Yurt Maya Goyumlary
Hakynda”, (“Yabancı Yatırımlar Hakkında
Kanunu”), State Customs Service Of
Turkmenistan,
[https://customs.gov.tm/en/info/dlya-
inostrannykh-investorov/ob-inostrannykh-
investitsiyakh](https://customs.gov.tm/en/info/dlya-inostrannykh-investorov/ob-inostrannykh-investitsiyakh) (Erişim tarihi: 18.07.2018)

Türkmenistan Devlet Gümrük
Kurumu:

“Uglevodorod Serishdeleri Hakynda”,
 (“Hidrokarbon Kaynakları Hakkında
Kanun”), State Customs Service Of
Turkmenistan,
[https://customs.gov.tm/tk/info/dlya-
inostrannykh-investorov/ob-
uglevodorodnykh-resursakh](https://customs.gov.tm/tk/info/dlya-inostrannykh-investorov/ob-uglevodorodnykh-resursakh) (Erişim tarihi:
18.07.2018)

World Bank:

“Turkmenistan GDP (current USD)”,
World Bank,
[https://data.worldbank.org/indicator/NY.G
DP.MKTP.CD?locations=TM&year_high_
desc=false](https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TM&year_high_desc=false) (Erişim tarihi: 18.07.2018)

EKLER

EK 1. Türkmenistan Armasının Değişimi

Sovyet döneminde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin armasının merkezinde petrol kulesi yer almaktaydı. Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, ülkenin armasının merkezine ülkenin manevi gururu olan Ahal-Teke atı yerleştirilmiştir.

EK 2. Türkmenistan Anayasasının 14. Maddesi

14-nji madda. Ýer we ýerasty baýlyklar, suwlar, ösümlik we haýwanat dünýäsi, şeýle hem beýleki tebigy baýlyklar Türkmenistanyň umumymilli baýlygy bolup durýar, döwlet tarapyndan goralýar we rejeli peýdalanylmaga degişlidir.

14. madda. Yer ve yeraltı zenginlikleri, sular, bitki ve hayvanat dünyası, bununla birlikte diğer doğal zenginlikler Türkmenistan'ın milli zenginliğidir, devlet tarafından rasyonel şekilde kullanılmalı ve korunmalıdır.

EK 3. Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Yataklarının Listesi

Tablo 1. Güney Hazar Petrol- Doğalgaz Havzası, Türkmen Yatakları

(Türü: P- petrol, G- doğalgaz, K- kondansat)

No	Yatak ismi	Tür	No	Yatak ismi	Tür
1	Serdar		25	Yolayırdı	PG
2	Maşrikov (Banka Livanova Batı)	PG	26	Garadurun Güney	PG
3	Övez (Banka Livanova Merkez)	GK	27	Ekizak	PG
4	Magtımguılı (Banka Livanova Doğu)	PGK	28	Bugdaylı	PG
5	Diyarbakir (Banka Barinova)	PGK	29	Nogay	G
6	Garagol- Deniz (Banka Gupkina)	PGK	30	Körepece	PGK
7	Çeleken Doğu	PG	31	Bugdaylı Güney	GK
8	Cıǰalıbeğ (Banka Jdanova)	PGK	32	Gamışlıca Doğu	GK
9	Goturdepe	PGK	33	Gamışlıca	PGK
10	Çeleken	PG	34	Gamışlıca Güney	PGK
11	Ceytun (Banka LAM)	PGK	35	Şatut	PG
12	Çelikenyangümmez	PG	36	Çukurguy	GK
13	Barsagelmez	PGK	37	Ekerem Kuzey	GK
14	Burun	PGK	38	Nebitlice	PG
15	Uzboy	P	39	Ekerem	PGK
16	Nebitdağ	PG	40	Hanguly	GK
17	Moncuklı	PGK	41	Ekerem Güney	GK
18	Garadepe	G	42	Meysser	G
19	Gızılğum	PK	43	Keymir	PGK
20	Gumdag	PG	44	Akpatlavuk	PGK

21	Guycık- Boyadağ	PGK	45	Çekiçler	PGK
22	Ördekli	GK	46	Acıyap	GK
23	Garaduran	GK	47	Kükürtlice	PGK
24	Gögerendağ	PGK			

Kaynak: M. N. Knepel', a.g.e., s. 21.

Tablo 2. Amuderya Petrol- Doğalgaz Havzası, Türkmen Yatakları
(Türü: P- petrol, G- doğalgaz, K- kondansat).

No	Yatak ismi	Tür	No	Yatak ismi	Tür
1	Sarıgamiş Merkez	P	72	Çartak	G
2	Tarimgaya	G	73	Malay	GK
3	Şiharık	G	74	Yaşıldepe-3	GK
4	Ocak Kuzey	GK	75	Aralık	P
5	Ocak	GK	76	Yaşıldepe	PGK
6	Naip Kuzey	GK	77	Yaşıldepe-2	GK
7	Goşabulak	PG	78	Kırk Güney	PGK
8	Kepe	G	79	Tannıguyı	G
9	Naip	GK	89	Bota	GK
10	Naip Güney	GK	81	Bereketli	GK
11	İsmail	GK	82	Birguthı	GK
12	Kükürtli Kuzey	PGK	83	Uzınguyı	GK
13	Tebigat	GK	84	Çaşguy	GK
14	Kükürtli	GK	85	Yanguy	GK
15	Balguyı Kuzey	GK	86	Pirguy	GK
16	Zeyaglı- Derveze	G	87	Girsan	GK

17	Balguyı	G	88	Sandıklı	G
18	Kirpiçli Kuzey	GK	89	Kelleli	G
19	Kirpiçli	GK	90	Şerepli	G
20	Babaarap	GK	91	Seyrap	G
21	Kırkguy	GK	92	Uçacı	G
22	Şihanlı Batı	G	93	Beşir	G
23	Atabay	G	94	Uçacı Güney	G
24	Sakarçage	G	95	Könegala	G
25	Çaşgın	G	96	Yılan	G
26	Gazlıdepe	GK	97	Kummet Güney	GK
27	Kerven	GK	98	Bayramalı	G
28	Şarlık	G	99	Tutlı	G
29	Sakarçage Güney	GK	100	Çımçıklı	G
30	Goyun	G	101	Tutlı Kuzey	G
31	Gurruk	G	102	Garaşsızlığın	G
32	Hazarlı	GK	103	Yolaşan	GK
33	Sarıgum	GK	104	Elguyı	G
34	Bövrdeşik	GK	105	Garacaovlak	GK
35	Tamdırlı	GK	106	Garacaovlak Kuzey	GK
36	Tamdırlı Güney	PGK	107	Tutlı Doğu	G
37	Gurruk- Sakarçagi	G	108	Akgumallam	G
38	Kazıguyı	GK	109	Garaşsızlık	G
39	Kuşımça	GK	110	Bitaraplık	G
40	Mıdar	PK	111	Minara (g.)	G
41	Gandım	GK	112	Şatlık	GK
42	Taylak	G	113	Yaşlar (g.)	G

43	Gurruk Güney	G	114	Tecen	GK
44	Bövrdeşik Güney	GK	115	Yolöten Güney-Osman (g.)	GP
45	İlcik	G	116	Tecen Doğu	G
46	Atasarı	PGK	117	Mollakel	GK
47	Farap	GK	118	Şorkel	GK
48	Otuzgır	GK	119	Şordepe	G
49	İskender	GK	120	Şorkel Güney	GK
50	Bagaca	GK	121	Çaçe	G
51	Sabır	GK	122	Çarıbay	G
52	Sabır Güney	G	123	Çahmolla	G
53	Şorkazı	GK	124	Dövletabat- Dönmez	GK
54	Ortakak	G	125	Sarahs Doğu	G
55	Kıştivan	G	126	Yagtılık	G
56	Gezli Kuzey	G	127	Gurrukbil	GK
57	Serpay	G	128	Gurrukbil Doğu	GK
58	Samandep	GK	129	Garabil Güney	GK
59	Esgi	G	130	Garabil	G
60	Kelyaka	GK	131	Bossan	P
61	Sakar	GK	132	Gelçeşme	GP
62	Yılaklı	PGK	133	Uçgamak	GK
63	Ançopan	P	134	Tek-tek	GK
64	Metecan	G	135	Tagtabazar-2	GK
65	Guthayak	PGK	136	Çemenibit	GK
66	Kırk Doğu	G	137	Tagtabazar-1	PGK
67	Miyşek	GK	138	Gülzar	G
68	Esgi Güney	G	139	Garaçop	G

69	Gencibek	G	140	Berdigılıç	GK
70	Kırk	GK	141	İslimbaba	G
71	Nerezim	G			

Kaynak: M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 20-21. **(g.)**- Galkınış sahasına ait.

Tablo 3. Kuzey Kafkas-Mandıslak Petrol- Doğalgaz Havzası, Türkmen Yatağı

No	Yatak ismi	Tür
1	Tazedepe	Doğalgaz

Kaynak: M. N. Knepel', **a.g.e.**, s. 21.

EK 4. Karakum Çölündeki Derveze Krateri “Cehennem Kapısı”

Fotoğraf: Carolyn Drake, Panos.

Karakum Çölünün merkezinde, Aşkabat şehrinden 260 km uzaklıkta bulunan Derveze Krateri, Sovyet bilim adamlarından oluşan petrol arama keşif

grubu tarafından 1971’de bulunmuş, bölgede petrol kaynağının olduğu tahmin edilerek petrol kulesi dikilmiş ve sondaj açılmıştır. Ancak doğalgaz yatağı olan Deveze, bilim adamlarının teçhizatlarını yutmuştur.

Kraterden çıkan (zehirli) metan gazının etraftaki köylere sızmasını önlemek için, krater bilim adamları tarafından ateşe verilmiştir. Gazın birkaç gün veya hafta içerisinde yanıp biteceği umulmaktaydı. Ancak ateşe verilmesinin ardından 47 yıl geçmesine rağmen, 69 m genişliğinde ve 30 m derinliğindeki krater yanmaya devam etmektedir. Derveze krateri bölgede yaşayan yerli halk tarafından “Cehennem Kapısı” olarak adlandırılmıştır. (www.bbc.com; www.nationalgeographic.com)

EK 5. Önemli İnternet Siteleri

5. Asya Kapalı Alanda Dövüş Sanatları Oyunları resmi sitesi:	http://www.ashgabat2017.com
Afganistan Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı resmi sitesi:	http://recca.af
Altın Asır; Türkmenistan devlet haber ajansı:	http://turkmenistan.gov.tm
Areti International Group:	http://www.aretigroup.com
Argus Media Group:	https://www.argusmedia.com
Asya Kalkınma Bankası (ADB):	https://www.adb.org
Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (ERDB):	http://www.ebrd.com/home
Azerbaycan Devleti Devlet başkanlığı resmi internet sitesi:	https://az.president.az
Beineu- Shymkent Gas Pipeline Şirketi (Kazakistan):	http://bsgp.kz
BOTAŞ; TPAO alt kuruluşu, Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi:	http://www.botas.gov.tr
BP; İngiliz Petrol Şirketi:	https://www.bp.com
Buried Hill Energy Şirketi:	http://www.buriedhill.com

CNPC; Çin Devlet Petrol Şirketi:	http://www.cnpc.com.cn
DEA; L1 Enerji Şirketinin alt kuruluşu DEA Şirketi resmi sitesi:	http://www.dea-group.com
Dragon Oil; BAE Şirketi ENOC'un alt kuruluşu Dragon Oil resmi sitesi:	https://www.dragonoil.com
EIA; ABD Enerji Bakanlığı Enerji Bilgi Yönetim İdaresi (EIA):	https://www.eia.gov
ENI; İtalyan Petrol ve Doğalgaz Şirketi:	https://www.eni.com
Gap İnşaat; Çalık Holding'in alt kuruluşu Gap İnşaat resmi sitesi:	http://www.gapinsaat.com
Gazprom; Rusya'nın Devlet Doğalgaz Şirketi:	http://www.gazprom.com
Gazprom alt kuruluşu Gazprom Eksport Şirketi resmi sitesi:	http://www.gazpromexport.ru
Gazprom alt kuruluşu Gazprom Ermenistan resmi sitesi:	http://armenia.gazprom.ru
Haldor Topsoe Company (Danimarka):	https://topsoe.com
Inter State Gas Systems (Private) Limited; Pakistan Devlet Doğalgaz Şirketi resmi sitesi:	http://isgs.com.pk
LetterOne (L1) Holdings resmi sitesi:	http://www.letterone.com
Oil and Natural Gas Corporation Limited; Hindistan Ulusal Petrol ve Doğalgaz Şirketi:	http://www.ongcindia.com
PETRONAS; Malezya Ulusal Petrol ve Doğalgaz Şirketi:	http://www.petronas.com.my
Rosneft; Rusya Devlet Petrol Şirketi:	https://www.rosneft.ru
Rönesans Holding (Türkiye):	http://www.rhi.ronesans.com
Rusya Devlet Başkanlık resmi sayfası:	http://kremlin.ru
RWE; Almanya Elektronik Şirketi:	https://www.rwe.com
Sinopec; Çin Ulusal Petrol Kimya Şirketi:	http://www.sinopecgroup.com
Sıvılaştırılmış ve Sıkıştırılmış Doğal Gazcılar Derneği:	http://www.lngcng.org.tr

SOCAR; Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi:	http://www.socar.az
SOCAR'ın alt kuruluşu Socar Gürcistan şirketi resmi sitesi:	http://www.socar.ge
TANAP Gas Pipeline resmi sitesi:	http://www.tanap.com
T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu:	www.epdk.org.tr
T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı:	http://www.enerji.gov.tr
T.C. Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmaları Merkezi:	http://sam.gov.tr/
Türk Akım resmi sitesi:	http://turkstream.info
Türkiye Petrol İşleri Genel Müdürlüğü:	http://www.pigm.gov.tr
Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO); Türkiye Devlet Petrol Şirketi:	http://www.tpao.gov.tr
“Türkmenistan bugün” Türkmenistan Devlet Haber Ajansı (TDH):	http://tdh.gov.tm
Türkmenistan Devlet Gümrük Servisi:	www.customs.gov.tm
Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı:	https://www.mfa.gov.tm
Türkmenistan internet gazetesi:	http://www.turkmenistan.ru
Türkmenistan'ın Merkez Bankası:	http://www.cbt.tm/
Türkmenistan Petrol ve Gaz Toplumu online gazetesi:	http://www.oilgas.gov.tm
Türkmenistan'ın Uluslararası Petrol-Doğalgaz Konferansı resmi sitesi:	http://oilgasturkmenistan.com
Transneft; Rusya'nın ana petrol boru hatları operatörü:	http://www.transneft.ru
Turkmen Petroleum; Türkmenbaşı Petrol Rafinerileri Tesisleri Toplumu (TNGIZT) Ticaret Şirketi:	http://turkmenpetroleum.com
Wintershall Holding GmbH; Alman Kimya şirketi BASF'ın alt kuruluşu olan, Petrol ve Doğalgaz Şirketi:	https://www.wintershall.com